

ნ ი კ ო ლ ზ ე მ ი ა ვ ა

**შუღის მიმოქცევა,
კარიგვი და ზინანსები**

XVIII საუკუნის ძარტლ-ქახეთში

თბილისის უნივერსიტეტის
გამოცემლობა
თბილისი — 1963

შრომაში განხილულია ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და სამეფო ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში. გაშუქებულია ფულადი და საშონეტო სისტემა, მათი განვითარება XVIII საუკუნეში.

კრედიტის ნაწილში ნაჩვენებია კრედიტის ბუნება, მსესხებლები, გამსესხებლები, სესხის სახეები, პირობები, საეაზშო კრედიტის როლი.

მესამე ნაწილში მოცემულია სამეფო ფინანსების დახასიათება. განხილულია როგორც გასავლის, ისე შემოსავლის ყველა ძირითადი სახე და დასკვნის საბით მოცემულია XVIII საუკუნის სამეფო ფინანსების საერთო დახასიათება.

ა მ ტ ო რ ი ს ა ბ ა ნ

XVIII საუკუნემ დაგვიტოვა მრავალი საბუთი ქართლ-კახეთის სამეფოს ფულის მიმოქცევის, კრედიტისა და ფინანსების შესახებ. ძირითადი საბუთები, რომლებიც ეხებიან დასახელებულ საკითხს, გამოქვეყნებული და ხელმისაწვდომია მეცნიერ-მუშაკთა ფართო წრეებისათვის. ეს საბუთები საშუალებას იძლევა სწორი წარმოდგენა ვიქონიოთ ფულის მიმოქცევის, კრედიტისა და ფინანსების შესახებ XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში.

ჩვენი ნაშრომი წარმოადგენს აღნიშნული საკითხის კვლევის პირველ ცდას, ამიტომ, ბუნებრივია, თავისუფალი არ იქნება ზოგიერთი ნაკლისაგან.

ეს შრომა ჩვენს მიერ დაწერილია 1938—45 წლებში, მისი სხვადასხვა ნაწილი გამოქვეყნდა 1946—58 წწ. ცალკე სტატიების სახით. ახლა იგი ქვეყნდება შევსებული, გადამუშავებული და გამ-თლიანებული სახით.

გუბღნი
ჰეტრე უმიაშვილის ხსოვნას

შ ე ნ ი ჯ ა ლ ი

XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში დამკვიდრებულია ფეოდალური წყობილება, რომლის დროსაც წარმოებით ურთიერთობათა საფუძველს შეადგენს ფეოდალის საკუთრება წარმოების საშუალებებზე და არასრული საკუთრება წარმოების მუშაკზე — ყმაზე, რომლის მოკვლა ფეოდალს უკვე არ შეუძლია, მაგრამ რომლის გაყიდვა და ყიდვა მას შეუძლია. ფეოდალურ საკუთრებასთან ერთად არსებობს გლეხისა და ხელოსნის ერთპიროვნული საკუთრებაც, დამყარებული მათ პირად შრომაზე. ყმა, რომელსაც გააჩნია საკუთარი მეურნეობა, საკუთარი წარმოების იარაღები, ერთგვარად დაინტერესებულია შრომით, მიუხედავად იმისა, რომ იგი იძულებულია ფეოდალს ნატურით აძლიოს თავისი მოსავლის ნაწილი. ფეოდალიზმის საფუძველს წარმოადგენს მიწის ფეოდალური საკუთრება და არა გარეშე ეკონომიური იძულება, რომელიც, რა თქმა უნდა, თავის როლს ასრულებდა მემამულე-მებატონეების ეკონომიური ძალაუფლების განმტკიცების საქმეში.

ვ. ი. ლენინს თავის შრომაში „კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში“ მოცემული აქვს საბატონო მეურნეობის ძირითადი ნიშნები. ეს ნიშნები დამახასიათებელია ქართლ-კახეთის საბატონო მეურნეობისათვისაც. ეს ნიშნებია: 1) ნატურალური მეურნეობის ბატონობა; 2) უშუალო მწარმოებლისათვის წარმოების საშუალებათა, კერძოდ, მიწის მიცემის აუცილებლობა და გლეხის მიმაგრება მიწაზე; 3) გლეხის პირადი დამოკიდებულება მემამულისაგან; 4) ტექნიკის უკიდურესად დაბალი და რუტინული მდგომარეობა, რადგან მეურნეობის გაძლოლა წვრილი გლეხების ხელში იყო, რომლებიც გაჭირვებისაგან წელში წყდებოდნენ და პირადი დამოკიდებულებითა და გონებრივი სიბნელით დაბეჩავენულნი იყვნენ¹.

¹ ვ. ი. ლენინი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, თბზ., გამოც. IV, ტ. III, გვ. 207—209.

ეს ნიშნები უდიდეს გავლენას ახდენდა ფეოდალური საზოგადოების ფინანსებზედაც.

ფეოდალურ ქართლ-კახეთში, ისე როგორც ყოველ ფეოდალურ საზოგადოებაში, გაბატონებული იყო ნატურალური მეურნეობა, რომლის დროსაც წარმოების მიზანია საკუთარი საჭიროების დაკმაყოფილება. ლენინი გვასწავლიდა, რომ არ არსებობს კერძო საკუთრება გაცვლა-გამოცვლის გარეშე. ნატურალური მეურნეობის არსებობის დროს ადგილი აქვს მეურნეობის ნამატი პროდუქტის რეალიზაციას. ფეოდალური საზოგადოება იცნობს ბაზარს, საშინაოსა და საგარეო ვაჭრობას, სასაქონლო მიმოქცევას, ფულის მიმოქცევას, სავაჭრო, ფულად, ფულად-სავაჭრო, სასაქონლო-სავაჭრო და სავაზშო კაპიტალს, სავაზშო კრედიტს. ნატურალური მეურნეობის გვერდით არსებობს მარტივი სასაქონლო მეურნეობის წყობა. „როგორიც არ უნდა იყოს წარმოების წესი, რომლის ბაზისზეც საქონლის სახით მიმოქცევაში შემავალი პროდუქტები იწარმოება, — იქნება ეს პირველყოფილი თემური წარმოების, მონური წარმოების, შრომაზე დაფუძნებული წარმოების, წვრილ-გლეხური და წვრილბურჟუაზიული, თუ კაპიტალისტური წარმოების ბაზისზე, — ეს სრულიად არაფერს არ ცვლის მათს, როგორც საქონლის ხასიათში, და საქონლის სახით მათ უნდა განვლონ გაცვლის პროცესი და მისი თანხლები ფორმა-ცვლილებანი“¹. ყოველივე ამას ადგილი აქვს XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთშიც.

ვაჭრობაც ცალკე დარგს შეადგენს. ხელოსნობა გამოყოფილია მიწათმოქმედებისაგან; ამ საფუძველზე გლეხების გვერდით არსებობენ ხელოსნები, სოფლის გვერდით — ქალაქები, სადაც კონცენტრირებულია მაშინდელი მრეწველობა და ვაჭრობა. XVIII საუკუნეში შემდეგი ქალაქები არსებობდა: თბილისი, თელავი, წილკანი, გორი, სურამი, ახალგორი, სიღნაღი, ანანური. ქალაქების მოსახლეობის რიცხვი მერყეობდა. ქალაქის მოსახლეობა ყველაზე დიდ პროცენტს იძლეოდა 1770 წ., დაახლოებით 12%-ს. ქალაქის მოსახლეობის ნაწილს არ ჰქონდა გაწყვეტილი კავშირი სოფლის მეურნეობასთან, ყოველ შემთხვევაში ბაღი და ბოსტანი თითქმის ყველას ჰქონდა.

სოფლის მეურნეობა სხვადასხვა დარგს მოიცავდა: მემინდვრობას (ხორბალი და ქერი მთავარი კულტურები იყო), მევენახეობას, მებოსტნეობას, მეხილეობას, მესაქონლეობას, მეაბრეშუმეობას, მებამბეობას, მეფუტკრეობას. სოფლის მეურნეობა განვითარების დაბალ საფეხურზე იდგა მთელი საუკუნის მანძილზე.

¹ 1. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნ. 1, თბილისი, 1959 წ., გვ. 412. 1

კომპლექსური სახნავი იარაღი, ფამფალაკიანი, ყველაზე უფრო გავრცელებული იარაღი იყო, დაბალი იყო შრომის ნაყოფიერება.

მრეწველობაში გაბატონებული იყო ხელოსნობა. არსებობდა შინა სარეწები, რაც ნიშნავს იმას, რომ პროდუქტი ოჯახში იხმარებოდა და არ იქცეოდა საქონლად. არსებობდა ხელოსნობაც. ხელოსანი მუშაობდა შეკვეთით, საკუთარი ან შემკვეთლის მასალით. ზოგ შემთხვევაში ხელოსანი მარტო არ მუშაობდა, მას ჰყავდა თანაშემწე, შეგირდი (მოწაფე). მაშინდელ ქართლ-კახეთში ჩვენ ვხვდებით საქონლის წვრილ მწარმოებლებსაც, რომელნიც თავიანთ საქონელს უცნობი მყიდველისათვის ამზადებდნენ, მ. ი. მუშაობდნენ არაშეკვეთით. ხელოსნები ძირითადად ქალაქებში მუშაობდნენ. ხელოსნობის ყოველ დარგს ქალაქში თავისი ცალკე ადგილი ეკავა. XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში გვხვდება სხვადასხვა ხელოსანი: კალატოზი, ხურო, ფეიქარი, მკერავი, 'დურგალი, მკედელი, დალაქი, ყასაბი, ხაბაზი, დაბალი, მღებავი, მესანთლე, მესაპნე, ოქრომკედელი, მეწაღე და ა. შ. ხელოსნებს თავიანთი ორგანიზაცია — ჰქონდათ — ამქარი. XVIII საუკ. ქართლ-კახეთში ვხვდებით მანუფაქტურის ჩანასახსაც. თვალსაჩინოა ის გარემოება, რომ ზოგ მანუფაქტურაში დაქირავებული სამუშაო ძალის გვერდით ადგილი ჰქონდა ყმების გამოყენებასაც; ხელოსნობა და მანუფაქტურა ხასიათდება დაბალი ტექნიკით, მუშაკთა დაბალი კვალიფიკაციითა და, ამასთან დაკავშირებით, შრომის დაბალი ნაყოფიერებით. მრეწველობა XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში უფრო განვითარებული სახით გვევლინება, ვიდრე პირველ ნახევარში.

სოფლის მოსახლეობის პრივილეგირებული ნაწილი ზედმეტი პროდუქტის ნამეტს ყიდის ბაზარზე. არაპრივილეგირებულ მოსახლეობასაც გააქვს ბაზარზე თავისი პროდუქტები, მაგრამ იგი ხშირად ყიდის აუცილებელი პროდუქტის ნაწილსაც იმისათვის, რომ გაისტუმროს სხვადასხვა ფულადი გადასაიდელი.

ხელოსნები თავიანთ საქონელს სოფლის მოსახლეობისათვისაც ამზადებდნენ. არსებობდა როგორც საშინაო, ისე საგარეო ვაჭრობაც. ქალაქებში იყო წვრილი სავაჭროები. თბილისში, მაგ., XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში 500-მდე დუქანი იყო. ბევრ მათგანს სულ ხუთი მანეთის საქონელი ჰქონდა. დუქნებში იყიდებოდა ღვინო, არაყი, შეშა, ნახშირი, ხილი, ერბო, ზეთი, თევზი, ხე-ტყე, თაფლი, სანთელი, პური, მარილი, აბრეშუმი, ბამბა, ბრინჯი, სპილენძი, კურკლეულობა, ქსოვილები, შაქარი და სხვა-

დასხვა საწვრილმანო საქონელი; საშინაო ვაჭრობა როგორც ბინადარი, ისე დატარებითი იყო.

ქართლი და კახეთი საგარეო ვაჭრობას აწარმოებდა რუსეთთან, ირანთან, ოსმალეთთან, კავკასიის ხალხებთან. ქართლ-კახეთიდან უცხოეთში გაჰქონდათ აბრეშუმი, ბამბა, ღვინო, ენდრო და სხვ. საქართველოში შემოჰქონდათ ფარჩა, ძვირფასი ქვები, შაქარი, ყავა, ჭურჭლეულობა, მარილი, თევზი, რკინა, სპილენძი და სხვა. წარმოებდა სატრანზიტო ვაჭრობაც, რამდენადაც რუსეთის საქონელი ქართლ-კახეთის მეშვეობით გაჰქონდათ ირანში, ირანისა კი — რუსეთსა და კავკასიის სხვა კუთხეებში. საგარეო ვაჭრობას საპატიო ადგილი ეკავა. იგი კიდევც ქარბობდა საშინაო ვაჭრობას. ვაჭრობა, როგორც საშინაო, ისე საგარეო, უფრო განვითარებული სახით XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში გვევლინება, განსაკუთრებით ოსეთის გზის გახსნასა და რუსეთთან სავაჭრო ურთიერთობის გაშლასთან დაკავშირებით. იმ დროს არსებულ ყამირ გზებსა და გზატკეცილებზე მოძრაობდა ქარავენები. გზები ცუდ მდგომარეობაში იყო და აძნელებდა მიმოსვლასა და ვაჭრობას. ზოგიერთი საქონელი (მალფუჭი და დიდი მოცულობისა) ტრანსპორტსაც ვერ იტანდა.

მიმოსვლის საშუალება იყო სახედარი, ცხენი, ხარი, კამეჩი, აქლემი, ურემი. ნაოსნობა მდინარეებზე საერთოდ არ წარმოებდა, მხოლოდ სურამიდან და გორიდან მოჰქონდათ თბილისში პური ტივებით.

XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში არავითარი საკრედიტო დაწესებულებანი არ არსებობდნენ.

ასეთია მოკლედ იმ პირობების ზოგადი მიმოხილვა, რომლებიც განსაზღვრავენ XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთის ფინანსებს¹.

¹ აბ. დო რ. უ ჩ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, К вопросу об экономическом развитии Восточной Грузии во второй половине XVIII в.: «Материалы по истории Грузии и Кавказа», вып. VI, Тифлис, 1937 г. III. Месхиа. Города и городской строй феодальной Грузии XVII—XVIII вв., Тбилиси, 1959.

ნ ა ჯ ი ლ ი

ქართლ-კახეთის შულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში

1. შულის სისტემა და სამონეტო სისტემა

ვახტანგ VI სამართლის წიგნის მე-15 და მე-16 მუხლები წარმოადგენს ქვეყნის თავისებურ სამონეტო წესდებას. ამ მუხლებს ჩვენ უდიდეს მნიშვნელობას ეაკუთვნებთ და მთლიანად მოგვაქვს მათი შინაარსი:

ქარი თეთრის გარიგებისა

„15. ესე თეთრის გარიგება ამიტომ დავსწერეთ, რომე, თუ კაც-მან ეს არ იცის, ან შაური, ან უხალთუნი და ან აბაზი, გინა ასლანი, ანუ მისხალი, ანუ ფლური, ან ხუთი აბაზი, ან თუმანი რა ერთი არის, სისხლის მიცემაში ვერას გაიგებს, რომე იმდენი სისხლად გაუჩინონ. პირველს ჟამურს თეთრს გიორგაულს ეძახდენ. ის თურმე საქმობდა სისხლშიაცა და ისრეცა. და ის გიორგაული რა ერთისაც წონა ყოფილა, იმ ძველს წიგნებში სწერია და იმითი იცნობთ. კიდემ ერთი რიგი სხვა თეთრიც ყოფილა, კირმენეულს ეძახდენ.

16. ახლა ჩვენი ჟამის თეთრი ეს არის და ასრე იანგარიშების: ოთხი ხაშხაშის მარცვალი ერთის ფეტვის მარცვლის წონა არის, ოთხი ფეტვის მარცვალი ერთის ქერის მარცვლის წონა არის, ოთხი ქერის მარცვალი ერთის ცერცვის მარცვლის წონა არის, ოთხი ცერცვის მარცვალი ერთი დანგი არის. ერთს ცერცვის მარცვალს ყირათიც ჰქვიან. ექვსი დანგი, გინა ოცდაოთხი ყირათი, ერთი მისხალი იქნების. ერთი მისხალი ორშაურნახევრის წონა არის. ორს შაურს ყიზილბაშნი უხალთუნს ეძახიან, ურუმნი და ფრანგნი თინგირს ეძახიან. ოთხ შაურს აბაზი ჰქვიან, ფრანგნი თულთს ეძახიან. ხუთი აბაზი ერთი მინალთუნი არის და სამი აბაზი—ერთი მარჩილი. ათი მინალთუნი ერთი თუმანი არის, და ეს ერთი თუმანი თექვსმეტი მარჩილი და ორი აბაზი იქნების. ოცდაათს თუმანს ურუმნი ერთს ქისას ეძახიან. ფრანგულის თეთრის სახელები სხვა არის; მაგრამე აქ ამ თეთრზე, როგორ ეფასების, ისრე

იქნების. სამს შაურს ფრანგნი რუბს ეძახიან. ორი შაურის წონა ოქრო (რომ მისი დალი აჯდეს) ერთი ფლური არის. ამ ფლურის ფასი, დრო არის, შვიდ აბაზად ფასობდეს, დრო არის, შვიდ აბაზ უზალთუნად იყოს, ხან ერთ შაურ ნაკლებად იქნების¹.

„ქარი თეთრის გარიგებისა“ საერთო სათაურია ორივე მუხლისათვის. ისტორიულსა და ნუმისმატიკურ ლიტერატურაში დადგენილია, რომ სიტყვა „თეთრი“ იხმარებოდა არა მხოლოდ ფერის აღსანიშნავად, არამედ ვერცხლის ფულისა და შემდეგ კი საერთოდ ფულის აღსანიშნავადაც. აღსანიშნავია, რომ საქართველო ამ მხრივ გამოწვევის არ შეადგენდა. ასე, მაგ., რუსეთში ვერცხლის ფულს ერქვა „сѣдлѣцъ“ (сѣдлѣцъ = თეთრი) და ოქროს ფულს „червонецъ“ (червонецъ = წითელი).

მე-15 და მე-16 მუხლები აღნიშნავს მხოლოდ ვერცხლის ფულის ღირსებას. მაგრამ ცნობილია, რომ სამართლის წიგნის შედგენისას და მის შემდგენადაც, მთელი XVIII საუკუნის მანძილზე, ქართლ-კახეთში იკრებოდა სპილენძის მონეტებიც, მაგრამ სპილენძის მონეტების ღირსებაზე არაფერია ნათქვამი. არაფერია ნათქვამი ოქროს მონეტებზეც. ნაციონალური სახის ოქროს მონეტა ჩნდება მხოლოდ XVIII საუკუნის მიწურულში.

სამართლის წიგნში არაფერია ნათქვამი იმაზე, თუ რომელია ძირითადი ფული, ე. ი. ღირებულების საზომი და ამავე დროს გადახდის კანონიერი საშუალება. სამართლის წიგნში არ ჩანს არც ერთი ფულადი სისტემა თანამედროვე გაგებით (სპილენძის, ვერცხლის, ოქროს მონომეტალიზმი ან ბიმეტალიზმის რომელიმე სახე). ვფიქრობთ, რომ გადახდის კანონიერი საშუალება იყო ყოველგვარი მონეტა: სპილენძის, ვერცხლის, ოქროსი. ასეთი მდგომარეობა იყო, მაგალითად, რუსეთში თვით 1839 წლამდე, როდესაც შემოღებულ იქნა ვერცხლის მონომეტალიზმი. ამ სისტემას ე. კაუფმანმა სამართლიანად უწოდა „ტრიმეტალიზმი“².

მაგრამ ამავე დროს უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართლ-კახეთში ოქროს ფული მხოლოდ XVIII საუკუნის ბოლოს მოიჭრა, მას მიმოქცევაში მონაწილეობა არ მიუღია. გამოიყენებოდა მხოლოდ უცხოური ოქროს მონეტები. სპილენძის მონეტა იკრებოდა როგორც ხურდა მონეტა. ყველაზე უფრო გავრცელებული მონეტა იყო ვერცხლის აბაზი, ამიტომ შეიძლება ითქვას, რომ ქართლ-კახეთში ფაქტიურად ვერცხლის ვალუტა იყო გაბატონებული.

¹ ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი, თინა ენუქიძის გამოცემა, თბილისი, 1955 წ., გვ. 53—54.

² И. И. Кауфман, Сербряный рубль в России, СПб, 1910, гл. 166.

ფულის სისტემის საკითხის გვერდით დგება საკითხი სამონეტო სისტემის შესახებ, რამდენადაც ერთი და იგივე ფულადო სისტემა შეიძლება შეთავსებულ იქნეს სხვადასხვა სამონეტო სისტემასთან, ე. ი. მონეტების მოჭრის სხვადასხვა წესებთან. კ. მარქსი წერს: „ოქროს ნაჭრები, რომელთა დამლა და ნაკეთი გვიჩვენებს, რომ ისინი შეიცავენ ოქროს წონით რაოდენობას, რომელიც აღნიშნულია ფულის საანგარიშო სახელწოდებით: გირვ. სტერლინგით, შილინგით და ა. შ., — მონეტებს წარმოადგენდნენ“¹.

მარქსი გამარტივებისათვის ამბობს ოქროზე, მაგრამ მხედველობაში აქვს ყოველგვარი ლითონი, რომლისაგანაც იჭრება მონეტები. ცხადია, რომ ლითონის ნაჭერი, რომლის დამლა და ნაკეთი არ გვიჩვენებს უშუალოდ ფულის საანგარიშო სახელწოდებაში წარმოდგენილი ლითონის წონის ნაწილებს, მაინც მონეტაა, თუ მას მონეტის სხვა ნიშნები გააჩნია, თუ მისი წონა დაწესებულია სახელმწიფოს მიერ და თუ მისი მიღება წარმოებს თვლით.

მონეტას განსაზღვრული წონა აქვს და ამიტომ სახელმწიფომ მონეტის მოჭრის დროს უნდა აიბრჩიოს წონის საზომი — ან ჩვეულებრივი საეაქრო, ან სპეციალური, დაწესებული ძვირფასი ლითონებისათვის. როგორც ირკვევა, XVIII საუკუნის საქართველოში არ არსებობდა წონის სპეციალური საზომი ძვირფასი ლითონებისათვის. ძვირფასი ლითონის აწონის დროს სარგებლობდნენ წონის ჩვეულებრივი საზომით მის უდაბლეს ქვედანაყოფებში. ვახტანგ VI სამართლის წიგნი აწესებს წონის საზომს. ჯერ კიდევ უძველეს ხანაში წონის საზომის საფუძველს შეადგენდა ესა თუ ის მარცვალი, რომელიც მტკიცე და უცვლელ საფუძველად ითვლებოდა. სამართლის წიგნიც ემყარება მარცვალს. წონის საზომის სკალა ამ წიგნში შემდეგნაირია:

- 1 ლიტრი — 4 ჩარეკი
- 1 ჩარეკი — 5 სტილი
- 1 სტილი — 28 მისხალი
- 1 მისხალი — 6 დანგი
- 1 დანგი — 4 ყირათი ან 4 ცერცვის მარცვალი

¹ კ. მარქსი, პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, თბილისი, 1953 წ., გვ. 135.

- 1 ცერცვის მარცვალი — 4 ქერის მარცვალი
- 1 ქერის მარცვალი — 4 ფეტვის მარცვალი
- 1 ფეტვის მარცვალი — 4 ხაშხაშის მარცვალი.

იმ მუხლებში, რომლებიც თეთრს ეხებიან (მე-15 და მე-16), საუბარია ქვედანაყოფზე მისხლამდე. უმაღლეს ქვედანაყოფზე საუბარია სპეციალურ მუხლში (124). აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ „სტილის“ წონითი შინაარსის დასადგენად კანონმდებელი ემყარება თეთრის, ე. ი. ვერცხლის ფულის წონას და აცხადებს, რომ 3,5 მინალთუნის წონა უდრის ერთ სტილსო. ამრიგად, კანონმდებელი წონის საზომის საფუძვლად მისხლამდე იღებს მარცვალს, ხოლო დაწყებული სტილიდან საფუძვლად იღებს ფულის წონას. ი. კაუფმანმა დაადგინა, რომ რუსეთში XVII და XVIII საუკუნეებში წონითი ერთეულების განსაზღვრა ხდებოდა ფულადი ერთეულების საშუალებით. ამასთან დაკავშირებით იგი წერს:

«Выражение веса в денежных единицах не составляет древнерусской особенности, а встречается у всех народов в ранние периоды их истории... Но в XVI и XVII ст. едва ли где либо кроме древней России, выражение веса в денежных единицах в Европе еще было в употреблении»¹.

როგორც ჩანს, საქართველოში, ევროპის კარებთან, ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში, ადგილი ჰქონდა წონის გამოსახვას ფულის ერთეულის საშუალებით.

XVIII საუკუნის საქართველოში ძვირფასი ლითონებისათვის წონის სპეციალური საზომი არ არსებობდა და ძვირფასი ლითონების ასაწონად ხმარობდნენ წონის ჩვეულებრივ საზომს მისი უდაბლესი ქვედანაყოფებით.

ჩვენი მიზნისათვის საჭიროა სამართლის წიგნში მოცემული წონის საზომი გადავიყვანოთ წონის მეტრულ საზომში, დაწყებული ლიტრით და დამთავრებული მისხლით. ამასთან ჩვენ ვემყარებით იმ დებულებას, რომ ვახტანგის დროის მისხალი უდრის 4,436 გრამს². ამასთან შეფარდებით ჩვენ ვღებულობთ შემდეგ სკალას:

1 მისხალი — 4,436 გრ.

1 სტილი — 124,208 გრ.

¹ И. Кауфман, Русский вес, его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времен, СПб, 1906, 33. 8.

² იხ. ივ. ქავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი, 1925, გვ. 99.

1 ჩარეკი — 621,040 გრ.

1 ლიტრი — 2484,160 გრ.

ერთი მისხალი სამართლის წიგნის მიხედვით შეიცავს 24 ცერცვის მარცვალს. ქართულმა ნუმიზმატმა დ. კაპანაძემ ჩვენი თხოვნით დაადგინა, რომ 24 ძლიერ მშრალი ცერცვის მარცვალი იწონის 4,02 გრ. როგორც ჩანს, მათი წონა თითქმის მთლიანად ემთხვევა მისხლის ზემომოტანილ წონით შინაარსს — 4,436 გრ.

2. სამონეტო ოზმა და ფულის ერთეული

ახლა საჭიროა შევჩერდეთ სამონეტო ოზმის საკითხზე. სამონეტო ოზმა არის ძვირფასი ლითონის წონის ერთეულის შეფარდება ფულად ერთეულში გამოსახულ წმინდა ლითონის წონით რაოდენობასთან. სამონეტო ოზმა გვიჩვენებს, თუ ფულის რამდენი ერთეული იჭრება ძვირფასი ლითონის წონითი ერთეულისაგან. არსებობს სამონეტო ოზმის დადგენის სხვადასხვა წესი: 1) სახელმწიფო ადგენს ფულის ერთეულში ძვირფასი ლითონის წონას და სინჯს. ასე, მაგ., რუსეთის იმპერიის უკანასკნელი სამონეტო წესდება აცხადებდა: 1 მანეთი შეიცავს წმინდა ოქროს 17,424 წილს, სინჯი — $\frac{900}{1000}$; 2) განისაზღვრება ფულის ერთეულების ის რაოდენობა, რომელიც იჭრება ძვირფასი ლითონის წონითი ერთეულისაგან; მაგ., გერმანიაში წმინდა ოქროს ერთი კილოგრამიდან იჭრებოდა $\frac{900}{1000}$ სინჯის 2790 მარკა ($130 \frac{1}{2}$ ოცმარკიანი, 279 ათმარკიანი); 3) განისაზღვრება ფულადი ერთეულების ის რაოდენობა, რომელიც იჭრება ძვირფასი ლითონის წონითი ერთეულისაგან, რომლის სინჯი ცნობილია. მაგ., საფრანგეთში $\frac{900}{1000}$ სინჯის ერთი კილოგრამი ოქროდან იჭრებოდა 3100 ფრანკი.

სამართლის წიგნის მე-16 მუხლში ნათქვამია, რომ მისხლის წონა უდრის 2,5 შაურის წონას. ამავე მუხლში ნათქვამია, რომ ორი შაური უდრის უზალთუნს, ოთხი შაური — აბაზს, სამი აბაზი — მარჩილს, ხუთი აბაზი — მინალთუნს, ათი მინალთუნი — თუმანს. მისხლის წონითი შინაარსი ზუსტად იყო განსაზღვრული კანონმდებლის მიერ ამ მუხლის დასაწყისში და ამიტომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კანონმდებელს იმის განცხადებით, რომ მისხლის წონა უდრის 2,5 შაურის წონას, უნდა გვიჩვენოს მისხლის წონითი შინაარსი. იგი ხომ უკვე ცნობილია. ეს მუხლი ლაპარაკობს თეთრის, ე. ი. ვერცხლის ფულის, ღირსების შესახებ და, მაშასადამე, საჭიროა ნაჩვენები იქნეს, თუ რამდენს იწო-

ნის ვერცხლის მონეტები. კანონმდებელი მე-15 მუხლის დასაწყისში თვითონ აცხადებს, რომ, თუ არ არის ცნობილი თეთრის ღირსება, მოსამართლეს არ ეცოდინება, რამდენი უნდა მიუსაჯოს ადამიანის სისხლში; კანონმდებელს საჭიროდ მიაჩნია ისიც აღინიშნოს, რომ მის დროს თეთრს სხვა შინაარსი აქვს, ვიდრე წინათ. მისხლის წონის აღნიშვნას მისი შეფარდებით 2,5 შაურთან მიზნად აქვს ფულის ღირსების დადგენა. ცხადია, რომ მე 16 მუხლის ამ სიტყვებში ჩვენ ეპოქულაობა ოზმის დადგენას. ამ სიტყვებზე დამყარებით ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ძვირფასი ლითონის წონით ერთეულად აქ აღებულია მისხალი და რომ ერთი მისხლიდან იჭრება 2,5 შაური. შემდეგში ჩვენ დავრწმუნდებით, რომ XVIII ს. საქართველოში ვერცხლის მონეტები იჭრებოდა ნარევი ვერცხლისაგან; მაშასადამე, ნარევი ვერცხლის ერთი მისხლიდან იჭრებოდა 2,5 შაური. ლაპარაკია უშუალოდ ნარევი ვერცხლზე; ეს ჩანს იქედან, რომ კანონმდებელს უნდა აღნიშნოს ის, რომ მიმოქცევაში მყოფი, ე. ი. ნარევი ვერცხლისაგან მოჭრილი, 2,5 შაური უდრის ერთ მისხალს; შეუძლებელია მას მხედველობაში ჰქონდეს წმინდა ვერცხლის შაურები, რადგანაც მოსამართლეს საკმე აქვს რეალურ, მიმოქცევაში მყოფ ნარევი ვერცხლის შაურებთან. ამრიგად, ერთი მისხალი ნარევი ვერცხლიდან იჭრება 2,5 შაური. როგორც ჩანს, XVIII ს. საქართველოში არსებობს სამონეტო ოზმა, დადგენილი საკანონმდებლო წესით; ამასთან სამონეტო ოზმა დაწესებულია იმ მესამე ხერხის მიხედვით, რომელიც მოტანილია ზემოთ, ე. ი. დადგენილია, თუ რამდენი ფულის ერთეული იჭრება განსაზღვრული სინჯის ვერცხლის წონითი ერთეულისაგან. მაგრამ აქ უკვე ჩვენ ვუახლოვდებით XVIII ს. საქართველოს ფულის მიმოქცევის „სფინქსს“ — ფულის ერთეულის საკითხს.

რა არის საქართველოს ფულის ერთეული იმ პერიოდში, რომელსაც ჩვენ ვიხილავთ? ორნახევარი შაური, რომელზედაც ამბობს კანონმდებელი, არ წარმოადგენს და არც შეიძლება წარმოადგენდეს ფულის ერთეულს ისე, როგორც ზემოთ მოტანილ მაგალითში 193,5 ოცმარკიანი არ შეადგენს ფულის ერთეულს. თვით სახელწოდება „ერთეული“ იმას გულისხმობს, რომ ჩვენ საკმე გვაქვს მთელ რიცხვთან. ნაწილადი გამოსახვა შეიძლება ჰქონდეს მხოლოდ ფულის ერთეულის ნაწილებს. ხომ არ არის შაური ფულის ერთეული? ასეთი პასუხი მისაღები იქნებოდა, რომ არ არსებობდეს ერთი გარემოება, რომელიც სავსებით გამორიცხავს შაურის, როგორც ფულადი ერთეულის აღიარებას.

XVIII ს. საქართველოს ფულადი ერთეულის დადგენა ძლიერ გაადვილებული იქნებოდა, კანონმდებელს რომ სამონეტო ოზმის დადგენის დროს აღენიშნა, თუ რა არის ფულადი ერთეული ან რომ ზონეტაზე აღბეჭდილი ყოფილიყო მისი ღირსება, ე. ი. რამდენ ფულად ერთეულს შეიცავს თითოეული მათგანი. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ საქართველოში მოჭრილი მონეტები, ისე როგორც ირანში მოჭრილი მონეტები, არ ატარებს მათი ღირსების მაჩვენებელ ნიშნებს. მაგრამ სახელმწიფომ და მასთან ერთად მთელმა მოსახლეობამ მშვენივრად იცის ყოველი მონეტის ღირსება და სახელწოდება. არსებობდა საერთოდ მიღებული ნიშნები მონეტის ღირსების აღსანიშნავად და არა მხოლოდ მონეტის, არამედ ფულადი თანხის ყოველგვარი ჯამისა. ამ ნიშნებით სარგებლობდა როგორც სახელმწიფო, ისე მოსახლეობაც ყოველგვარი ისეთი ანგარიშსწორების დროს, რომელიც მოითხოვდა ფულად გამოსახვას.

ყველაზე უფრო მცირე ღირსების სპილენძის მონეტას ერქვა „ერთი ფული“ და ნიშნად ჰქონდა „ე“. სპილენძის მონეტას, რომელიც ორჯერ მეტს იწონიდა, ერქვა „ორი ფული“ და ნიშნად ჰქონდა „ი“; სპილენძის მონეტას, რომელიც პირველ მონეტაზე ოთხჯერ მეტს იწონიდა, ერქვა „ბისტი“ და მისი ნიშანი იყო „ქ“. ვერცხლის შაურის ნიშანი იყო „ნ“, უზალთუნისა — „რ“, აბაზისა — „ს“, მარჩილისა — „ქ“, მინალთუნისა — „ჩ“. ყველა ვერცხლის მონეტას ერქვა „თეთრი“, ხოლო სპილენძისას — „ფული“. ჩვენ ვთქვით, რომ ნიშნები იხმარებოდა არა მხოლოდ მონეტებისათვის, არამედ ფულადი თანხის ყოველგვარი ჯამისათვის და ამისათვის იხმარებოდა ქართული ანბანის სხვა ასოები. მაგ., „ნიე“ ნიშნავდა ერთ შაურს და სამ ფულს, „რნ“ — სამ შაურს; „ტ“ — ექვს შაურს; „უნ“ — ცხრა შაურს; „ყ“ — ოთხ აბაზს; „ჩტნი“ — ერთ მინალთუნს, შვიდ შაურსა და ორ ფულს და ა. შ.¹

მონეტების დანიშვნის ეს წესი იმდენად გავრცელებული იყო საქართველოში, რომ როდესაც რუსეთის მთავრობა 1804 წ. შეუდგა მონეტების მოჭრას საქართველოსათვის. სერიოზული ანგარიში გაუწია მას და მონეტებზე დასვა ის ნიშნები, რომლებიც სინამდვილეში ფართოდ იხმარებოდა, მაგრამ მონეტებზე კი არ იყო აღნიშნული. რუსეთის მთავრობამ მოჭრა შემდეგი ღირსების

¹ საილუსტრაციოდ იხ. ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წიგნი 1, ხელფასი, ქირა, ფასები. თბილისი, 1938 წ.

მონეტები: „ე ქართული ფული“, „ი ქართული ფული“, „კ ქართული ფული“, „რ ქართული თეთრი“, „ს ქართული თეთრი“, „უ ქართული თეთრი“¹ (აქ ასოები აღნიშნავენ რიცხვებს: ე=5, ი=10, კ=20 და ა. შ).

რას გვიჩვენებს მონეტებისა და ფულადი თანხების ეს ნიშნები? ჩვენი აზრით, ეს ნიშნები გვიჩვენებს ფულადი ერთეულების იმ რაოდენობას, რომელიც იმყოფება ამა თუ იმ მონეტაში ან ფულად თანხაში. მაგრამ რატომ არ იყო აღნიშნული ქართულ მონეტებზე ფულის ერთეულთა ის რაოდენობა, რომელსაც წარმოადგენდა მონეტა? საქმე იმაშია, რომ XVIII ს. ქართული მონეტები არ ატარებს სამონეტო ოზმის, ანუ მონეტის ღირსების მაჩვენებელ ნიშნებს, მაგრამ როგორც სახელმწიფო, ისე მოსახლეობაც საჭიროებდა ფულადი ერთეულების თვლას და კიდევაც აწარმოებდა ამ თვლას ზუსტად.

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ერთი მისხლის წონა უდრის 2,5 შაურის წონას; აქედან გამომდინარეობს, რომ ვერცხლის შაური იწონის 0,4 მისხალს, ანუ ნარევი ვერცხლის 1,174 გრ. შაურის სახელწოდების მონეტას ნიშნად აქვს „ნ“=50. შაურს რომ ეს ნიშანი არ ჰქონდეს, ჩვენ მას ფულის ერთეულად ვაღიარებდით, მაგრამ ეს ნიშანი იმას გვიჩვენებს, რომ შაური შეიცავს 50 ფულად ერთეულს. აქედან შეგვიძლია დავადგინოთ ფულის ერთეულის ლითონური შინაარსი. XVIII ს. საქართველოს ფულის ერთეული შეიცავს 0,4 : 50, ე. ი. 0,008 მისხალს, ანუ ცოტათი მეტს, ვიდრე ფეტვის სამი მარცვალი; წონა ძალიან მცირეა, მაგრამ ისეთია, რომ მისი აღრიცხვა თავისუფლად შეიძლება; მისი აღრიცხვა საჭიროებს წონის საზომის არა უდაბლეს ქვედანაყოფს, ხაშხაშის მარცვალს, არამედ ფეტვის მარცვალს. გრამზე გაზაფხანის შემდეგ ჩვენ ვლებულობთ ფულადი ერთეულის შემდეგ წონას: $1,774 : 50 = 0,035$ გრ., როგორც ჩანს, ფულადი ერთეული შეიცავს ნარევი ვერცხლის ძლიერ მცირე რაოდენობას. ასეთი მცირე წონის მონეტის მოჭრა არ არის მიზანშეწონილი და ამიტომ ვერცხლის უმცირესი მონეტის სახით იჭრება შაური, რომელიც შეიცავს ფულის 50 ერთეულს და იწონის 1,774 გრ.; ასეთი მონეტა თუმცა პატარა იყო მოცულობით, მაგრამ მას მაინც შეეძლო მომსახურეობა გაეწია მიმოქცევისათვის. მაგრამ რატომ იყო არჩეული ვერცხლის ასეთი მცირე შინაარსის ერთეული? იგი არ ყოფილა არჩეული, იგი თავმოხვეული იყო ისტორიის მთელი მსვლელობით. იგი იყო მონეტის იმ სისტემატური გაუფა-

¹ ე. ი. $\frac{1}{2}$ კაპ., 1 კაპ., 2 კაპ., 10 კაპ., 20 კაპ., 40 კაპ.

სურების შედეგი, რომელიც წარმოებდა მონეტის წონის შემცირებით, მისი სინჯის დაწვეით, სპილენძით ვერცხლის შეცვლის გზით, იგი იყო შედეგი იმ „Kipper und Wipperzeit“-ისა, როგორიც გაიარა საშუალო საუკუნეების ყველა ქვეყანამ და მათ შორის საქართველომაც. ჩვენ მოგვეპოვება თვალსაჩინო მაგალითები არა მხოლოდ ფულის ერთეულის სიმცირისა, არამედ იმ მონეტებისაც, რომელიც რეალურად იჭრებოდა და მონაწილეობას ღებულობდა მიმოქცევაში. საკმარისია მოვიტანოთ მაგალითი საქართველოს ძლევაშემოსილი მეზობლის, რუსეთის, ფულის ტრიალის ისტორიიდან.

კლუჩევსკი, აღწერს რა რუსეთის ფულის ტრიალს XVII საუკუნეში, აღნიშნავს:

„Московский рынок был уже приучен к денежным знакам номинальной стоимости: порча монеты была вспомогательной доходной статьей, которой пользовалась казна в случае нужды... рубль и полтина были счетные единицы. Ходячей монетой служили копейки, деньги — полукопейки и полушки — полуценты, песом от 6 до 4 долей и менее. На рынке покупатели, остерегаясь кармашников, обыкновенно держали мелкие неуклюжей чеканки... монеты во рту за щеками“¹.

ოთხი წილი შეადგენს 0,172 გრ-ს. კლუჩევსკი გვაუწყებს, რომ იჭრებოდა ამაზე უფრო დაბალი წონის მონეტებიც და, ამრიგად, XVII ს. რუსეთში ჩვენ გვქონდა ძლიერ მცირე წონის რეალური მონეტა. გ. ზიმელი წერდა: „რამდენიმე საუკუნის წინ რუსეთში ისეთი მცირე მოცულობის მონეტები არსებობდა, რომ საერთოდ მათი აღება მაგიდიდან ხელით არ შეიძლებოდა. მათ გადმოჰყრიდნენ ხოლმე ქისიდან მაგიდაზე, განაცალკევებდნენ გადასახდელად დანიშნულ თანხას, რის შემდეგ ორივე პარტია აიღებდა ენით თავის წილს და ჩაყრიდა ისევ ქისაში“². მეოცე საუკუნეშიც კი ჩვენ ვხვდებით ისეთ ფულად ერთეულს, რომელიც შეიცავს ძვირფასი ლითონის ძლიერ მცირე რაოდენობას. ასე რომ, ერთი ფულადი ერთეულის გამომსახველი მონეტის მოკრა შეუძლებელიც არის. საჭიროა მონეტა შეიცავდეს მრავალ ერთეულს, რათა იგი გამოდგეს მიმოქცევაში. საფრანგეთის ფულადი ერთეული, ფრანკი, პირველ მსოფლიო ომამდე შეიცავდა მხო-

¹ В. Ключевский, Курс русской истории, часть III, М., 1937, გვ. 240.

² G. Simmel, Philosophie des Geldes, 2 Aufl. Leipzig. 1907. გვ. 109.

ლოდ 0,29 გრ. ოქროს; ომმა გამოიწვია ქალაქის ფულის გაუფასურება და 1928 წ. დეველუაციის შედეგად ფრანკის ოქროს შინაარსი განსაზღვრულ იქნა 0,065 გრამამდე; 1936 წ. კი—0,045 გრამამდე და შემდეგ კი ფრანკი გამოცხადდა თავისუფალ ცალუტად, ე. ი. ვალუტად, რომელიც არ შეიცავს ოქროს გარკვეულ რაოდენობას. შემდეგში საფრანგეთის ფრანკი შეიცავდა 0,013 გრ. ოქროს და კიდევ უფრო ნაკლებსაც. ფულადი ერთეულის ასეთი სიმცირის დროს, სულ მცირე რეალური ოქროს მონეტა უნდა შეიცავდეს რამდენიმე ათეულსა და ასეულ ფულად ერთეულს.

ძვირფასი ლითონის საგრძნობი შემცირება ფულად ერთეულში ყოველთვის შედეგია იმ მძლავრი ეკონომიური და პოლიტიკური ძერისა, რომელიც იწვევს ხარჯების დიდ ზრდას, საბიუჯეტო დეფიციტის ზრდას და მის დაფარვას საშუალო საუკუნეებში მონეტის გაფუჭებით, ხოლო ახალ დროში კი ქალაქის ფულის გამოშვებით.

ამრიგად, საქართველოს ფულადი ერთეული XVIII საუკუნეში შეიცავს ნარევი ვერცხლის 0,035 გრამს. ფულად ერთეულს „თეთრი“ უნდა ერქვას. ეს იმას ნიშნავს, რომ ვერცხლის შაური შეიცავს 50 თეთრს, აბაზი—200 და ასე შემდეგ.

მონეტის გაფუჭებას დიდი მასშტაბით ჰქონდა ადგილი საქართველოში ჯერ კიდევ XI—XII საუკუნეებში. საქართველოს „ოქროს“ ხანის პერიოდში სპილენძის ფულის მიმოქცევას ჰქონდა ადგილი¹. ნუმიზმატმა დ. კაპანაძემ დაადგინა, რომ XIV—XV საუკუნეებში თბილისში მოქრილი ღირებულების წონა ორი საუკუნის მანძილზე 2,35 გრამიდან 0,35 გრამამდე შემცირდა².

დ. კაპანაძე გვაუწყებს, რომ XV საუკუნის მონეტებს ჰქონდა არა მხოლოდ მცირე წონა, არამედ ისინი იჭრებოდნენ ძლიერ დაბალი სინჯის ვერცხლისაგან, თითქმის სპილენძისაგან.

საქართველოს წინა საუკუნეების ფულის მიმოქცევის შესწავლამ უნდა გვიჩვენოს, ასეთი ფულადი ერთეული იმ კონკრეტულ გარემოებათა შედეგია, რომელიც ჩამოყალიბდა თვით საქართველოში, თუ მას, როგორც ვასალურ ფულად ერთეულს, აქვს პროტოტიპი ირანული დინარის სახით; ჯერჯერობით ბო-სესთან ერთად უნდა ვიფიქროთ უკანასკნელი. მართლაც,

¹ იხ. ნ. ქოიავა, ფულის ტრიალი რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, ცალკე ამონაბეჭდი, თბილისი, 1938 წ.

² იხ. დ. კაპანაძე, XV საუკუნის ქართული ფულის გორის განძი, საქ. სახ. მეზეუმის მოამბე, X—B, გვ. 302.

რიგის: 5 თეთრი (ხუთი ფულადი ერთეული) = 1 ფულს, 4 ფული =
= ბისტს (20 თეთრს), 10 ბისტის = აბაზს (200 თეთრს) მსგავსია
ირანული რიგისა: 5 დინარი (ხუთი ფულის ერთეული) = ყასბექს,
4 ყასბექი = 1 ბისტს (20 დინარს), 10 ბისტის = 1 აბაზს (200 დი-
ნარს)¹.

მაგრამ ყველაზე უფრო საინტერესოა ის, რომ ეს მცირე ფუ-
ლადი ერთეული, მიღებული სამართლის წიგნში, განიცდის ცვლი-
ლებას ვერცხლის წონის შემდგომი შემცირების სახით. ამაზე
საუბარი ქვემოთ გვექნება.

3. თვლის სისტემა. კალაური და საანგარიშო მონეტები. ხურდა მონეტა

ფასი არის ღირებულების ფულადი გამოსახვა. ფულადი ერთეუ-
ლი ნაწილებად დაყოფის საფუძველზე გაიშლება ფასების მასშტაბად.
ისტორია იცნობს ფულადი ერთეულის დაყოფის სხვადასხვა სის-
ტემებს, თვლის სხვადასხვა სისტემებს: კვარტალურს (1:2:4:8:16),
დუოდეციმალურს (1:3:6:12:24) და დეციმალურს (1:10:100:1000).
დასაყრდენი ევროპაში VIII—XIII საუკუნეებში თითქმის ყველგან
ხმარებაში იყო კვარტალური სისტემა. შემდეგ, XIX საუკუნემდე,
ხმარებაში იყო ძირითადად დუოდეციმალური სისტემა და მხო-
ლოდ XIX საუკუნიდან გაბატონდა დეციმალური სისტემა. საქარ-
თველოს უახლოესი მეზობლები ძველი დროიდან ხმარობდნენ
დეციმალურ სისტემას. როგორ სისტემას ხმარობდა საქართველო
XVIII საუკუნეში? თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ მონეტებს
და ნიშნებს, რომლებზედაც საუბარი გვქონდა ზემოთ, ჩვენ მივი-
ღებთ შემდეგ რიგს: 5, 10, 20, 50, 100, 200, 600, 1000, 10000;
სავსებით ნათელია, რომ საქართველო ხმარობდა თვლის ყველაზე
უფრო ხელსაყრელსა და სრულქმნილ სისტემას—დეციმალურს.

საანგარიშო მონეტა ეწოდება ისეთ მონეტას, რომელიც იხმა-
რება მხოლოდ ანგარიშისათვის, რეალური მონეტა კი ისეთს,
რომელიც იჭრება. იმ მონეტას, რომელიც წარმოადგენს ფულად
ერთეულს, ეწოდება ძირითადი მონეტა; მონეტას, რომელიც წარ-
მოადგენს რამდენიმე ფულად ერთეულს, ეწოდება ნაკრები მო-
ნეტა; ხოლო მონეტა, რომელიც წარმოადგენს ფულადი ერთე-

¹ M. Brosset, Histoire de la Géorgie depuis l' antiquité jusqu'au
XIX siècle. Introduction... 1858, გვ. CLXXXIV—CXC; Е. Пахомов,
Всё и достоинство медной монеты Тифлиса XVII—XVIII вв.. Баку,
1928, გვ. 106.

ულის ნაწილს, იწოდება ნაწილად მონეტად. როგორი მონეტები იჭრებოდა საქართველოში XVIII საუკუნეში ამ დეციმალური სისტემის მიხედვით? სამართლის წიგნის ზემოთ მოტანილ მე-16 მუხლს დიდი მნიშვნელობა აქვს იმის გასაგებად, თუ რა მონეტები იჭრებოდა იმ დროის საქართველოში, როგორი იყო მათი ღირსება, წონა, შეფარდება, მაგრამ იგი არ არის საკმარისი ამ კითხვაზე სრული პასუხის მისაღებად. უპირველეს ყოვლისა, სამართლის წიგნი არაფერს ამბობს სპილენძის მონეტებზე, ასეთები კი იჭრებოდა XVIII საუკუნეში; სამონეტო ოზმა საუკუნის განმავლობაში შეიცვალა; სამართლის წიგნი არ გვაძლევს შესაძლებლობას დავადგინოთ, თუ მასში მოხსენიებული მონეტებიდან რომელია რეალური და რომელი საანგარიშო. ამ მოსაზრებათა გამო საჭიროა უშუალოდ მივმართოთ რეალიებს. რეალიებისა და სამართლის წიგნის შესწავლის მონაცემთა შედარებას მივყავართ იმ დასკვნამდე, რომ ვახტანგის დროს, სამართლის წიგნის შედგენის პერიოდში და ამ წიგნის შედგენის შემდგომ პირველ წლებში (1715 წლამდე), რეალურად იჭრებოდა შემდეგი ღირსებისა და წონის მონეტები:

ნომინალი		წონა სამართლის წიგნის მიხედვით	რეალიების წონა და მოკრის წელი
სპი- ნე	ფული	—	4,24—4,50; (1708/09)
	ორი ფული	—	7,90—9,15 (1708/09)
ვერ- ცხლი	შაური	1,77	1,68 (1707/08)
	უხალთუნი	3,55	3,20 (1715)
	აბაჯი	7,10	7,38 (1707/08)
	ექვსი შაური	10,64	8,67 (1714)
	მარჩილი	21,29	რეალიები არაა და- ცული.

როგორც ჩანს, ვერცხლის მონეტების წონა, დადგენილი სამართლის წიგნით, და ვერცხლის რეალიების წონა თითქმის ემთხვევა ერთმანეთს; ეს საფუძველს გვაძლევს ვთქვათ, რომ სამონეტო წესდება დაცული იყო და ამ დროს მონეტის გაფუჭებას ჯერ კიდევ არ ჰქონდა ადგილი. ყურადღებას იპყრობს მხოლოდ ის გარემოება, რომ ექვსი შაურის ნომინალის კანონიერი და ფაქტიური წონა სცილდება ერთმანეთს.

რეალური მონეტების გარდა არსებობდა საანგარიშო მონეტებიც: ბისტი (4 ფული), მინალთუნი (35,40 გრ.) და თუმანი (354,80 გრ.).

ჩვენ შეგვიძლია გავაკეთოთ სხვა დასკვნაც: ვერცხლის მცირე რაოდენობის შემცველი ძირითადი მონეტა არ იჭრებოდა; არ იჭრებოდა, რასაკვირველია, ნაწილადი მონეტებიც. XVIII ს. საქართველოში ჩვენ საქმე გვაქვს მხოლოდ ნაკრებ მონეტებთან—რეალურ და საანგარიშოსთან.

ყურადღებას იპყრობს ისეთი გარემოება, რომელმაც არ უნდა შეგვიყვანოს შეცდომაში. ფული წარმოადგენს ხუთ ფულად ერთეულს, ამიტომ აქვს მას ნიშანი „ე“=5. მაგრამ ზეპირ და წერილობით სიტყვაში, როდესაც მონეტის ღირსება აღინიშნება არა ციფრით და რიცხვით, არამედ სიტყვით, ამ მონეტას ეწოდება „ერთი ფული“, რამდენადაც ხუთი ფულადი ერთეული რეალურად, ნივთიერად წარმოდგენილია ერთი მონეტით; შემდეგი მონეტა, რომელიც წარმოადგენს 10 ფულად ერთეულს, უკვე ატარებს „ორი ფულის“ სახელწოდებას, რამდენადაც იგი წარმოადგენს ორ თითოფულიან მონეტას. თუ განვაგრძობთ ანგარიშს „ფულში“, დავინახავთ, რომ თითოეული რეალური და საანგარიშო მონეტა შეიცავს „ფულის“ ხუთჯერ ნაკლებ რაოდენობას, ვიდრე ფულადი ერთეულებისა. ეს გამოწვეულია პირველადი შემოკლებით: ხუთი ფულადი ერთეულის მაგიერ იხმარება „ერთი ფული“, მაგ., ბისტი შეიცავს 20 ფულად ერთეულს, მაგრამ 4 ფულს, უზალთუნი — 100 ფულად ერთეულს, მაგრამ 20 ფულს, მინალთუნი — 1000 ფულად ერთეულს, მაგრამ 200 ფულს და ასე შემდეგ. ფულადი მიმოქცევის განვითარების პროცესში მოხდა თავისებური დენომინაცია, რომლის დროს, ჩვეულებრივ, ანგარიშის გაადვილებისათვის, რამდენიმე ფულადი ერთეული ცხადდება ერთ ერთეულად. ეს თავისებური დენომინაცია, ჩვენი აზრით, ჩატარდა არა კანონმდებლობის გზით, არამედ სტიქიურად, და მას საფუძვლად აქვს ის გარემოება, რომ ხუთი ფულადი ერთეული რეალურად წარმოდგენილია ერთი მონეტით.

თუ ჩვენ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ბისტი საანგარიშო მონეტიდან გადაიქცა რეალურ მონეტად, ჩვენ შეგვიძლია გავაკეთოთ ძლიერ საინტერესო და მნიშვნელოვანი დასკვნა. სპილენძის მონეტები იჭრებოდა შემდეგი შეფარდებით: 1 : 2 : 4 (ერთი ფული, ორი ფული, ოთხი ფული). მაგრამ ამ შეფარდებით იჭრებოდა ვერცხლის მონეტაც: ერთი შაური, ორი შაური (უზალთუნი), ოთხი შაური (აბაზი). ფაქტიურად ფულად ერთეულს შეადგენდა აბაზი, იმ პერიოდში ყველაზე გავრცელებული მონეტა, რომელმაც ჩვენამდის მოაღწია დიდი რაოდენობით. აბაზზე უფრო მცირე ღირსების მონეტები შეადგენდა ნაწილად მონეტებს, ხოლო უფრო მეტი ღირსებისა—შენაკრებს. ეს მონაცემები

იმას გვეუბნება, რომ მონეტები იჭრებოდა კვარტალური სისტემის მიხედვით. აქედან დასკვნა: ფულადი ერთეულების თვლა მიმდინარეობდა დეციმალური სისტემის მიხედვით, მონეტების მოკრაკი — კვარტალური სისტემის მიხედვით. XVIII ს. საქართველოში ჩვენ გვაქვს დეციმალური და კვარტალური სისტემების შეერთება. ამასთან დაკავშირებით გვაგონდება გროტეს სიტყვები, რომელიც თავის დროზე იკვლევდა ფულის სისტემის საკითხებს. იგი წერდა: „როდესაც მათემატიკოსებს და ფინანსისტებს შემოაქვთ თვლის სისტემა, ისინი ყოველთვის ირჩევენ დეციმალურს. მაგრამ არჩევენ რომ დიასახლისები აწარმოებდნენ, იგი დუოდეციმალურს თუ არა, კვარტალურს მაინც შეარჩევდა“ და შემდეგ „დეციმალური სისტემა მეცნიერული ბერკეტია მიმატებისათვის; გაყოფისათვის ასეთია კვარტალური სისტემა“¹. გროტე გვიჩვენებს დეციმალური და დუოდეციმალური ან კვარტალური სისტემების კომბინაციას. როგორც ჩანს, საქართველოს ფულადი სისტემა შეადგენდა დეციმალური და კვარტალური სისტემების კომბინაციას. ასეთი მოვლენა ასახავდა იმ მდგომარეობას, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ირანში. დეციმალური და კვარტალური სისტემების კომბინაციას ადგილი ჰქონდა რუსეთშიაც: 1:10:100 (მანეთი, გრივენიკი, კაპიკი), 1:2:4 (მანეთი, პოლტინა, ჩეტვერტაკი). გროტე დათვლის რუსულ სისტემას ყველაზე უფრო სრულქმნილ სისტემად თვლიდა.

მაგრამ როგორია სპილენძის მონეტების როლი XVIII საუკუნის საქართველოს ფულად სისტემაში? რამდენადაც ჩვენ დავადგინეთ, რომ XVII საუკუნის საქართველოში ფაქტიურად მოქმედებდა ვერცხლის მონომეტალიზმის სისტემა, ცხადია, რომ სპილენძის მონეტა ბილონური, ხურდა, არასრულფასიანი მონეტის როლს შეასრულებდა, რომელიც ემსახურებოდა სულ წვირლ ბრუნვას. ის, რომ სპილენძის მონეტები მართლაც ხურდა ფულია, ჩანს არა მხოლოდ მონეტების ნომინალიდან, არამედ იქედანაც, რომ კანონმდებელი სამართლის წიგნში საჭიროდ არ თვლის რაიმე თქვას სპილენძის მონეტების ღირსების შესახებ. მაგრამ ჩვენი დებულების მთავარ დამამტკიცებელ საბუთს ჩვენ ვპოულობთ იმ შეფარდებაში, რომლის მიხედვით იჭრებოდა სპილენძისა და ვერცხლის მონეტები. სამწუხაროდ, ჩვენ არ მოგვეპოვება ცნობები სპილენძის ფასის შესახებ XVII საუკუნის ბოლოსა და XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის, ცნობები ვერცხლისა და

¹ H. Grote, Die Geldlehre, Leipzig, 1865, გვ. 74.

სპილენძის ფასების შეფარდების შესახებ. ჩვენ გამოვდივართ იმ დებულებებიდან, რომ ვერცხლისა და სპილენძის ფასების შეფარდება საქართველოში და რუსეთში დაახლოებით ერთნაირი იყო, რომ ამ შეფარდებას XVII საუკუნის ბოლოსა და XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის არ განუცდია საგრძნობი ცვლილება და რომ რუსეთში XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ვერცხლი 62,5-ჯერ ძვირი იყო, ვიდრე სპილენძი.

ერთი ფული წარმოადგენს ხუთ ფულად ერთეულს; ფულადი ერთეული შეიცავდა 0,035 გრ. ნარევე ვერცხლს, ანუ 0,034 გრ. წმინდა ვერცხლს (ამაში ჩვენ შემდეგ დავრწმუნდებით). ამრიგად, სპილენძის ფული წარმოადგენდა წმინდა ვერცხლის 0,170 გრ., სპილენძი ვერცხლზე 62,5-ჯერ იაფი იყო, მაშასადამე, ფული უნდა იწონიდეს $0,170 \times 62,5$, ე. ი. 10,625 გრ.; იგი კი იწონიდა 4,24—4,51 გრ. ასეთია შეფარდება სპილენძის შემდეგ მონეტაშიც — ორ ფულში. ცხადია, რომ იჭრება არასრულფასიანი სპილენძის მონეტა, იგი იჭრება როგორც ხურდა მონეტა. დავუშვათ, რომ სპილენძი საქართველოში უფრო ძვირი იყო, ვიდრე რუსეთში, რომ ვერცხლისა და სპილენძის ფასების შეფარდება საქართველოში გაცილებით უფრო ხელსაყრელი იყო სპილენძისათვის, ვიდრე რუსეთში; დავუშვათ, რომ ეს შეფარდება იყო 1:50, ამ შემთხვევაშიც სპილენძის ქართული მონეტების არასრულფასიანობა უდავოა. ცხადია, რომ სპილენძის ფულის მოჭრა ხაზინისათვის წარმოადგენდა შემოსავლის ხელსაყრელ წყაროს.

ამრიგად, სპილენძის ფული ღირებულების მხოლოდ ნიშანია, სიმბოლოა; ის მხოლოდ ბილონური, ხერდა ფულია.

4. მონეტის გაფუჭება XVIII საუკუნის განმძღვანება

სამართლის წიგნის შედგენის შემდეგ საქართველოს ფულად მიმოქცევაში მოხდა ზოგიერთი საკმაოდ მნიშვნელოვანი ძვრები. 1721—22 წლისათვის აბაზის წონა დაეცა 5,38 გრ. ოსმალთა ოკუპაციის დროს (1723—1736 წწ.) თბილისში მოქმედებდა ოსმალური ზარაფხანა, რომელიც ქრიდა ოქროსა და ვერცხლის მონეტებს; სპილენძის მონეტები ჯერ არ არის აღმოჩენილი. ამ პერიოდში ჩვენ საქმე გვაქვს ოსმალური საოკუპაციო მონეტების მოჭრასთან. ირანის სახელმწიფოს აღმდგენმა ნადირ-შაჰმა (1736—1747 წწ.) შემოიღო ახალი ნომინალი — „ნადირი“, რომელიც

უდრიდა 2,5 აბაზს. ეს ნომინალი იჭრებოდა საქართველოში XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ბოლომდე, შემდეგ კი მისი მოჭრა შეწყდა. აბაზის წონა მცირდებოდა; 1748—1749 წწ. აბაზი უკვე იწონიდა მხოლოდ 4,60 გრამს. სპილენძის მონეტის მოჭრაში არაფითარ მნიშვნელოვან ცვლილებებს არ ჰქონია ადგილი.

თეიმურაზ II სიკედილისა და ქართლისა და კახეთის სამეფოთა გაერთიანების შემდეგ (1762 წ.), მისი შვილი ერეკლე II მონეტის მოჭრის დარგში ახორციელებს მთელ რიგ ახალ ღონისძიებებს. ამ ღონისძიებათა შესწავლა გვაძლევს სრულ უფლებას ვილაპარაკოთ მეფე ერეკლეს სამონეტო რეფორმის შესახებ.

უპირველეს ყოვლისა, მეფე ერეკლე ამცირებს ვერცხლის აბაზის წონას და მისი მეფობისას (გარდაიცვალა 1798 წ.) აბაზი უკვე იწონიდა 2,65—3,07 გრ. შეფარდებით მცირდება სხვა ვერცხლის მონეტების წონაც. ვერცხლის მონეტის წონის შემცირებას გვიჩვენებს არა მხოლოდ რეალიები, არამედ თანამედროვეთა ცნობებიც. გვიღვენშტედტი წერდა: „2. შაჟრი არის ვერცხლის მონეტა... წონით 12,5 გრანი... 3. უზალთუნი ვერცხლის მონეტაა, წონით 25 გრანი. 4. აბაზი ან „აბაზ“ ვერცხლის მონეტაა, წონით 50 გრანი“¹. ამრიგად, ჩვენი მოგზაურის ცნობით, აბაზი იწონიდა 3,13 გრამს. სოლომონ მელიქიშვილი, რომელიც უკანასკნელი მეფეების სამსახურში იყო, 1801 წ. 29 მაისს სწერდა კნორინგს, რომ ერთი ლიტრა (დაახლოებით 9 გირვანქა) ვერცხლიდან ქართველი მეფეები ჰკრიდნენ 211 მინალთუნს და ერთ აბაზსაო². თუ გამოვალთ იქედან, რომ 9 გირვანქა შეადგენდა 368 გრამს და 211 მინალთუნი და ერთი აბაზი — 1056 აბაზს, მაშინ მივიღებთ აბაზის წონას — 3,49 გრ. უნდა ვიფიქროთ, რომ მელიქიშვილმა დაამრგვალა ლიტრის წონა მისი გადიდებისაკენ (გვიღვენშტედტის ცნობით ლიტრა შეიცავდა $8\frac{3}{4}$ გირვანქას)³. ყოველ შემთხვევაში, მელიქიშვილის მიერ მოცემული აბაზის წონა საგრძნობლად არ სცილდება რეალიების წონას. როგორც ჩანს, ლიტერატურული მონაცემებიც და თვით რეალიებიც გვიჩვენებს აბაზისა და სხვა ვერცხლის მონეტების წონის შემცირებას XVIII საუკუნეში. XVIII საუკუნის ბოლოს ქართუ-

¹ G. A. Guldenshtädt, Reisen durch Russland und im Caucasi-schen Gebürge, I, SPB, 1787, გვ. 357.

² АКАК, т. 1, № 623. Рапорт Лазарева Кнорингу, Примечание.

³ იხ. დასახ. შრომა, გვ. 359.

ლი ფულადი ერთეული შეიცავდა ნარევი ვერცხლის მხოლოდ 0,015 გრ.

1765—66 წწ. ერეკლე მეორეს შეაქვს ცვლილებები სპილენძის მონეტების მოჭრაშიც. აღნიშნულ პერიოდში იგი შეუდგა ამალი ნომინალების მოჭრას: ნახევარი ფული, ბისტი (4 ფული) და შაური. ამრიგად, ერეკლე II-მდე იჭრებოდა სპილენძის მონეტების ორი ნომინალი — ფული და ორი ფული (ნახევარი ბისტი), მის დროს კი ხუთი ნომინალი — ნახევარი ფული, ფული, ნახევარი ბისტი, ბისტი და შაური. მაგრამ საუკუნის ბოლომდე ძაინც მხოლოდ სამი ნომინალის მოჭრა წარმოებდა: ფული, ნახევარი ბისტი, ბისტი. ალბათ, სპილენძის ძლიერ მცირე მონეტებისა და სპილენძის შაურის მოჭრა ვერცხლის შაურის არსებობის პირობებში მიმოქცევით არ იყო გამართლებული.

1776—77 წწ. ერეკლე მეორემ სცადა ერთი-ორად შეემცირებინა სპილენძის მონეტების წონა, მაგრამ იგი იძულებული გახდა უარი ეთქვა ამ ღონისძიებაზე და დაბრუნებოდა სპილენძის მონეტების ძველ წონით შინაარსს.

გვილდენშტედტი, რომელიც საქართველოში 1772 წ. იმყოფებოდა, გვაუწყებს: „1. ფული სპილენძის ხურდა მონეტაა, ზოგი მრგვალი, ზოგიც კუთხოვანი, წონით $2\frac{1}{2}$ დრახმა“¹. მოგზაურმა სწორად აღნიშნა, რომ მონეტა „ფული“ ხურდა ფულია, მაგრამ დაუშვა უხეში შეცდომა მონეტის წონის ჩვენებაში. მრავალრიცხოვანი რეალიების აწონამ გვიჩვენა, რომ მისი ცნობა აშკარად მცდარია, რომ ძან გვიჩვენა არა ფულის, არამედ ორი ფულის წონა².

ყოველივე ზემონათქვამიდან შეგვიძლია გამოვიტანოთ შემდეგი დასკვნა: 1) ერთი საუკუნის მანძილზე სამონეტო ოზმა შეიცვალა. XVIII საუკუნის დასაწყისში აბაზი იწონიდა 7,38 გრ., საუკუნის ბოლოს კი, უკეთეს შემთხვევაში, — 3,07 გრ., ე. ი. 2,4-ჯერ უფრო ნაკლებს; 2) სამონეტო ოზმის დადგენის წესი იგივე დარჩა: ალღინიშნება, თუ რამდენი ფულადი ერთეული იჭრება ნარევი ვერცხლის წონითი ერთეულისაგან (შეად. სამართლის წიგნი და ს. მელიქიშვილის მოტანილი ცნობა); 3) მიმოქცევაში შეტანილია სპილენძის მონეტების ახალი ნომინალები; 4) XVIII საუკუნეში ბორციელდება მონეტის გაფუჭება. XVIII საუკუნის მღელვარე

¹ G ü l d e n s t ä d t, დასახ. შრ., გვ. 357.

² იხ. ს. კაკაბაძე, საისტორიო მოამბე, წ. II, ტფ., 1924; ს. კაკაბაძე, საფასის ისტორიისათვის საქართველოში, საისტორიო მოამბე, წიგნი 1, ტფ., 1925, გვ. 23; E. A. П а ш о в, დასახ. შრ., გვ. 107.

ამბებმა და მათ მიერ გამოწვეულმა ხარჯებმა, სახელმწიფოს საერთო ეკონომიურმა სისუსტემ აიძულა ქვეყნის მმართველები შემოსავლის გადიდების მიზნით მიემართათ ამ ღონისძიებისათვის. მოსახლეობა კარგად არჩევდა ვერცხლის მონეტების წონას; შემთხვევითი არ არის ის გამოთქმები, რომელთაც ჩვენ ეპოქაობთ მაშინდელ საბუთებში: „ახალი თეთრი“, „ძველი მარჩილი“¹; 5) სამონეტო შეფარდება უკვე სპილენძის სასარგებლო გახდა. ერეკლე II სპილენძის მონეტების წონის შემცირებით სცადა მოესპო ის უპირატესობა, რომელიც შეიქმნა სპილენძის მონეტების სასარგებლოდ ვერცხლის მონეტების გაფუჭების საფუძველზე, მაგრამ, როგორც დავიხაზეთ, ეს მან ვერ შეძლო. XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის დასაწყისის საქართველოში ერთი ფუთი სპილენძი ღირდა 11 მანეთი ვერცხლით, ერთი მანეთი კი შეიცავდა წმინდა ვერცხლის 4 მისხალსა და 21 წილს². ვერცხლისა და სპილენძის ღირებულებათა შეფარდება შეადგენდა 1:83. სპილენძის ფულს, რომელიც შეიცავდა ხუთ ფულად ერთეულს, უნდა ჰქონოდა ხუთი ველცხლის ფულადი ერთეულის ღირებულება; მისი წონა უნდა ყოფილიყო 0,015 გრ $\times$ 5 $\times$ 83, ე. ი. 6,23 გრ. ფული კი ამ დროს იწონიდა 3,25—4,83 გრამამდე; როგორც ჩანს, სპილენძის ფული განაგრძობდა თავის არსებობას როგორც ხურდა, არასრულფასიანი ფული, მაგრამ მისი მოჭრა არ იძლეოდა უკვე იმ ეფექტს, როგორსაც იძლეოდა წინათ. დავუშვათ, რომ სპილენძის ფასი არ არის ნაჩვენები ზუსტად, რომ სინამდვილეში იგი რამდენადმე უფრო იაფი, ან უფრო ძვირი იყო. ასეთ შემთხვევაშიც ამ პერიოდში სპილენძის მონეტების არასრულფასიანობა უდავოა.

საუკუნის ბოლოს რეალური ვერცხლის მონეტების წონა (სულ ჭმნიშვნელო დამრგვალებით) შეადგენდა:

შაური	— 0,75 გრ.
უხალთუნი	— 1,50 „
აბაზი	— 3,00 „
მარჩილი	— 9,00 „

ექვსშაურიანი ნომინალი 1715 წლის შემდეგ არ გვხვდება. უნდა ვიფიქროთ, რომ მისი მოჭრა შეწყდა. ამას ადასტურებს გვილ-

¹ Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты. Тифлис, 1887, გვ. 160; საქართველოს სიძველენი, ტ. II, ტფილისი, 1909, №. 323.

² П. Вилклер, Из истории монетного дела в России. Чеканка монеты для Грузии (1804—1833), გვ. 6.

დენშტედტი, რომელიც, დაწერილებით ჩამოთვლის რა ქართულ მონეტებს, ამ ნომინალზე არაფერს ამბობს. XVIII საუკუნიდან დარჩენილ მონეტებში ჩვენ არ ვხვდებით მარჩილს, მაგრამ ჩვენ ამ მონეტას ვთვლით რეალურ მონეტად და აი რატომ: გვილდენშტედტი, ჩამოთვლის რა ქართულ მონეტებს, წერს: „სამი აბაზი არის ვერცხლის მონეტა 2 1/2 დრახმის წონით... წარწერა ისეთივეა, როგორც № 4 აბაზზე“¹. იმ აბაზზე კი, რომელზედაც ლაპარაკობს გვილდენშტედტი, აწერია: „მოჭრილია თბილისში 1770 წ.“².

აბაზის წონაზე დამყარებით (3 გრ.) უნდა ვიგულისხმოთ, რომ საანგარიშო მონეტების წონა იყო: მინალთუნისა — 15 გრ., თუმნისა — 150 გრ.

XVIII საუკუნის დასაწყისისა და დასასრულის სპილენძის მონეტების წონაში არავითარ არსებით განსხვავებას არა აქვს ადგილი.

დაბოლოს, ვიძლევიტ ყველა ჩვენს მიერ ნახსენები ნომინალების შეფარდებასა და თითოეული ნომინალის შინაარსს ფულად ერთეულებში:

ერთი თუმანი — 50 აბაზი, 100 უზალთუნი, 200 შაური, 500 ბისტი, 2000 ფული, 10,000 ფულადი ერთეული;

ერთი მინალთუნი — 5 აბაზი, 10 უზალთუნი, 20 შაური, 50 ბისტი, 200 ფული, 1000 ფულადი ერთეული;

ერთი მარჩილი — 3 აბაზი, 6 უზალთუნი, 12 შაური, 30 ბისტი, 120 ფული, 600 ფულადი ერთეული;

ერთი აბაზი — 2 უზალთუნი, 4 შაური, 10 ბისტი, 40 ფული, 200 ფულადი ერთეული;

ერთი უზალთუნი — 2 შაური, 5 ბისტი, 20 ფული, 100 ფულადი ერთეული;

ერთი შაური — 2,5 ბისტი, 10 ფული, 50 ფულადი ერთეული;

ერთი ბისტი — 4 ფული, 20 ფულადი ერთეული;

ერთი ფული — 5 ფულადი ერთეული.

ნომინალების შეფარდება შაურიდან ზევით მოცემულია სამართლის წიგნის ხსენებულ მე-16 მუხლში, ხოლო ის გარემოება, რომ ერთი შაური შეიცავს ათ ფულს, დასტურდება მაშინდელ მკვლევართა მიერაც და ნომინალების იმ ნიშნებით, რომელთაც მოალწიეს ჩვენამდე სხვადასხვა საბუთებში და რომლებზედაც საუ-

¹ დასახ. შრ., გვ. 357.

² იქვე.

არი გვეყონდა ზემოთ. ტურნეფორის ცნობით (1700 წ.) ერთ შაურს ჰქონდა ათი სპილენძის ასპრის მნიშვნელობა, რომლის ორმოცი შეადგენდა აბაგს¹. ივულისხმება, რასაკვირველია, ვული და აბაზი¹.

კიდევ უფრო მკაფიოდ ამბობს ამაზე გველდენშტედტი: „შაურ არის ვერცხლის მონეტა 10 ქართული ფულის ღირებულებით“². დაბოლოს, სულხან-საბა ორბელიანი წერს: „შაური“ ათი ფულის ვერცხლი“³.

5. ოქროს მონეტის მოხაზი

ვახტანგ VI კანონმდებლობა არ ითვალისწინებს ოქროს მონეტების მოჭრას. თეიმურაზ ბატონიშვილი ბროსეს სწერდა: „რაც ოქრო საქართველოს მადნებიდან შემოდიოდა, იმას ჩვენი მეფეები არ აჭრევინებდნენ, ამისთვის რომ რაც დასჭირდებოდათ, თავიანთთვის იარაღად ქალისა თუ კაცისას აკეთებინებდნენ, თავიანთ სახლეულებასაც ახმარებდნენ და ვინც წყალობის ღირსნი იყვნენ, იმათაც უბოძებდნენ. ეკლესიის ნივთებსაც აკეთებდნენ და უფროსს ნაწილს კი ჰყიდდნენ. უფრო წმინდა და კარგი ოქრო რომ იყო, ვაჭრები ძვირად ყიდულობდნენ, ზოგი ევროპიის მხარესა და ზოგს აზიის მხარეს ავაჭრებდნენ და თითონაც სარგებლობა ჰქონდათ და მეფეთა ჩვენთა და მათს ხაზინას უფრო სარგებლობა ჰქონდათ ამითი, ვინემ რომ მოეჭრათ და ისე გაეყიდნათ“⁴.

არც ერთი საქართველოში ნამყოფი მოგზაური არ აღნიშნავს ოქროს მონეტების მოჭრას. ლაზარევი თავის პატაკში, რომელიც მიძღვნილი იყო ქართული მონეტების მოჭრის საკითხისადმი, წერდა: „золотых монет здесь нет, а существуют серебряные и медные“⁵.

ამასთან ერთად ჩვენ გვაქვს ცნობები XVIII საუკუნის საქართველოში ოქროს მონეტების მოჭრის შესახებ. პაპუნა ორბელიანი წერს: „გამოიტანეს მეფეთა ჩვენთა თავისისა სალაროთი

¹ T. Tournefort, Beschreibung einer auf Königlichen Befehle unternommenen Reise nach den Levante, ტ. III, Nürnberg, 1777, გვ. 277.

² დასაბ. ზრ., გვ. 357.

³ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, პროფ. ი. ყიფშიძისა და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით, ტფილისი, 1928.

⁴ საისტორიო მოამბე. 1925, წ. 1, გვ. 34.

⁵ АКАК, т. I, № 623, Рапорт Лазарева Кнорингу.

ოქროსა და ვერცხლის იარაღი, მისცეს ზარაფხანაში, მოაქრევი-
ნეს ფულური და თეთრი და აძლევდნენ ჯარსა, ცდილობდნენ
კიდევ შეყრასა ჯარისასა“¹. ლაპარაკია მეფე თეიმურაზის და
ერეკლეს ღონისძიებათა შესახებ 1761 წელს.

3. გუგუშვილის იმ-ნაშრომში, რომელიც ეხება XIX საუკუნის
საქართველოს ფულად მიმოქცევას, გამოქვეყნებულია ორი შემ-
დეგი საბუთი, რომლიდანაც პირველი, სამწუთიაროდ, არ არის დათა-
რილებული და მეორე კი 1783 წელს ეკუთვნის. პირველ საბუთში
ვინმე თუმანიშვილი წერს: „ნასყიდა თავლადარს ასლანას. აწონილი
შვიდი მისხალი ოქრო გაუგზავნე ხალასი ოქროს: შაურების მო-
საქრელად. ოცდათვრამეტი შაური გამოგზავნა; ესეც ასლანს
აეაწონინე: შვიდს მისხალს აკლდა ნახევარი მისხალი და ხუთი
მუხუდო“. მეორე საბუთში ვკითხულობთ: „სურგუნაშვილო სააკ!
ჩვენთვის ექვსი ოქროს შაური გამოგზავნე, რომ ექვსივე ერთი
მისხალი მოვიდეს და ამ ბარათს ბატონის მოანგარიშეები ანგა-
რიშში ჩაგიგდიბენ“².

მაგრამ XVIII საუკუნემ ჩვენ დაგვიტოვა არა მარტო წერი-
ლობითი საბუთები, რომლებიც მოწმობენ ოქროს მონეტების
მოქრას, არამედ უშუალოდ ნუმიზმატიკური ფაქტები: ოქროს
მონეტა, რომელიც ლენინგრადის ერმიტაჟში ინახება.

დ. ფურცელაძე ერთი საბუთის გარჩევის დროს, რომელიც
მისი აზრით, ოქროს ფულის მოქრას ამტკიცებდა XVIII საუკუნის
საქართველოში, 1882 წ. წერდა: „Таким образом, ипение нумиз-
матов, которые утверждали, да и теперь утверждают, что в
Грузии не было золотой монеты грузинского чекана, само
собою падает. Есть на это и другое фактическое доказатель-
ство. В Петербурге, в коллекции русских монет и монет под-
ведомственных России народов, принадлежащей графам Тол-
стым, имеется золотая монета царя Ираклия“³.

საკვირველია, რომ ამ მონეტის არსებობა უცნობი დარჩა შედ-
დგომ მკვლევართათვის, რომელნიც ათასწაობად ცდილობდნენ
XVIII საუკუნის საქართველოში ოქროს ფულის მოქრის დამტკი-
ცებას, და ამ მთავარ საბუთს კი არ იყენებდნენ თავიანთ შრო-
მებში.

¹ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი პ ა პუნა, ამბავნი ქართლისანი, საქართველოს ცხოვრება, მე-2 გამოცემა ტიბინაძის მიერ, თბ., 1913, გვ. 195.

² პ. გუგუშვილი, ფულის ნიშნები და ტრიალი საქართველოსა და ა/კავკასიაში მე-19 საუკუნეში, თბ., 1937, გვ. 33.

³ Грузинские крестьянские грамоты, გვ. 59.

ეს ოქროს მონეტა იწონის 7,14 გრ. მონეტაზე გამოყვანილია ერთთავიანი არწივი. თარიღი 1796 წ. და მისი საწინააღმდეგო თარიღი ჰიჯრის 1203 (1788—1789). მეფის სახელი არ არის აღნიშნული მონეტაზე. მას წარწერა აქვს იმის შესახებ, რომ იგი მოჭრილია თბილისში.

ძალზე მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ XVIII საუკუნემ არ დაგვიტოვა არც ერთი საბუთი, რომელიც გვაუწყებდეს ოქროს მონეტების მოჭრის წესებს, სამონეტო ოზმას ოქროს მონეტებისათვის და სხვ. როგორც დავინახეთ, თეიმურაზ ბატონიშვილი უარყოფს ქართველი მეფეების მიერ ოქროს მონეტების მოჭრას. მეორე მხრივ, ჩვენს მიერ მოტანილი საბუთები და რეალიების არსებობა გვაძლულებს ვიფიქროთ, რომ ოქროს მონეტების მოჭრა საქართველოში დაიწყო მხოლოდ XVIII საუკუნის ბოლოს. იგი გამონაკლისის სახით იჭრებოდა დაქირავებული ჯარის გასასტუმრებლად, მაღალი თანამდებობის მოხელეთა (პირველ რიგში უცხოელთა) სამსახურის ასანაზღაურებლად და ა. შ. ყოველ შემთხვევაში, ოქროს მონეტების მოჭრას ცდის ხასიათი ჰქონდა. ოქროს მონეტები იჭრებოდა ან უცხო მონეტების წაბაძვით (პ. ორბელიანი ამბობს ფლურის (ფლორინის) მოჭრის შესახებ), ან დამოუკიდებელი სახით (ხსენებული რეალია). აქედან დასკვნა, — ოქროს მონეტები არ იჭრებოდა მიმოქცევისათვის, ისინი ძირითადად განძის ფუნქციას ასრულებდნენ. მაგრამ რა ეუყოთ იმ ორ საბუთს, რომლებიც მოვითანეთ ზემოთ, და იმ დასკვნას, რომელსაც აკეთებს პ. გუგუშვილი: „...ირკვევა ისიც, რომ ეს ოქროს შაურები მიმოქცევაშია არ ყოფილა იშვიათი“¹. ეს საბუთები სრულებით არ ამტკიცებს იმას, რომ ოქროს შაურები „მიმოქცევაშია არ ყოფილა იშვიათი“. ნ. ბერძენიშვილის მიერ გამოქვეყნებული და ზემოთ მოხსენიებული მასალები სრულებით არ მოწმობს იმას, რომ ოქროს მონეტები მიმოქცევაში იმყოფებოდა. იმ საბუთებში, რომლებიც 1742—1801 წწ. ეკუთვნიან (57 ვრცელი დოკუმენტი, 5—6 ათასი საგასაულო მუხლის შემცველი), ოქროს მონეტები მოხსენიებულია მხოლოდ რამდენიმეჯერ და ამასთან ლაპარაკია ოქროს უცხოურ მონეტებზე, მათ დახურდავებაზე, კურსზე, საკურსო დანაკარგზე. იმ მრავალრიცხოვან დოკუმენტებში კი, რომლებიც 1780—1800 წწ. ეკუთვნიან, ოქროს მონეტები საერთოდ არ არის მოხსენიებული. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც არ შეგვიძლია გვერდი ავუხვიოთ ამ ორ საბუთს. ორივე საბუთში ლაპარაკია ოქროს შაურზე. ამავე

¹ პ. გუგუშვილი, დასახ. შრ., გვ. 33 (ხაზგასმა ჩვენია).

დოკუმენტების მიხედვით შეიძლება ამ ოქროს შაურიანების წონის დადგენა. დავადგინოთ შაურის წონა პირველი საბუთის მიხედვით. ერთი მისხალი უდრის 24 მუხუდოს მარცვალს, ამრიგად, 4 მუხუდოს მარცვალი უდრის $\frac{1}{6}$ მისხალს. 38 შაურის წონა უდრიდა $6\frac{1}{2}$ მისხალს + $\frac{1}{6}$ მისხალი, ანუ $6\frac{2}{3}$ მისხალს; ჩვენ გამოვდივართ იმ დებულებიდან, რომ ერთი მისხალი უდრიდა 4,436 გრ., მაშასადამე, 38 შაური იწონიდა 29,543 გრ. და ერთი შაური კი — 0,777 გრამს. მეორე შემთხვევაში ოქროს შაურის წონა უდრის 4,436 : 6, ე. ი. 0,739 გრ. ჩვენ ვხედავთ, რომ ოქროს შაურიანების წონა ორივე საბუთში ემთხვევა ერთმანეთს. იმ დროის ვერცხლის რეალური შაური იწონიდა 0,75 გრ. და, მაშასადამე, ოქროს შაურიანის წონა ასახავდა ვერცხლის შაურიანის წონას. ცხადია, სამონეტო ოზმა ოქროსათვის არ არსებობდა. როგორც ჩანს, ჩვენ საქმე გვაქვს ძლიერ მცირე წონის ოქროს მონეტასთან; მიმოქცევისათვის ასეთი მცირე წონისა და მასთან წმინდა (ხალასი) ოქროს მონეტები არსად არ იკრებოდა და არ იჭრება; ასეთ მონეტებს შეუძლია მხოლოდ წვრილი ბრუნვის მომსახურება. წვრილ ბრუნვაში კი ისინი სწრაფად ცვდებიან და კარგავენ წონას. ოქროს მონეტების მოჭრა რომ მიმოქცევისათვის მომხდარიყო, მათ უფრო მეტი ღირსებისას მოსჭრიდნენ. მაგრამ, როგორც ჩვენ ვთქვით, ქართული ოქროს მონეტები იმ დროის მიმოქცევაში საერთოდ არა ჩანს. მაშ რისთვის იჭრებოდა ეს წვრილი ოქროს მონეტები? თეიმურაზ ბატონიშვილი ხსენებულ წერილში წერს: „სპარსელებს რომ ნოვრუზის დღე მოუთათ ესე იგი ახალი წელიწადი მათი, მაშინ ყეენები თითოს დანგის წონას ფულებს მოაჭრევიანებენ ვერცხლისასა და ოქროსასა და თავიანთ ხალხს დაურიგებენ მათის დღესასწაულის მისალოცავათა“. შემდეგ თეიმურაზი გვაუწყებს, რომ ამ წონის მონეტებს საქართველოში ერქვა „შაჭური“ და რომ მათ ეს სახელწოდება მიიღეს ირანული სახელწოდებიდან „შაჰი“. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ერთი მისხალი შეიცავს ექვს დანგს, რომ მისხალი უდრის 4,436 გრ., მაშასადამე, ოქროსა და ვერცხლის ის მონეტები, რომლებზედაც ამბობს თეიმურაზი, იწონიდა $\frac{1}{6}$ მისხალს, ანუ $4,436 : 6 = 0,739$ გრ.

დღესასწაულის მილოცვის დროს მონეტების დარიგების ჩვეულება საქართველოშიც არსებობდა. ამას უდაოდ ადასტურებს XVIII საუკუნიდან შემორჩენილი მონეტები. ნუმიზმატ დ. კაპანაძის კოლექციაში დაცულია ვერცხლის ბისტი (ბისტი კი იკრებოდა მხოლოდ სპილენძისა), მოჭრილი 1717—1718 წწ., რო-

მელსაც ურიგებდნენ ხალხს ნოვრუზ-ბაირამის დროს. მონეტა იწონის 0,42 გრ. და მოჭრილია ძლიერ გამარტივებული წესით. იგი ძალიან ჰგავს თანამედროვე ნომრის ნიშანს, რომელსაც იძლევიან ტანისამოსის გასახდელებში.

ახლა შევადაროთ თეიმურაზის სიტყვები ვერცხლის იმ ბისტის არსებობაზე, რომელიც იჭრებოდა ხალხისთვის დასარიგებლად, და ხსენებული ორი საბუთის მონაცემები. ამ საბუთების მიხედვით ოქროს შაურის მფლობელნი არიან წარჩინებულნი, ყოველ შემთხვევაში, შეძლებული პირები. ამ შაურების წონა ემთხვევა ოქროს იმ შაურიანების წონას, რომელზედაც ლაპარაკობს თეიმურაზი. როგორც თეიმურაზის, ისე ხსენებული საბუთების მონაცემებიდან ჩანს, რომ ოქროს ერთი მისხლიდან, ე. ი. 6 დანგიდან, იჭრებოდა ექვსი შაური. თეიმურაზის ცნობის მიხედვით ოქროს შაურიანი იწონიდა 0,739 გრ., ხსენებული ორი საბუთიც იგივეს ამბობს: ერთი საბუთის მიხედვით ოქროს შაურიანი იწონიდა 0,739 გრ. (სრული დამთხვევა), მეორე საბუთის მიხედვით კი—0,777 გრ. (თითქმის სრული დამთხვევა).

ექვს გარეშეა, რომ ოქროს შაურები, ისე როგორც ვერცხლის ბისტი, იჭრებოდა ხალხისათვის (უფრო სწორად რომ ვთქვათ, მახლობელ პირთათვის) დასარიგებლად დიდი ღირებულების დროს (შემთხვევითი არაა ის, რომ საჩუქრად სპილენძის ბისტის მაგიერ იჭრებოდა ვერცხლის ბისტი და ვერცხლის შაურის მაგიერ — ოქროს შაური). ისინი იჭრებოდნენ როგორც გასაჩუქებლად, ისე საკუთარი საჭიროებისათვისაც. ეს ფული გამოიყენებოდა, უმთავრესად, როგორც განძი ესთეტურ ფორმაში (ფარული, თავსაქრავი და სხვ.).

6. მონეტის მოჭრის ხაზში

გვილდენშტედტი, რომელიც საქართველოში 1772 წ. იმყოფებოდა, აღნიშნავს, რომ არც ირანელებმა და არც ქართველებმა არ იცოდნენ სათანადო წესით ძვირფასი ლითონების ლეგირება (შერევა სხვა ლითონთან) და რომ ისინი მონეტებს წმინდა ლითონიდან სკრიდნენ (გვ. 359). ჩამოთვლის რა ვერცხლის ქართულ მონეტებს, იგი დასძენს: „ყველა ნახსენებ ვერცხლის მონეტებს მეფე ერეკლე აკრეფინებს ძალიან კარგ, მორჩილული ვერცხლიდან“¹.

¹ დასახ. შრ., გვ. 357.

ასეთივე ცნობას იძლევა ბურნაშევი: „Мастерства из золота и серебра плохи и без искусства не умеют склеивать оное с другими металлами“¹.

თეიმურაზ ბატონიშვილი ხსენებულ წერილში წერდა: „ასეთს თეთრსა სკრიდენ ჩვენშია, რომ ყოველს ევროპიისა და აზიის ვეცხლზედ ჩვენი ვეცხლი უფრო წმინდა იყო“².

ამ ცნობებთან დაკავშირებით იბადება ორი კითხვა: 1) იცოდნენ თუ არა ქართველებმა ლითონების ლეგირება და 2) როგორი ვერცხლისაგან, ნარევი თუ წმინდა ვერცხლისაგან, იჭრებოდა მონეტები.

ოქრო იყო პირველი ლითონი, რომელიც აღმოაჩინა ადამიანმა, ვინაიდან ბუნება მას წმინდა სახით იძლევა ან თვითონ ასრულებს მისი გამოყოფის რთულ ტექნოლოგიურ პროცესს. ვერცხლის გამოყოფა გულისხმობს რთულ სამუშაოს, ტექნიკის შედარებით მაღალ განვითარებას, „ამიტომ ვერცხლის თავდაპირველი ღირებულება, მიუხედავად მისი ნაკლები აბსოლუტური იშვიათობისა, შეფარდებით უფრო დიდი იყო, ვიდრე ოქროს ღირებულება“³.

ქართველები ვერცხლის მოსაპოვებლად რთულ ტექნოლოგიურ სამუშაოს ასრულებდნენ, რომელიც გულისხმობს შედარებით მაღალ ტექნიკას. დაუჯერებელია, რომ ქართველებმა იცოდნენ ვერცხლის გამოყოფა, და არ იცოდნენ მისი ლეგირება, შერევა სხვა ლითონთან. საქართველო არ იყო იზოლირებული ევროპისა და აზიის იმ ქვეყნებისაგან, სადაც მონეტებისა და ნივთებისათვის ლეგირებული ვერცხლი იხმარებოდა; საქართველოს ადვილად შეეძლო აეთყვისებინა ვერცხლის ლეგირების შედარებით უფრო მარტივი ხერხი. ამისათვის არ იყო საჭირო ადამიანების გაგზავნა შორეულ ქვეყნებში. მასთან ახლოს მდებარეობდა რუსეთი და ოსმალეთი და კიდევ უფრო ახლოს — ის საყაენოები, რომლებიც მონეტებს ლეგირებული და ხშირად ძალზე დაბალსინჯიანი ვერცხლისაგან სკრიდნენ⁴.

ქართველებს არც სჭირდებოდათ ამ საქმის შესწავლა ვინმესაგან. ქართველ მეფეებს ხშირად ავიწყდებოდათ ისტორიის მწარე

¹ Бурнашев, Картина Грузии или описание политического состояния царства карталинского и кахетинского. Тифлис. 1896, гл. 2.

² დასახ. შრომა, გვ. 34.

³ კ. მარქსი, პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, გვ. 207.

⁴ П. Вияклер, Из истории монетного дела в России. Чеканка монеты для Грузии (1804—1833), СПб, 1898, гл. 3.

გაქვეთილები, მაგრამ მათ არ ავიწყლებოდათ მონეტის გაფუჭების „ტკბილი“ ნაყოფი. დავემყაროთ ტავერნიეს, რომელმაც საქართველო XVII საუკ. ინახულა და აღნიშნა, რომ იმერული მონეტების სინჯი 2% უფრო დაბალია, ვიდრე ქართლისა და ირანის მონეტებისაო (ამაზე კიდევ გვექნება საუბარი ქვემოთ). ამრიგად, არ შეიძლება ეკვი შევითანოთ იმაში, რომ XVIII საუკუნის ქართველებმა იცოდნენ ვერცხლის ლეგირება. მაგრამ ეს ჯერ კიდევ არ სწყვეტს საკითხს, წმინდა თუ ლეგირებული ვერცხლისაგან იჭრებოდა XVIII საუკ. ქართული მონეტები.

დასტურლამალის შესწავლას ჩვენ იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ XVIII საუკუნის საქართველოში მონეტები ლეგირებული ვერცხლისაგან იჭრებოდა. დასტურლამალის იმ მუხლში, რომელიც მიძღვნილია ვერცხლის მონეტის მოჭრისადმი, ნათქვამია: „ოთხასი სიკილა ერთს ყურსად უნდა ჩავიდეს ცეცხლში. ამისგან გამოვა ცეცხლიდამ თამამ აიარი ვეცხლი ორი ათას სამასი“ (გვ. 33). აიარი ნიშნავს კანონიერ შენადნობს, ე. ი. 2300 მისხალს. ამავე მუხლში ნათქვამია, რომ სიკილას წონა უდრის 14 შაურს; იმ დროის შაური იწონიდა 0,4 მისხალს, მაშასადამე, სიკილას წონა შეადგენს 5,6 მისხალს, და მთელი იმ ზოდის წონაკი, რომელიც ჩადის ცეცხლში, 2240 მისხალია; ამრიგად, ლეგატურა შეადგენს 2300 მინუს 2240, ე. ი. 60 მისხალს; აქედან ადვილად დადგინდება ზოდისა და მონეტების სინჯი — იგი შეადგენს 97,4⁰/₁₀₀. ანუ ⁹⁷⁴/₁₀₀₀. ზოგიერთი წყაროების მიხედვით ვერცხლის მონეტების სინჯი XVIII საუკუნის ბოლოს შეადგენდა 92—94 (სინჯი დადგენილია მისხალში)¹, რაც მეტრული წესით გამოხატული ნიშნავს ⁹²⁰/₁₀₀₀, ⁹⁴⁰/₁₀₀₀ სინჯის მონეტებს, ე. ი. საუკუნის ბოლოს მონეტის სინჯი თითქმის უდრიდა საუკუნის დასაწყისის მონეტის სინჯს.

ქართული მონეტების სინჯის გამოკვლევის დროს ჩვენ ვერ დავკმაყოფილდით მოტანილი წყაროების შესწავლით და ზემოთ მოცემული მსჯელობით; საკითხის საბოლოოდ გარკვევის მიზნით ჩვენ გადავწყვიტეთ მოგვეწყო მონეტების გასინჯვა საქართველოს სსრ ფინანსთა სახალხო კომისარიატის სასინჯო სამმართველოში. მონეტები ამ მიზნისათვის თავისი პირადი კოლექტიდან გაიღო ქართველმა ნუმისმატმა დ. კაპანაძემ, ვინაიდან საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სამეცნიერო საბჭომ არ ცნო შესაძლებლად გაეღო ამ მიზნისათვის თავისი მრავალრიცხოვანი

¹ იხ. Горный журнал, 1832, т. I, кн. 1, гл. 110—122; П. В. Шкаfers დასაბ. შრ., გვ. 2; Пахомов, Вес и достоинство... გვ. 105, შენიშვნა 31.

დუბლეტებიდან ერთი ცალიც კი. გასინჯვა მოახდინა სპეციალურმა კომისიამ, რომელმაც შეადგინა საგანგებო აქტი. ყველა მასალა, რომლებიც მონეტების ამ პირველად ჩატარებულ გასინჯვას ეხებიან, გამოქვეყნებულია კომისიის წევრ დ. კაპანაძის მიერ ¹.

მთელი რიგი მონეტების გასინჯვამ გვიჩვენა, რომ მონეტების სინჯი 1719—1793 წლებში მერყეობდა $\frac{860}{1000}$ -დან $\frac{884}{1000}$ -მდე, მისხალში კი — 92-დან 94-მდე. მხოლოდ 1778—79 წწ. აბაზმა მოგვცა დაბალი სინჯი — $\frac{720}{1000}$ ან მისხალში 69. ამ წელს, ალბათ, ადგილი ჰქონდა მონეტების გაფუჭებას მათი სინჯის დაწვევის გზით. მონეტების გასინჯვამ დაადასტურა ჩვენი მსჯელობის სისწორე; მან გვიჩვენა, რომ 1) XVIII საუკუნის ქართულებმა იცოდნენ ვერცხლის ლეგირება, 2) მონეტები იჭრებოდა ლეგირებული, ნარევი ვერცხლისაგან და, როგორც წესი, მაღალსინჯიანი ვერცხლისაგან.

სპეციალურად უნდა აღვნიშნოთ, რომ XVIII საუკუნის ქართული მონეტების სინჯი, დადგენილი მათი გასინჯვით, ემთხვევა იმ სინჯს, რომელიც ნაჩვენებია დასტურლამალში და „Горный журнал“-ში. მცირე გადახრები შეიძლება მიეწეროს მოჭრის ტექნიკას, ასეთი გადახრები დღესაც არ არის გამორიცხული.

გასინჯულ იქნა არა მხოლოდ XVIII საუკუნის, არამედ XV საუკუნის მონეტებიც. ამ საუკუნის მონეტების გასინჯვამ გვიჩვენა, რომ ისინი იჭრებოდნენ სპილენძისაგან და მხოლოდ მოვერცხლილი იყვნენ. ამასთან დაკავშირებით მათი ვერცხლის შინაარსი ძალზე მცირე გამოდგა. მათ გვიჩვენეს ძალზე დაბალი სინჯი, თუ შეიძლება აქ ვილაპარაკოთ სინჯზე, $\frac{50}{1000}$ -დან $\frac{163}{1000}$ -მდე. როგორც ჩანს, XV საუკუნეში ადგილი ჰქონდა მონეტის გაფუჭებას სპილენძის მოვერცხვლის გზით. ჩვენ მხოლოდ ვიხსენიებთ აქ ამ ფაქტს იმ იმედით, რომ ოდესმე XV საუკუნის ფულის მიმოქცევაც გახდება ჩვენი შესწავლის სპეციალური საგანი.

როგორც ჩანს, გვილდენშტედტისა და ბურნაშევის ცნობა აშკარად მცდარია. მაგრამ რა არის საფუძველი იმ შთაბეჭდილებისა, რომელიც მიიღო გვილდენშტედტმა? საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ საქართველო მონეტებს სჭრიდა უფრო მაღალხარისხოვანი, უფრო მაღალსინჯიანი ვერცხლისაგან, ვიდრე ის ქვეყნები, რომელთაც იცნობდა ჩვენი მოგზაური — რუსეთი და გერმანიის

¹ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. IV, № 6, 1943, გვ. 573—576.

სახელმწიფოები. ქართული მონეტების გარეგნულობას, შედარებულს ამ ქვეყნების მონეტებთან, შეიძლო დაეტოვებინა ისეთი შთაბეჭდილება, რომ ისინი იჭრებიან წმინდა ვერცხლისაგან. მონეტის გარეგნულობამ თავის დროზე პოსოშკოვიც შეიყვანა შეცდომაში, ეს უკანასკნელი ფიქრობდა, რომ იოანე პრისხანის დროს მონეტები იჭრებოდა წმინდა ვერცხლისაგან, სინამდვილეში კი ისინი იჭრებოდნენ მალალსინჯიანი (92,2) ვერცხლისაგან¹.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ XVIII საუკუნის საქართველოში აღდიოდა მონეტის გაფუჭებას. როგორც წესი, მონეტის გაფუჭება ხდებოდა არა მონეტის სინჯის დაწევის გზით, არამედ მონეტის წონის შემცირებით. მონეტის სინჯის საფუძველზე ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ XVIII საუკუნის დასაწყისის ქართული ფულადი ერთეული შეიცავდა წმინდა ვერცხლის 0,0341 გრამს, ხოლო საუკუნის ბოლოს კი—0,0147 გრამს.

არავითარ მითითებას რემედიუმის შესახებ ჩვენ საკანონმდებლო აქტებში ვერ ვხვდებით. ერთსა და იმავე წელს მოჭრილი ერთი და იგივე ნომინალის მონეტების წონის დაცემა იმას გვეუბნება, რომ რემედიუმი საკმაოდ დიდი იყო.

მონეტების გარეგნობა არ გვიჩვენებს მონეტების მოჭრის მალალ ტექნიკას. გვიღენშტედტი დასახელებულ შრომაში საქართველოსა და ირანის შესახებ წერს: „მათ არა აქვთ მიღწევები მოჭრის საქმეში; ისინი აწონიან თითო ცალს და მოჭრიან მას იმდენს, რამდენიც საჭიროა იმისათვის, რომ დაიყვანონ იგი სწორ წონამდე“². რასაკვირველია, ლაპარაკი შეიძლება სწორ წონამდე მხოლოდ უხეშ მიახლოებაზე.

მონეტები იჭრებოდა დისკოს ფორმის, მაგრამ იჭრებოდა კვადრატულიც. მონეტის ღირსება არ არის აღნიშნული მასზე. სპილენძის მონეტებს აქვს სხვადასხვა გამოსახულება. ამ მონეტებზე წარწერილია: „მოჭრილი თბილისში“ და აღნიშნულია ჰიჯრის წელი. ამ მონეტებზე შემოკლებულად არის აღნიშნული საქართველოს მმართველთა სახელები, მხოლოდ XVIII საუკუნის ბოლოს იწერება ქართველ მეფეთა სახელები სრულად: „ერეკლე“, „გიორგი“.

ვერცხლის მონეტებზე არავითარი გამოსახულება არ არის, მათზე წარწერილია სხვადასხვა გამოთქმანი ირანულ ენაზე. 1752—1753 წლამდე ვერცხლის მონეტებზე აღბეჭდილია ირანის

¹ И. Посошков, Книга о скудости и богатстве, М., 1937, стр. 347.

² დასახ. შრ., გვ. 359.

შაპის სახელი, მაგრამ ამ წლის შემდეგ მონეტები ანონიმურია. მონეტებზე აღნიშნულია მოჭრის თარიღი და ადგილი (თბილისი).

XVIII საუკუნის ბოლოს საქართველოზე რუსეთის გავლენამ თავი იჩინა ქართულ მონეტებშიც. უკვე 1781 წ. ერეკლე II მიმოქცევაში უშვებს მონეტებს რუსეთის ღერბის, ორთავიანი აოწივის, გამოსახულებით. ავერსზე ქართული ასოებით მოცემულია მეფე ერეკლეს სახელი, ხოლო არაბული ასოებით — მოჭრის ადგილი (თბილისი). აღსანიშნავია, რომ 1796 წ. მოჭრილ მონეტებზე არწივი ერთთავიანია.

1783 წ. რუსეთთან დაიდვა ხელშეკრულება, რომლის ძალით რუსეთი ცხადდებოდა ქართლ-კახეთის სამეფოს მფარველად. ამ ფაქტმა გამოვლინება ჰპოვა საქართველოს სამონეტო საქმეშიც. ეკატერინე II პირად ბრძანებაში პოტიომკინის სახელზე წერდა: „Вящим же опытом нашего и царю Карталинскому благоволения имеют служить... позволение царям Карталинским, бить монету с их изображением и на обороте гербом царств Карталинского и Кახетинского, над коим только изображен будет орел двуглавый в знак покровительства и верховной власти Всероссийских императоров над всеми владетелями и их подданными“¹.

ბრძანება ხელმოწერილი იყო ეკატერინე II მიერ 1783 წ. 30 სექტემბერს, ხსენებული ხელშეკრულების დადების შემდეგ. რამდენადაც მოვახერხეთ ამის დადგენა, აღნიშნული სახის მონეტები არასდროს არ მოჭრილა საქართველოში.

ქართული მონეტები იკრებოდა საქართველოში, თბილისში; ამას ნათლად გვეუბნება, ერთი მხრივ, ნუმიზმატიკური ძეგლები, მეორე მხრივ, დასტურლამალის ის სპეციალური მუხლი, რომელიც მიძღვნილია მონეტის მოჭრის წესებისადმი (მუხლი მა, გვ. 33—34).

მონეტის მოსაჭრელად არსებობდა სპეციალური დაწესებულება, ზარაფხანა. მონეტების მოჭრა სახელმწიფო მონოპოლიას წარმოადგენდა: სახელმწიფოს გარდა არავის არ ჰქონდა მონეტის მოჭრის უფლება; მაგრამ ამასთანავე მოქმედებდა ვერცხლის თავისუფალი, არაბლოკირებული მოჭრის სისტემა, ე. ი. ყოველ მოქალაქეს ჰქონდა უფლება მიეტანა ზარაფხანაში ვერცხლი და მიეღო სათანადო თანხის მონეტები; მონეტის მოჭრისათვის იღებდნენ საფასურს. ზარაფხანა გაცემული იყო იჯარით. ჯერ კიდევ 1770 წ. იაზიკოვი რუსეთის მთავრობას აუწყებდა: „и Типажсе естъ монетный двор, за которым откупщик армянини пла-

¹ Георгий Михайлович, Русские монеты, СПб, 1893, გვ. 1.

ტიტ ძარჱ 30000 რუბლჱ¹. ლაზარევი თავის უკვე ხსენებულ პატაჱში კნორინგს სწერდა: „Делание царских монет состояло прежде на таком положении, что всякий кто имеет серебро и хочет оное переделывать в монету, может сие исполнить, заплатя некоторую часть из серебра, коя и поступает вчисле государственных доходов“².

საუკუნის ბოლოს შემოსავალი ზარაფხანის იჯარიდან შემცირებულია. ეს ჩანს შემდეგი საბუთიდან: „Мы, Гаспар Мелников и Абеля Шудянов заключили с нами Габаровым в том, что мы взяли в арендное содержание монетный двор твой, при соучастии твоём, за 4250 руб., мы все трое сделались товарищами и барыши и потери должны быть общие“³. შემოსავლის შემცირება გამოწვეული იყო, ალბათ, ალა მაჰმად ხანის შემოსევით და თბილისის განადგურებით.

ზარაფხანაში შემოდიოდა საქართველოში მოპოვებული ვერცხლი და სპილენძი. არსებობს მთელი რიგი საბუთები, რომლებიც გვაუწყებენ იმას, რომ ამ ლითონების მოპოვებზე წარმოებდა თვით საქართველოში. ჯერ კიდევ გვგლდენშტედტი წერდა: „მეფე სკრის ქვეყნის სპილენძის და ვერცხლის მონეტებს, რისთვისაც ლითონით მას საკუთარი მალაროები ამარაგებს“⁴.

თეიმურაზ ბატონიშვილი წერდა: „საქართველოს თვითონ კარგი ჭადნები აქვსთ და მეფეებისა მათის დროს ძალიან კარგად მუშაობდა დიდად სარგებლიერად“⁵.

ლაზარევის ხსენებულ პატაჱში აღწერილია მდგომარეობა იმ საწარმოთა, რომლებიც აწარმოებდნენ ლითონების დამზადებას.

მასალას ვერცხლის მონეტების მოსაქრელად იძლეოდა აგრეთვე უცხოური მონეტები⁶.

7. ფულის სისტემის განვითარება XVIII საუკუნეში

საქართველო XVI საუკუნეში ისევ დაიყო ცალკე სამეფოებად და ამ დროიდან იგი უკვე არ წარმოადგენდა მთლიან სახელმწიფოს. მთელი XVI საუკუნე წარმოებს ბრძოლა ირანსა და ოსმალეთს შორის საქართველოში ბატონობისათვის. ამ ბრძოლის შედეგად აღმოსავლეთ საქართველოში გაბატონდა ირანი, ხოლო დასავლეთ საქართველოში—ოსმალეთი.

¹ А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы, относящиеся к Грузии, т. I, гл. 187.

² АКАК, т. I, № 623.

³ Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, гл. 66.

⁴ დასახ. შრომა გვ. 356.

⁵ საისტორიო მთაბგე, 1925 წ., I, გვ. 34.

⁶ იხ. В. Tavernier, Les six voyages, ტ. I, გვ. 445.

XVII საუკუნის დასაწყისში შაჰ აბასმა ცეცხლითა და მახვილით დაიმორჩილა აღმოსავლეთ საქართველო. მხოლოდ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში შესუსტდა და შემდეგ მოისპო საქართველოს დამოკიდებულება ირანისაგან. XVII საუკუნის დასაწყისიდან მიმდინარეობს აღმოსავლეთ საქართველოს გაძლიერებული ირანიზაცია; ირანიზაცია იჭრება აღმოსავლეთ საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა დარგში (ეკონომიკა, პოლიტიკა, კულტურა). აღმოსავლეთ საქართველოს ეკონომიური და პოლიტიკური დამოკიდებულება ირანისაგან, მაღალი ფულადი ხარკი, რომელსაც იხდიდა საქართველო ირანის სასარგებლოდ, მოითხოვდა აღმოსავლეთ საქართველოს ფულის მიმოქცევის ისეთ ჩამოყალიბებას, რომელიც მოემსახურებოდა ირანის ინტერესებს. ამასთანავე უნდა გვახსოვდეს, რომ XVIII საუკ. მონეტები იჭრებოდა მხოლოდ ქართლის და შემდეგ კი გაერთიანებული ქართლ-კახეთის სამეფოს მიერ.

საქართველო ინარჩუნებს ვერცხლის ვალუტას. იგი ღებულობს ირანის საანგარიშო სისტემას და ქრის ისეთ ნომინალებს, რომლებიც შეიცავენ ფულადი ერთეულების ისეთსავე რაოდენობას, რამდენსაც შეიცავს ირანის ნომინალები: ფული — ყასბეკი 5 ფულის ერთეულია; ბისტი—20 ფულ. ერთ.; შაური—შაჰი—50 ფულ. ერთ.; უხალთუნი—მაჰმუდი—100 ფულ. ერთ.; აბაზი—აბასი — 200 ფულ. ერთ. ერთმანეთს ემთხვევა ზოგიერთი ნომინალების სახელწოდება: ბისტი, შაური, აბაზი.

სპილენძის მონეტებზე ჩნდება ირანული წარწერები, რომლებიც გვაუწყებენ მოჭრის ადგილსა და თარიღს; საფუძვლად აღებულია მაჰმადიანური წელთაღრიცხვა — ჰიჯრი. XVII საუკუნეში სპილენძის მონეტები ანონიმურია და მხოლოდ XVIII საუკუნიდან ჩნდება მათზე, ჯერ შემოკლებულად და მერე სრულად, ბაგრატიონთა სახელი. ვერცხლის მონეტებზე 1752—53 წლამდე აღნიშნულია ირანის შაჰის სახელი, ამ წლიდან კი ისინი ანონიმურია. წარწერები მონეტებზე ირანულ ენაზეა. დასტურლამალში ჩახედვა გვარწმუნებს იმაში, რომ სამონეტო ტექნიკის ტერმინოლოგიაც გადმოტანილი იყო ირანიდან; მოვიტანოთ მაგალითები: ზარაფხანა, მუზდი, ყურსი, სუხთი, ფიშქარი. აიარი და სხვა.

მონეტები იჭრებოდა ირანის შაჰის სახელით.

მაგრამ ამასთანავე უნდა გვახსოვდეს, რომ აქ ლაპარაკია არა ირანული ზარაფხანის მუშაობის შესახებ თბილისში, არა ირანის სამონეტო ჰეგემონიაზე, არა ირანული მონეტების ქართულ მონეტებთან ერთად პარალელურ მიმოქცევაზე, არამედ ვასალურ მონეტაზე, ე. ი. მონეტაზე, რომელიც იჭრება

დამპყრობლის მითითებით. ქართული ფულადი სისტემის, ქართული მონეტის არსებობა არ შეიძლება უარყოფილ იქნეს ისე, როგორც არ შეიძლება ქართული სახელმწიფოებრიობის უარყოფა ამ საუკუნეში. XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველო დამოკიდებულია ირანზე, მაგრამ მას გააჩნია თავისი სახელმწიფოებრიობა; მისი ფულადი სისტემა ვასალურია, მაგრამ მას აქვს თავისებური ნიშნები.

XVIII საუკუნის ქართული ფულადი სისტემისა და ქართული მონეტების არსებობის უარყოფის ტენდენციებს აქვს ადგილი ნუმისმატიკურ ლიტერატურაში. მაგალითად, ე. პახომოვი წერს: «Еще со второй половины XIV века иранская медь постепенно начинает терять династический характер и в XV полностью превращается в монету местную, городскую, выпускаемую совершенно независимо от династических смен, только от имени города. Этот порядок... сохранился неизменным до XIX в. как в самой Грузии, так и в государствах, когда-либо входивших в нее»¹. შემდეგ პახომოვი წერს, რომ 1700—1701 წ. «заканчивается ряд вполне анонимных Тифлисских городовых монет и, начиная со следующего, на них появляются имена членов багратидского дома. Однако, было бы ошибочно сказать, что последние осуществляют этим право грузинских царей: во всю первую половину XVIII столетия на тифлисской медной монете выставляются имена не грузинских царей, а их заместителей, фактических правителей Тифлиса и Карталинии. Со второй половины того же столетия, в силу изменившихся политических условий, носители царского титула, лично становятся правителями страны и в силу этого, а не по праву царя, по установившемуся обычаю, помечают тифлисскую медь своими именами. С этой точки зрения можно рассматривать всю тифлисскую монету, вплоть до водворения русского владычества. Хотя Ираклий II-й и Георгий XII бьют медь со своим полным именем, но никогда не помечают на ней своих титулов и совершенно не касаются внешности серебряной монеты, выходящей при них по прежнему персидскому типу, анонимной, до самого падения Багратидов»².

«Выпуск 1162 Хиджри снабжен именем Теймураза, в лице которого с 1744 г. соединились носитель царского титула и фактический правитель Карталинии. Что на монете он фигурирует в качестве второго, подтверждают выпуски 1166—1169 гг., на которых вместе с ним упоминается и его фактический сопра-

¹ Е. А. Пахомов, Вес и достоинство..., 83-88.

² იქვე, 83-94—95.

витель, его сын Ираклий, юридически бывший тогда царем Кахетинским. После смерти Теймураза II, в 1762 г., при Ираклии II и Георгии XII исчезает уже различие между царем и правителем Карталинии и только отсутствие имени царя на серебре и золоте намекает на юридическую природу пометки его именем меди, как вытекающую из его прав не царя, а правителя. Несмотря на эту особенность, тифлисская медь сохраняет по существу характер персидской городской монеты во все продолжение XVIII столетия»¹.

ამრიგად, პახომოვის აზრით, ქართული ფულადი სისტენა, ქართული მონეტები არ არსებობდა XVIII საუკუნეში, თვით ბაგრატიონთა გადადგომამდე. ჩვენ არ ვეთანხმებით ქართული ფულის მიმოქცევის ასეთ გაგებას და ვიძეორებთ: XVIII საუკუნის ქართული ფულადი სისტენა ვასალურია, მაგრამ მას აქვს თავისებურებანი, რომელნიც უფლებას გვაძლევენ ვიმსჯელოთ ქართულ ფულად სისტემაზე და ქართულ მონეტებზე.

საქართველოს ფულის ტრიალი მოწესრიგებულია ქართული კანონმდებლობით, სამართლის წიგნისა და დასტურლამალის სათანადო მუხლებით. მაგრამ ეს ფაქტი არ არის გადამჭრელი, რადგანაც შეიძლება ეს მუხლები ნაკარნახევი ყოფილიყო დამპყრობლის მიერ. განსხვავება უნდა ვეძიოთ ფულად სისტემასა და მონეტებში.

ვერცხლის ვალუტა საქართველოში არსებობდა ირანისადმი მის დამორჩილებამდე. ეს სისტემა საქართველოს ისტორიული განვითარების შედეგი იყო, ამიტომ იგი ღარა მთელი XVIII საუკუნის მანძილზედაც.

საქართველოს ფულადი ერთეულის ფაქტიური შინაარსი სცილდება ირანის ფულადი ერთეულის შინაარსს. ირანის აბაზი თვით 1722 წლამდე დაახლოებით 7,3 გრ. იწონიდა. მხოლოდ ამ წლის შემდეგ მისი წონა 5,3 გრ. დაეცა და ამ წონით გადავიდა ნადირზე 1736 წ.² საქართველოში აბაზის წონის დაცემა უფრო ადრე დაიწყო. 1717—18 წწ. აბაზი იწონის მხოლოდ 5,14 გრ. ნადირის სიკვდილის შემდეგ ფულადი ერთეულის წონითი შინაარსის განვითარება თავისი ცალკე გზით მიდის ირანში, საქართველოში და ა/კ სახანოებში.

ირანი არ სჭრის იმ ნომინალს, რომელიც იჭრებოდა საქართველოში—მარჩილი.

¹ Е. А. Пахомов, Вес и достоинство... გვ. 96.

² Е. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, Баку, 1926, გვ. 33.

მთელ რიგ ნომინალებს აქვს ირანულისაგან განსხვავებული სახელწოდებანი. მაგ., ფული — ყასბეკი — 5 ფულ. ერთ.; უზალ-თუნი — მაჰმუდი (100 ფულ. ერთ.); 600 ფულადი ერთეულის შემცველი მონეტა ჩვენთან ატარებს მარჩილის სახელწოდებას, ხოლო 1000 ფულადი ერთეულის შემცველ საანგარიშო მონეტას მინალთუნი ჰქვია. ეს ორი უკანასკნელი სახელწოდება საერთოდ არ ჰქონიათ ირანელებს.

ტურნეფორი ჩამოთვლის ირანულ მონეტებს ქართული მონეტების გვერდით და, მაშასადამე, ანსხვავებს მათ¹.

ჩვენთვის უკვე ცნობილი იაზიკოვი. 1770 წ. წერდა: „*денныя ррхныы нмсот спон*“... და ამასთან მას მხედველობაში ჰქონდა როგორც სპილენძის, ისე ვერცხლის ფული².

გვილდენშტედტი საქართველოს აღწერისას ცნობას მონეტების შესახებ იძლევა სათაურით: „საქართველოს სახელმწიფოს მონეტები“³ — აქ იგი წერს ქართული მონეტებისა და ოსმალეების დროს მოქრილი ქართული მონეტების შესახებ; შემდეგ სათაურით: „ირანული, საქართველოში მხოლოდ იშვიათი მონეტები“ ჩამოთვლის იმ ირანულ მონეტებს, რომლებიც საქართველოში გვხვდებოდნენ. გვილდენშტედტი, რომელიც პირადად უკვირდებოდა XVIII საუკუნის საქართველოს ფულად მიმოქცევას, მკვეთრად არჩევს ქართულსა და საქართველოში იშვიათ ირანულ მონეტებს; ეს გამომდინარეობს იმ გარემოებიდან, რომ არსებობდა განსხვავება ირანულსა და ქართულ მონეტებს შორის. ირანული მონეტები საქართველოში მსოფლიო ფულის ფუნქციის შესრულების პროცესში შემოდიოდა და არ იქრებოდა მიმოქცევაში, ყოველდღიურ ბრუნვაში.

თბილისში არსებობდა ზარაფხანა, მაგრამ არა როგორც ირანის ზარაფხანის ფილიალი, არამედ როგორც დამოუკიდებელი ორგანიზაცია. ზარაფხანა სჭრიდა როგორც ვერცხლის, ისე სპილენძის მონეტებს. განსაკუთრებული ზარაფხანა სპილენძის მონეტების მოსაპყრელად არ არსებობდა. ზარაფხანა ეკუთვნოდა სახელმწიფოს და მხოლოდ იჯარით გაიცემოდა. ზარაფხანის საქმიანობა მოწესრიგებული იყო დასტურლამალის სპეციალური მუხლით; იჯარის შემოსავალი მეფეს ეკუთვნოდა; მონეტის გამოშვებიდან მიღებული შემოსავალი, განსხვავება რეალურსა და ნომინალურ ღირებულებას შორის, ისე როგორც შემოსავალ⁴

¹ დასახ. შრომა, გვ. 131.

² Чагарелл, Грамоты..., т. I, стр. 191.

³ დასახ. შრომა, გვ. 356.

მონეტის გაფუჭებიდან, ეკუთვნოდა სახელმწიფოს. მოკლედ რომ ვთქვათ, ქართლ-კახეთში შენარჩუნებული იყო სამონეტო რეგალია, რომელიც წარმოადგენდა სახელმწიფოს შემოსავლის ერთ-ერთ სახეს.

მონეტების ქართული ხასიათი მეღაენდება იმაში, რომ სპილენძის მონეტებზე ქართული ასოებით შემოკლებულად აღინიშნება საქართველოს გამგებლის სახელი. ეს უკანასკნელი მეფის მოადგილეა, ამიტომ მის სახელს ხშირად ვხვდებით მონეტებზე. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში გაქრა განსხვავება მეფესა და გამგებელს შორის (მეფის ტიტულის მატარებელი თვითონ არის გამგებელი) და მონეტებზე ჩნდება მეფე-გამგებლის სრული სახელი.

დაბოლოს, ჩვენი აზრით, არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა იმას, მონეტებზე მეფის სახელია აღნიშნული თუ გამგებლის. უდავოდ რჩება ის ფაქტი, რომ მონეტებზე სახელმწიფოს ძეთაურის სახელი აღინიშნება და ამის ძალით მონეტებს ქართული სახელმწიფოებრიობის ბეჭედი აზის.

ყოველივე ამას შეგვიძლია დაუშვართ შემდეგი: თუ ირანის სპილენძმა თანდათან დაკარგა დინასტიური ხასიათი და მთლიანად გადაიქცა ადგილობრივ მონეტად, რომელიც იჭრებოდა სავსებით დამოუკიდებლად დინასტიურ ცვლილებებისაგან, თუ იგი XIX საუკუნემდე ასეთი დარჩა ყველა სახელმწიფოში, რომლებიც ოდესმე შედიოდნენ ირანში, მაშინ ქართული მონეტა რატომ უნდა გამოცხადდეს ირანულად?

ძველი ჩვეულების მიხედვით დამპყრობელნი და მფარველნი აიძულებდნენ დამორჩილებულ სახელმწიფოებს მოეკრათ მონეტები: 1) მხოლოდ მათი სახელის წარწერით; 2) მათი სახელის წარწერით დამოკიდებული მეფის სახელთან ერთად; 3) ანონიმური. მაგ., XIV საუკუნის რუსულ მონეტებზე ჩვენ ვხვდებით თოხთამიშის სახელს დიმიტრი ჭიონელის სახელის გვერდით. XVIII საუკუნემდე ქართული მონეტები იჭრებოდა მხოლოდ შაჰის სახელის აღნიშვნით. XVIII საუკუნის ქართული მონეტები კი უკვე ანონიმურია; მოვიგონოთ, დაბოლოს, ეკატერინე მეორის ზემოთ მოტანილი ბრძანება ქართულ მონეტებზე რუსული ლერბის გამოყვანის შესახებ. ეს წესი წარმოადგენდა დამორჩილების სიმბოლოს. იგი აადვილებდა ორ ასეთ სახელმწიფოს შორის ფულის მიმოქცევას, განსაკუთრებით, თუ ადგილი ჰქონდა ფულადი სისტემის მსგავსებას, ნომინალების დამთხვევას. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა, ერთი, ტავერნიეს მიერ აღნიშნული, ფაქტის მოტანა: „იმერეთის მეფე სკრის იმავე მოცულობისა და

წონის მონეტებს, როგორსაც სკრის ირანის შაჰი და თბილისის მეფე; მაგრამ ვინაიდან იგი არაა იმავე სინჯისა და მას აკლდა ორი პროცენტი, მას არ ექნებოდა მსვლელობა ირანსა და მის საზღვრწიფოს შორის არსებულ ფართო ვაჭრობაში, რომ მას შემდეგი ღონისძიება არ მიეღო: მონეტაზე იგი ირანის შაჰის სახელს ათავსებს საკუთარი სახელის გვერდით და ეს გარემოება უზრუნველყოფს მის თავისუფალ მიმოსვლას¹.

XVIII საუკუნის საქართველოში გამოყენებული იყო მესამე ხერხი, ანონიმური მოჭრა. ასეთი მოჭრა, რასაკვირველია, უფრო ლმობიერად გვაუწყებს მონეტის ვასალურ ხასიათს.

ყოველ შემთხვევაში, ეს ყველაფერი იმის მაჩვენებელია, რომ ქართული მონეტების ვასალური ხასიათი თანდათან ლმობიერდება. XVIII საუკუნის მონეტები გვიჩვენებს საქართველოს თანდათანობით განთავისუფლებას ირანის გავლენისაგან. ამ განთავისუფლებას კიდევაც აქვს ადგილი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში.

ირანული ტიპის მონეტის ქვეშ იფარება ქართული მონეტა. ქართული მონეტის ორადი ხასიათი ასახავდა ქართველი მეფის ორად მდგომარეობას. მაგალითად, ქართველი მეფე ვახტანგ VI ცნობილია ხუსეინ ყული ყენის სახელით. ორთავიანი არწივი, რომელიც გაჩნდა 1781 წელს ქართულ მონეტაზე, მართლაც იქცევა მაშინდელი საქართველოს სიმბოლოდ: იგი ერთი თავით იუყოფა ირანისაკენ, მეორე თავით კი რუსეთისაკენ.

ამრიგად, XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში ჩვენ გვაქვს არა ირანის სამონეტო ჰეგემონია, არამედ საქართველოს ვასალური მონეტა. როგორც თოხთამიშის სახელის მოხსენიება რუსულ მონეტებზე დიმიტრი დონელის სახელის გვერდით არ გვართმევს უფლებას ვილაპარაკოთ XIV საუკუნის რუსულ ფულად სისტემაზე და რუსულ მონეტებზე, ისე ქართული ფულადი სისტემის ირანული ელემენტები არ გვართმევს უფლებას ვალიაროთ XVIII საუკუნეში ქართული ფულადი სისტემისა და ქართული მონეტების არსებობა.

გ. ფულის ფუნქციების განვითარება

XVIII საუკუნის ფეოდალურ-ბატონყმურ საქართველოში ფული არსებობდა ყველა თავისი ფუნქციით. უპირველეს ყოვლისა, იგი ასრულებდა ღირებულების საზომის ფუნქციას. ფასი არის

¹ Tavernier, დასახ. შრ., გვ. 449.

ლირებულების ფულადი გამოსახვა. ლირებულების ასეთ გამოსახვას ჩვენ ხშირად ვხვდებით XVIII საუკუნის საბუთებში. საკმარისია მიეუთითოთ ნ. ბერძენიშვილის მიერ გამოქვეყნებულ და ზემოთ მოხსენიებულ მასალებზე, რათა დავრწმუნდეთ ამაში.

XVIII საუკუნის საქართველოს მეურნეობა ნატურალურია, მაგრამ ამასთანავე არსებობს მარტივი სასაქონლო წარმოებაც, რომელიც განსაკუთრებით სუსტად არის განვითარებული ამ საუკუნის პირველ ნახევარში. ამიტომ ფული, როგორც მიმოქცევის საშუალება, სუსტადაა განვითარებული. შემთხვევითი არაა ის გარემოება, რომ სამართლის წიგნის 167-ე მუხლში ლაპარაკია მხოლოდ ნატურალურ გაცვლაზე. ამასთან უნდა მტკიცედ გვახსოვდეს ამავე წიგნის მე-18 მუხლის სიტყვები: „გლეხის კაცის სისხლში ძროხა იყო გაჩენილი, რომე ერთის გლეხის სიკვდილისათვის სამოცი ძროხა იყო გაჩენილი, მაგრამ ჩვენ თეთრად გაგვიჩენია. ქართლში მაგდენი თეთრი არ არის და ისრევ გლეხის კაცისა და მსახურისა სისხლში ძროხა, ცხვარი, ცხენი, იარაღი და საბლის საკმარი—რკინა, რვალი—ყველა დაიჭირვის“. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში სამეურნეო ცხოვრების განვითარებისა და გამოცოცხლების გამო განვითარდა ფულის ეს ფუნქცია, მაგრამ იგი მაინც არ იყო საკმაოდ განვითარებული.

განძი არსებობდა როგორც ფულად, ისე ესთეტიკურ ფორმაშიც, რომელიც აღმოსავლეთში ყოველთვის საყვარელი ფორმა იყო; ამასთან ერთად განძი ჯერ კიდევ არ ღებულობს ნაყოფიერ დანიშნულებას; იგი სიმდიდრის, სიძლიერის, გავლენის მაჩვენებელია. განძი გაფანტულია მთელს ქვეყანაში, რამდენადაც ამ საუკუნეში ჯერ კიდევ არავითარი ბანკები არ არსებობს ჩვენს ქვეყანაში. განძის მფლობელები არიან მეფეები, ფეოდალები, ეკლესია, ზარაფეები, ვაჭრები, მევახშეები. განძის შექმნის წყაროები ჩვენთანაც შემდეგნაირია: სამხედრო ნადავლი, ხარკი, ვაჭრობა, იჯარა, მევახშეობა, რომელზედაც ასე მწარე სიტყვებით ლაპარაკობს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი. სამხედრო ნადავლის განაწილება მოწესრიგებულიც კი არის სამართლის წიგნით (მუხ. 255, 178). საქართველო ხარკის არა მხოლოდ გადამხდელი, არამედ მიმღებიც იყო. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში მისი მოხარკეები იყო ერევნისა და განჯის სახანოები. იახიკოვი 1770 წ. წერდა: „также каждой год платят царю дань ханы Гапжинской — 10.000 руб., Эриванской, — 30.000, руб. кроме подарков“¹.

¹ Цагарелл, Грамоты, т. I, стр. 187.

სუსტად არის განვითარებული ფული, როგორც გადახდის აშუალება. საქმარისია ჩავიხედოთ სამართლის წიგნში და დასჯურალამალში, რომ დავრწმუნდეთ ამაში. ჩვეულებრივი მოვლენაა იატურალური სესხი. მისი დაფარვა ნატურით, პროცენტების კასტუმრება ნატურით და ა. შ. ყველაფერ ამას ემატება ნატურალური გადასახადები და ფეოდალური გამოსაღებები; გლეხის კისხლის ფულზე გადაყვანის ცდა, როგორც დავინახეთ, მარცხით დამთავრდა. იაზიკოვი მართალი იყო როდესაც წერდა: „предпои мѣна сто копеек“¹.

ფული საქართველოში ასრულებდა მსოფლიო ფულის ფუნქციასაც, რაზედაც ჩვენ ქვემოთ ვისაუბრებთ.

9. ზომიერადი დებულებანი ძართული ფულის შესახებ ნომიზმატიკურ და ისტორიულ ლიტერატურაში

ახლა განვიხილოთ და შევაფასოთ ნომიზმატიკურ და ისტორიულ ლიტერატურაში წამოყენებული ზოგიერთი დებულება. XVIII საუკუნას საქართველოს ფულადი მიმოქცევის შესახებ.

დიდი ინტერესი და სხვადასხვანაირი ახსნა გამოიწვია მონეტების იმ ნიშნებმა, რომლებზედაც ჩვენ ზემოთ გვქონდა საუბარი და რომლებიც რუსეთის მთავრობამ გააკეთა საქართველოსათვის მოჭრილ მონეტებზე (1804—1833).

ფრანგი ნომიზმატი შოლდუარი წერდა, რომ „40“ — ორმაგ აბაზზე, „20“ — აბაზზე და „10“ — შაურზე ნიშნავს „ქართულ თეთრს“, ისევე როგორც 2, 1 და $\frac{1}{2}$ სპილენძის მონეტებზე ნიშნავს „ქართულ ფულს“. შოლდუარი ვერ გაერკვა ამ წარწერებში, რადგანაც სათანადო მონეტებზე დასმულია არა ეს, არამედ სხვა რიცხვები: 400, 200, 100, 20, 10 და 5. შოლდუარი, როგორც ჩანს, ეშვარებოდა რუსული და ქართული ფულის პარიტეტს და არა იმ წარწერებს, რომლებიც გაკეთებული იყო მონეტებზე².

ბროსე გამოდის იქედან, რომ საქართველოს ფულად ერთეულს შეადგენდა ის ირანული დინარი, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი. მან სწორად წაიკითხა წარწერები და აცხადებს, რომ 400, 200 და 100 ნიშნავს ქართული თეთრის რაოდენობას, ხო-

¹ Цагарели, Грамоты..., т. 1, გვ. 189.

² Chaudoir, Aperçu sur les monnaies russes, IX; შეადარე ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 36.

ლო 20, 10 და 5 — ქართული ფულის რაოდენობას; ამასთან, იგი ხსნის, რომ სიტყვა „თეთრი“ და სიტყვა „ფული“ ორივე ნიშნავს ფულს საერთოდ. ამაში ბროსე სავსებით მართალია. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ თეთრი საერთოდ ფულს ნიშნავს, ახლა კი დავინახავთ, რომ XVIII საუკუნის საქართველოში ფულიც საერთოდ ფულს ნიშნავდა და არა მხოლოდ სპილენძის მონეტას. ტერმინი „ფული“, გადასული, შემდეგ „ფულში“, ბერძნული „ფოლისი“-საგან წარმოსდგა და ბიზანტიიდან არაბებისა და ირანელების საშუალებით შემოვიდა საქართველოში. თავდაპირველად იგი იხმარებოდა წვრილი სპილენძის მონეტის აღსანიშნავად და შემდეგ კი — საერთოდ ფულის აღსანიშნავად. XVIII საუკუნეში საერთოდ ფულის აღსანიშნავად იხმარება ტერმინები: საფასე, თეთრი, ფული. თეიმურაზი ზემოთ მოხსენიებულ წერილში ბროსეს წერდა, რომ საფასე არის მოკრილი ოქროს, ვერცხლისა და სპილენძის საერთო სახელწოდება, რომ „საფასე“ ნიშნავს იმავს, რასაც — ირანული წარმოშობის „ფული“, ე. ი. ფულს საერთოდ. თეიმურაზი ამას დასძენს, რომ გამოთქმა „საფასე“ იხმარება საღმრთო და საერო წიგნებში, გამოთქმა „ფულს“ კი ხმარობენ „მდაბალი ხალხი და ვაჭარნი“¹.

მაგრამ თუ „ფული“ და „თეთრი“ ნიშნავს საერთოდ ფულს, თუ ორივე ეს ტერმინი ერთი მნიშვნელობისაა, მაშინ რატომ იხმარება არა ერთი მათგანი, არამედ ორივე, ამასთან პირველი სპილენძის ფულს აღნიშნავს, ხოლო მეორე კი — ვერცხლის ფულს. არ უნდა დაგვაფიწყდეს, რომ ამ ტერმინებს ისტორიული ფესვები აქვს, ამიტომ სიტყვა „ფულმა“ უნდა გვიჩვენოს, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს ფულთან სპილენძის მონეტის სახით, ხოლო სიტყვა „თეთრმა“ კი უნდა გვიჩვენოს, რომ საქმე გვაქვს ფულთან ვერცხლის მონეტის სახით. ბროსეს უნდოდა ეთქვა, რომ საქართველოს ფულადი ერთეული არის „თეთრი“ და რომ ეს ფულადი ერთეული არის აბაზის $\frac{1}{100}$, მაგრამ ეს მან ბოლომდე ვერ თქვა².

გიორგი მიხეილის ძის სიტყვებით ა. ცაგარელი ქართულ მონეტებზე წარწერილი ნიშნების შესახებ შემდეგ განმარტებას იძლეოდა:

¹ დასახ. შრ., გვ. 31; Е. Пахомов, Вес и достоинство..., გვ. 89—90, 106—108.

² Brosset, დასახ. შრ., გვ. CLXXXVIII.

ვერცხლის მონეტები	{	ორმაგი აბაზი — 400	(ფული ნაგულისხმევია ქართული თეთრის ერთეულად)
		აბაზი — 200	"
		ნახევარი აბაზი — 100	"
სპილენძის მონეტები	{	20 ქართული ფული	
		10 ქართული ფული	
		5 ქართული ფული	

გიორგი მიხეილის ძე წერს: «За единицу грузинской монетной системы мы признаем пули. Очень вероятно, что Броссе и прав говоря, что подразумеваемая единица — персидский динар, но ввиду надписей 20, 10 и 5 пули на медной монете следует заключить, что русское правительство, оставив прежнюю единицу динарий, сообщило ему наименование пули»¹.

რას ამბობს არსებითად ცაგარელი? იგი ამბობს, რომ ქართული ფულის ერთეულს ჰქვია „ფული“, ამასთან იგი, ალბათ, გამოდის იქედან, რომ ვერცხლის მონეტებზე აღბეჭდილი წარწერები არის გაგრძელება იმ წარწერებისა, რომლებიც გაკეთებულია სპილენძის მონეტებზე: 5, 10, 20 და 100, 200, 400. იგი არაფერს ამბობს ფულის ერთეულის შინაარსის შესახებ. თუ იგი ფულის ერთეულად სთვლის ვერცხლის წონით რაოდენობას, მაშინ ფულის ერთეულს უნდა ერქვას „თეთრი“ და იგი უნდა უდრიდეს ორმაგი აბაზის $\frac{1}{400}$, აბაზის $\frac{1}{200}$ და ნახევარაბაზის $\frac{1}{100}$, რაც ერთი და იგივეა. თუ იგი ფულად ერთეულად სთვლის სპილენძის წონით რაოდენობას, ყველაზე უფრო პატარა მონეტის $\frac{1}{6}$ -ს, მაშინ ჩვენ საქმე გვაქვს უხეშ შეცდომასთან, რადგანაც საქართველოში ძირითადი იყო ვერცხლის მონეტა და ფულადი ერთეული ვერცხლის წონითი რაოდენობის შემცველი იყო. ალბათ, ცაგარელი, როდესაც იგი გიორგი მიხეილის ძეს ზებიარ განმარტებას აძლევდა ქართული მონეტების შესახებ, დაკმაყოფილდა იმ განმარტებით, რომ საქართველოში ფულადი ერთეული იყო „ფული“ და არ შეეხო ფულის შინაარსის საკითხს. ეს შეიძლება დავასკვნათ გიორგი მიხეილის ძის შემდეგი სიტყვებიდან... „...Русское правительство, оставив прежнюю единицу динарий, сообщило ему наименование пули“. ამ სიტყვებით გიორგი მიხეილის ძე არსე-

¹ Георгий Михайлович. Русские монеты, чеканенные для Пруссии, Грузии 1804—1833, Польши и Финляндии, СПб, 1893, гл. III.

ბითად დგება ბროსეს პოზიციებზე და საქართველოს ფულად ერთეულად აცხადებს „ფულს“ ვერცხლის შინაარსით, მაგრამ ამ შემთხვევაში ფულად ერთეულს უნდა ერქვას, „თეთრი“ და არა „ფული“.

როგორც ცაგარელი, ისე გიორგი მიხეილის ძეც მსჯელობენ ფულადი ერთეულის სახელწოდების და არა მისი შინაარსის შესახებ, ამიტომ მათი კონცეფციის შესახებ ბევრს ვერ ვიტყვი.

არასწორ ცნობას საქართველოს ფულადი ერთეულის შესახებ XVIII საუკუნის ბოლოსათვის იძლევა პ. ვინკლერი. იგი წერს: „Монетная система Грузии в это время заключалась в следующем: за монетную единицу принимался нули (около $\frac{1}{10}$ копейки)“¹.

უპირველეს ყოვლისა „ფული“ არ იყო ფულადი ერთეული, ასეთი იყო „თეთრი“. გარდა ამისა, ფული უდრიდა კაპიკის არა $\frac{1}{10}$, არამედ ნახევარ კაპიკს. ვინკლერი არკვევს საქართველოს სამონეტო სისტემას რუსეთთან საქართველოს შეერთების მომენტში და ემყარება რუსეთის მიერ მოჭრილ ქართულ მონეტებს: იმ მონეტას, რომელიც შეეფარდებოდა რუსულ კაპიკს, ერქვა „ათი ფული“. აქედან ვინკლერმა დაასკვნა, რომ ფული უდრიდა კაპიკის $\frac{1}{10}$ -ს; ჩვენ კი ვიცით, რომ ქართულ ფულად სისტემაში ერთფულიანი მონეტა უდრიდა რუსულ დენგას, ე. ი. ნახევარ კაპიკს. ვინკლერს უნდა ეთქვა, რომ მონეტა, რომელიც უდრიდა რუსულ კაპიკს, შეიცავს 10 ფულად ერთეულს (კაპიკის $\frac{1}{10}$ -ს შეადგენდა ქართული ფულადი ერთეული და არა მონეტა — ფული, რომელიც შეიცავდა 5 ფულად ერთეულს და უდრიდა $\frac{1}{2}$ კაპიკს), მაგრამ ფულადი ერთეული იყო არა ფული (სპილენძი), არამედ თეთრი (ვერცხლი).

ივ. ჯავახიშვილი ამ საკითხის განხილვისას ემყარება იმ ფაქტს, რომ ერთფულიან მონეტას აქვს ნიშანი „ე“ = 5. აქედან გამომდინარე იგი ფიქრობს, რომ საქართველოს ფულადი სისტემის საფუძვლად აღებული უნდა იქნეს ისეთი რალაცა, რომელიც ხუთი ერთეულის რაოდენობით იქნება წარმოდგენილი ერთფულიანი მონეტით. ემყარება რა გვილდენშტედტის იმ ცნობას, რომელიც ეხება 1772 წ., ივ. ჯავახიშვილი აცხადებს, რომ ერთი ფული იწონიდა 2,5 დრახმას; აქედან ივ. ჯავახიშვილს გამოაქვს დასკვნა, რომ ქართული ფულადი სისტემის საფუძველი გარკვეულია, რომ აღრიცხვის ერთეულს შეადგენს სპილენძის $\frac{1}{8}$ დრახმა.

¹ П. Винклер, Из истории монетного дела в России. Чеканка монет для Грузии (1804—1833), СПб, 1898, гл. 2.

ივ. ჯავახიშვილი წერს: „მაშასადამე გამოიძიება, რომ 1) ქართულის ფულის აღრიცხვისა და სისტემის ერთეულად $\frac{1}{2}$ დრახმა სპილენძი ყოფილა მიღებული, 2) აღრიცხვა ლითონის წონითს რაოდენობაზე ყოფილა დამყარებული და 3) რომ თვით ვერცხლის ფულის ერთეულებისათვისაც საფუძვლად სპილენძის წონითი რაოდენობა მიუღიათ“¹.

ამრიგად, ივ. ჯავახიშვილი ამტკიცებს, რომ XVIII საუკუნის საქართველოს ჰქონდა სპილენძის მონომეტალიზმის სისტემა, ხოლო ფულად ერთეულად — სპილენძის ნახევარი დრახმა. მაგრამ ივ. ჯავახიშვილი ამ საკითხში გვიღდენშტედტისადმი ზედმეტი ნდობის მსხვერპლი გახდა; როგორც ჩვენ ვიცით, გვილდენშტედტმა ამ საკითხში უხეში შეცდომა დაუშვა და გვიჩვენა არა ფულის, არამედ ორმაგი ფულის წონა, ე. ი. ნახევარი ბისტისა და, მაშასადამე, $\pi=5$ არ ნიშნავს სპილენძის ხუთჯერ ნახევარ დრახმას, სპილენძი არ არის XVIII საუკუნის საქართველოს ფულადი სისტემის საფუძველი. ნახევარი დრახმა არ არის საქართველოს ფულადი ერთეული.

ლითონური ფულის მიმოქცევის პირველ სათეხურებზე ფულადი ერთეული ატარებდა წონითი ერთეულის სახელწოდებას, მისი ნაწილები კი — წონითი ერთეულის ნაწილების სახელწოდებას; მაგრამ ამასთან ფულადი ერთეული არასოდეს არ აღინიშნებოდა წონითი ერთეულის ნაწილების გროვით; ჩვენს შემთხვევაში აღებული იქნებოდა არა ხუთჯერ ნახევარი დრახმა სპილენძი, არამედ სპილენძის 2,5 დრახმა და ნიშნად იქნებოდა არა 5, არამედ — 2,5. დაბოლოს, უნდა მტკიცედ გვახსოვდეს, რომ XVIII საუკუნეში წონითი სახელწოდებები შორეულ წარსულს ეკუთვნოდა და ამ დროს უკვე ყველგან, და მათ შორის საქართველოშიც, იხმარებოდა ფულის საანგარიშო სახელწოდებები (ფული მიიღებოდა დათვლით და არა წონით). წონის ერთეულების ის სახელწოდებანი, რომლებიც გამოიყენებოდნენ ფულის ერთეულის სახელწოდებისათვის, მხოლოდ განვითარების განვლილი სტადიის შესახებ ლაპარაკობს (მაგ., გირვანქა სტერლინგი, ლივრი, მარკა, დრახმა და სხვ.). ივ. ჯავახიშვილის მსჯელობა საქართველოს ფულის სისტემას რამდენიმე საუკუნით უკან სწევს, მაშინ როდესაც იგი თანამედროვეობის ღონეზე იმყოფებოდა.

გამოჩენილმა ისტორიკოსმა თავის ხსენებულ შრომაში დაუშვა სხვა შეცდომებიც. ჩვენ საჭიროდ მიგვაჩნია შევჩერდეთ ზოგიერთ.

¹ დასახ. შრ., გვ. 35.

შათგანზე და ისიც იმ ნაწილში, რომელიც ეხება საქართველოს მხოლოდ XVIII საუკუნის ფულის მიმოქცევას.

ივ. ჯავახიშვილი ამტკიცებს, რომ XVIII საუკუნეში ვერცხლისა და სპილენძის შეფარდება შეადგენდა 1 : 120; ამასთან იგი გამომდინარეობდა იქედან, რომ ფული იწონიდა 2,5 დრახმს და 10 ფული კი — 25 დრახმს, ანუ 1500 გრანს; გვილდენშტედტის ცნობით ერთი ვერცხლის შაური იწონიდა 12,5 გრანს და აქედან ჩვენს დიდ ისტორიკოსს გამოაქვს შემდეგი შეფარდება: $1500 : 12,5 = 120$.

ეს გაანგარიშება მიუღებელია და ამ რატომ: 1) ივ. ჯავახიშვილი ემყარება გვილდენშტედტის მცდარ ჩვენებას იმის შესახებ, რომ ფული იწონიდა 2,5 დრახმს. სინამდვილეში ფული იწონიდა ორჯერ ნაკლებს; 2) ივ. ჯავახიშვილი საფუძვლად იღებს 1772 წ. ვერცხლის შაურს, მაშინ როდესაც საუკუნის განმავლობაში მისი წონა საგრძნობლად იცვლებოდა; 3) ივ. ჯავახიშვილი საფუძვლად იღებს შაურის საერთო წონას, მაშინ როდესაც საჭიროა წმინდა ვერცხლის წონის აღება; 4) სპილენძის მონეტები იყო ღირებულების ნიშანი, მისი რეალური ღირებულება მის ნომინალურ ღირებულებაზე უფრო დაბალი იყო; 5) ი. ჯავახიშვილი თავის კონცეფციაში გამოდის იქედან, რომ ქვეყნის ძირითადი ფული სპილენძის ფულია. მაშასადამე, იგი იქედან უნდა გამოდიოდეს, რომ სპილენძის ფული სრულღირებულებიანი ფულია, იგი კი წინააღმდეგობაში ვარდება თავისთავთან და წერს: „ვერცხლისა და სპილენძის მაშინდელი ფასების უცოდინარობის გამო, ჯერჯერობით გამოუჩვეველი რჩება შედნობაზე რამდენი მოგება აქონდა სამეფო ხაზინას“¹. როგორც ჩანს, აქ ივ. ჯავახიშვილი გამოდის ფულის არასრული ღირებულებიდან და ამ შემთხვევაში შეფარდებას 1 : 120 არ შეუძლია გამოხატოს რეალური შეფარდება. მაგრამ საქმე არა მხოლოდ არითმეტიკული გაანგარიშების ნაკლშია, არამედ ვერცხლისა და სპილენძის შეფარდების დადგენის თვით ამ პრინციპის მიუღებლობაში; ამ წესით არ შეიძლება ასეთი შეფარდების დადგენა; ასეთი წესით შეიძლება მხოლოდ ვერცხლისა და სპილენძის მონეტების წონის და არა ვერცხლისა და სპილენძის ღირებულებათა შეფარდების დადგენა.

ივ. ჯავახიშვილი შეცდა XVIII საუკ. ქართული ვერცხლის მონეტების სინჯის დადგენაშიც. იგი ემყარება დასტურლამალს და წერს, რომ ცეცხლში ჩადის ყურსი 400 სიკილის წონით,

¹ დასაბ. შრ., გვ. 46.

ცეცხლიდან კი გამოდის 2300 მისხალი; ჯავახიშვილი განაგრძობს სიკილა წონით უდრის 14 შაურს და შაური კი — 0,4 მისხალს, ამრიგად, სიკილის წონა შეადგენს 4,8 მისხალს და მთელი 400 სიკილიანი ყურსისა კი — 1920 მისხალს; ჯავახიშვილი თელის, რომ 2300—1920 (388 მისხალი) შეადგენს ნარევის, ლიგატურას; აქედან მას გამოყავს XVIII საუკ. ვერცხლის მონეტის სინჯი — 83,13%. ეს დასკვნა არ შეეფერება სინამდვილეს. იგი დამყარებულია უბრალო არითმეტიკულ შეცდომებზე: $0,4 \times 14$ უდრის არა 4,8, არამედ 5,6 მისხალს, მაშასადამე, იმ ყურსის წონა, რომელიც ჩადის ცეცხლში, შეადგენს 2240 და არა 1920 მისხალს და შემდეგ განსხვავებაც 2300-სა და 1920 შორის იქნება 380 და არა 389. ამ შეცდომის შედეგად ივ. ჯავახიშვილმა მიიღო დაბალი სინჯის ვერცხლის მონეტა.

ივ. ჯავახიშვილი, სამართლის წიგნის მიხედვით, სწორად ანგარიშობს საანგარიშო მონეტის მინალთუნის წონას — 8 მისხალს; სურს რა პატივცემულ ავტორს დაადგინოს სამონეტო დოსტი, იგი აცხადებს, რომ 2300 მისხლიანი ზოდიდან იკრებოდა 2875 მინალთუნი, ან რამდენადაც მინალთუნი შეიცავს ხუთ აბაზს—14375 აბაზი. მაგრამ ივ. ჯავახიშვილმა აქაც დაუშვა უბრალო არითმეტიკული შეცდომა და უნებლიედ დაამახინჯა სინამდვილე: 2300:8 უდრის 287,5 და არა 2875 მინალთუნს და, მაშასადამე, ამ ზოდიდან იკრებოდა არა 14375, არამედ 1437,5 აბაზი. სამწუხაროა, რომ ეს თავდაპირველი შეცდომა თავს იჩენს ყველა შემდგომ გაანგარიშებაშიც და მეორდება შემდეგ გვერდებზეც¹.

თავის შრომის 43—44 გვერდებზე ივ. ჯავახიშვილმა დაადგინა, რომ ვახტანგ VI დროს მონეტების მოჭრისათვის იხმარებოდა 2300 მისხლიანი ზოდი და ირაკლი II დროს კი—720 მისხლიანი. იგი მხოლოდ ამაში ხედავს ცვლილებას. მაგრამ ამ ფაქტს თავისთავად ჩვენთვის არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს. არსებითია ის, რომ შეიცვალა სამონეტო დოსტი (2300 მისხლიდან უკვე სჭრიდნენ არა 287,5 მინალთუნს, არამედ 633-ს). შემცირდა მონეტის ვერცხლითი შინაარსი, ე. ი. მოხდა მონეტის გაფუჭება, რაც გველევარს მხედველობიდან გამორჩა.

ივ. ჯავახიშვილმა მშვენიერად იცოდა, რომ ხალხთა ისტორიაში ადგილი ჰქონდა მონეტის გაფუჭებას, მაგრამ თვითონ ხაქართველოს ფულადი მიმოქცევის ისტორიის შესწავლის დროს

¹ დასახ. შრ., გვ. 43, 45.

იგი არ უწყევდა ანგარიშს ამ გარემოებას, ამის გარეშე კი ყოვლად შეუძლებელია ფულის მიმოქცევის ისტორიის გაგება ბოლომდე¹.

ივ. ჯავახიშვილის შრომას გამოეხმაურა ნუმიზმატი ე. პახომოვი. მან სწორად აღნიშნა: „Ее автор, положив в основу рассуждений о грузинской меди не обследование реалий, а... ошибочное указание Гвильденштедта о весе пули в 2 1/2 драхмы, делает неверный вывод о монетном отношении серебра и меди — якобы 1 : 120, тогда как взвеска серебряных монет показывает, что в начале XVIII в. оно было около 1 : 28, затем благодаря постепенному падению веса абазы, дошло к началу XVIII в. до 1 : 32, а ко второй половине того же столетия до 1 : 60. Не имеет под собой почвы и утверждение автора, что в основу грузинской денежной системы легла стоимость 1/2 драхмы меди: помимо повторения и в этом ошибки Гвильденштедта нет никаких сомнений, что Грузия XVII—XVIII вв. держалась общеперсидской серебряной валюты, а медь играла роль лишь разменной, полукредитной монеты“².

ეკონომისტებიდან ივ. ჯავახიშვილის მსჯელობას XVIII საუკ. ქართული ფულადი სისტემის საფუძვლების შესახებ გამოეხმაურა პ. გუგუშვილი, რომელიც თავის ხსენებულ შრომაში წერდა, რომ ივ. ჯავახიშვილმა „დიდი ვირტუოზობით გამოარკვია ქართული ფულის სისტემის მთელი საფუძვლები“³. როგორც ჩანს, პროფ. პ. გუგუშვილი არ გასცნობია არც XVIII საუკ. ნუმიზმატიკურ ძეგლებს, არც ლიტერატურას, რომელიც ეხება XVIII საუკუნის ფულად მიმოქცევას და, ალბათ, ამით აიხსნება მისი ამ შრომაში მოცემული დასკვნები.

¹ ჩვენ არ შევჩერდებით ივ. ჯავახიშვილის ამ შრომის არითმეტიკულ შეცდომებზე, რომ ამ შეცდომებზე არ ყოფილიყო აგებული მისი კონცეფცია. მიუხედავად შეცდომებისა, ჩვენ ვთვლით სასიამოვნო ვალდებულებად განვაუხადოთ, რომ არც ერთ ნუმიზმატს, არც ერთ ისტორიკოსს, არც ერთ ეკონომისტს არ შეუძლია გვერდი აუხვიოს ამ ძვირფას და სასარგებლო შრომას.

გვიღდენმტედუის შეცდომა „ფულის“ წონის შესახებ, განმეორებული ივ. ჯავახიშვილის მიერ, აღნიშნა ჯერ კიდევ ს. კაკაბაძემ. მანვე აღნიშნა ივ. ჯავახიშვილის შეცდომა ვერცხლის მონეტის სინჯის შესახებ, მაგრამ ს. კაკაბაძემაც დაუშვა შეცდომა, რამდენადაც განაცხადა, რომ დასტურლამალის საფუძველზე არ შეიძლება ქართული მონეტის სინჯის დადგენა (საისტორიო მოამბე, წ. II, ტფ., 1924, გვ. 292). ჩვენ უკვე დავრწმუნდით იმაში, რომ დასტურლამალი ზუსტად აღგენს ვერცხლის მონეტის სინჯს.

² Е. Пахомов, Вес и достоинство..., გვ. 109.

³ დასახ. შრომა, გვ. 36.

სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ ბროსეს შემდეგ VIII საუკ. საქართველოს ფულადი სისტემის სწორ გაგებას ველაზე უფრო უახლოვდება ე. პახომოვი, მაგრამ, სამწუხაროდ, ის დებულებებს ხანდახან დეკლარაციული ხასიათი აქვს (მაგ., „ვერცხლის ვალუტის“ შესახებ) და არ არის სათანადოდ დასაუბრებული. პახომოვი ნუმიზმატიკა და ჩვენ არ გვაქვს უფლება კუსაყვედუროთ, რომ მას აკლია ეკონომისტის ენა და არგუმენტაცია, მაგრამ მას შეუძლია ყველაზე მეტად დააკმაყოფილოს ის ეკონომისტი, რომელიც შეისწავლის XVIII საუკ. საქართველოს ფულად მიმოქცევას.

10. სამონეტო ბაზარი

XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში მრავალი ისეთი საერთაშორისო ურთიერთობა არსებობდა, რომელიც მოითხოვდა ფულის გადახდას უცხოეთში ან ფულის მიღებას უცხოეთიდან. ამ ურთიერთობაში პირველ რიგში აღსანიშნავია საგარეო ვაჭრობა.

XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთი ფართო ვაჭრობას აწარმოებდა სხვადასხვა ქვეყნებთან, განსაკუთრებით მეზობელ ქვეყნებთან—ირანთან, ოსმალეთთან, რუსეთთან, კავკასიის ხალხებთან.

როგორც აღენიშნეთ, საექსპორტო საქონელს წარმოადგენდა აბრეშუმი, ბამბა, ღვინო, ენდრო და სხვ., ხოლო საიმპორტოს—ფარჩა, ძვირფასი ქვები, შაქარი, ყავა, კერპლეულობა, მარილი, თევზი, ლითონი და სხვ.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში გაიხსნა ოსეთის გზა, რამაც ხელი შეუწყო ვაჭრობის გაფართოებას რუსეთთან.

1783 წ. ტრაქტატის მეთერთმეტე მუხლში წერია; „ვაჭრობასა ქართლისა და კახეთისასა აქვს თავისუფლებაჲ, რათა განავაჭროს სავაჭრო თჳსი რუსეთსა შინა, და ისარგებლონ მითვე სამართლითა და პატივისცემითა, რომლითაცა მკჳდრნი რუსეთისანი სარგებლობენ“¹. სამაგიეროდ ასეთივე უფლებებით სარგებლობდნენ რუსი ვაჭრები საქართველოში. მათ უფლება ჰქონდათ ეწარმოებინათ სატრანზიტო ვაჭრობაც.

საექსპორტო საქონლის დიდი ნაწილი თავს იყრიდა თბილისში და აქედან გადიოდა უცხოეთში. ასევე საიმპორტო საქონლის

¹ Под ред. А. А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы, относящиеся к Грузии, т. II, выпуск I. Грузинские тексты с 1768 по 1801 год. СПб, 1898, № 106.

დიდი ნაწილი თავს იყრიდა თბილისში და აქედან მიდიოდა ქართლ-კახეთის ყველა კუთხეში.

საექსპორტო საქონლის გაყიდვა უცხოელ ვაჭარზე ხდებოდა შიგ ქვეყანაში ან გამყიდველი მიდიოდა უცხოეთში და იქ გაყიდიდა საქონელს. მეორე მხრივ, საიმპორტო საქონლის ყიდვა ხდებოდა შიგნით ქვეყანაში უცხო ვაჭრისაგან ან მყიდველი მიემგზავრებოდა უცხოეთში და იქ ყიდულობდა საჭირო საქონელს შემოსაზიდავად. ამის დამადასტურებელია თუნდაც ხსენებული ტრაქტატი.

ვაჭარი არ გაურბოდა შორეულ ქვეყნებსაც — ინდოეთს, ჩინეთს.

საერთაშორისო ვაჭრობა წარმოებდა, როგორც წესი, ნაღდზე, მაგრამ არის ნისიად ვაჭრობის შემთხვევებიც. მაგ., თბილისში მცხოვრები ვაჭარი ბეენი გორგოჩანოვი მინდობილობას აძლევს თბილისის მცხოვრებს კარაპეტ ხათაგოევს მიიღოს ინდოეთის სხვადასხვა ქალაქებში თანხები, რომელიც მას მისაღები ჰქონდა სავაჭრო საქმეების შედეგად¹.

ფულის გასვლას უცხოეთში მოითხოვდა უცხოეთში აღებული სესხის დაფარვა. მართალია, ქართველმა მეფეებმა ვერც ერთხელ ვერ მოახერხეს სესხის მიღება უცხოეთში, სახელმწიფო საგარეო სესხებს არ ჰქონია ადგილი, მაგრამ ადგილი ჰქონდა ფულის სესხებას უცხოეთში კერძო პირების მიერ. მაგ., კათალიკოსმა დომენტი III სტამბოლიდან წამოსვლისას სესხი მიიღო ერთ-ერთი ვაჭრისაგან ძვირფასი ნივთების გირაოს ქვეშ². ამ სესხის დაფარვა მოითხოვდა ფულის გადაგზავნას უცხოეთში. თუ გამსესხებელი ჩვენი მოქალაქე იყო, პირიქით, ფული უცხოეთიდან შემოვიდოდა ქვეყანაში.

ჩვენი ელჩების შენახვა უცხოეთში, მაგ., გარსევან ქავევაძისა პეტერბურგში, მოითხოვდა ფულის გატანას რუსეთში და, პირიქით, უცხო ელჩების შენახვა თბილისში იწვევდა ფულის შემოტანას ჩვენს ქვეყანაში, მაგ., რუსეთის რწმუნებულის ანტონ მოურავოვის, შემდეგ კაპიტან ლვოვის შენახვა თბილისში და ა. შ.

ხშირი იყო სპეციალური ერთგზისი მისიების გაგზავნა უცხოეთში, მაგ., სულხან-საბა ორბელიანის გამგზავრება 1713 წ. ევრო-

¹ Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, Тифлис, 1882, გვ. 99.

² ი. ჟორდანი, ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, ფოთი, 1903, გვ. 203. უფრო დაწვრილებით იხ. წინამდებარე წიგნის II ნაწილი.

პაში რომის პაპისა და ლუდოვიკო XIV სანახაუდ. ამ უკანას-
კნელს იგი სთხოვდა 20 ათას თუმანს საქართველოს საპირობი-
სათვის; 1772 წ. ბატონიშვილი ლევანის მეთაურობით გაიგზავნა
მისია პეტერბურგში ერეკლე II მიერ. ასეთ შემთხვევაში ფული
უცხოეთში იხარჯებოდა. იმ შემთხვევაში, როდესაც მისია საქარ-
თველოში მოდიოდა, ადგილი ჰქონდა ფულის შემოტანას ქვე-
ყანაში.

მოგზაურების ჩამოსვლა საქართველოში (მაგ., ტურნეფორისა
1701 წ., გვილდენშტედტისა 1772 წ.) იწვევდა ფულის შემოტა-
ნას ჩვენში. პირიქით, ჩვენი მოგზაურების წასვლა უცხოეთში
იწვევდა ფულის გატანას საზღვარგარეთ (მაგ., ტიმოთე გაბაშვი-
ლის მოგზაურობა).

ფულის მოძრაობას იწვევდა ჩვენი მოქალაქის გადასახლება
უცხოეთში და უცხოელების დასახლება ჩვენს ქვეყანაში. ამის
ყველაზე თვალსაჩინო მაგალითია მეფე ვახტანგ VI-ის გადასახ-
ლება თავისი ოჯახითა და დიდი ამალით რუსეთში, სადაც,
სახელდობრ, ქ. მოსკოვში, დაარსდა დიდი ქართული კოლონია.
ბევრე მაგალითია კოლონისტების მოწვევა ქართლში ერეკლე II
მიერ.

მოვიტანოთ კიდევ ერთი მაგალითი ფულის საერთაშორისო
მოძრაობისა XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში. 1748—1750 წწ.
ნახიჭევანის, ერევნისა და განჯის სახანოები ქართლის ვასალები
გახდნენ. ისინი ყოველ წელს მეფეს ხარკს უგზავნიდნენ. ამ შემთ-
ხვევაში ფული შემოდიოდა უცხოეთიდან ქართლში. ბევრე მსოივ,
ქართლ-კახეთი იყო ხარკის გადამხდელი, მაგ., ირანის სასარ-
გებლოდ. 1785 წლიდან მეფე ირაკლი ხუნძახის მფლობელის ომარ-
ხანის მოხარკე გახდა.

ფულის მოძრაობას იწვევდა აგრეთვე ტყვეების გამოსყიდვა.

არ შევჩერდებით სხვა მაგალითებზე.

ჩვენთვის უცნობია და სამწუხაროდ უცნობი დარჩება XVIII
საუკუნის ქართლ-კახეთის რომელიმე პერიოდის საგადამხდელო
ბალანსი (იმ ფულად გადახდათა შეფარდება, რომელიც ქართლ-
კახეთმა მიიღო უცხოეთიდან და მოახდინა უცხოეთის სასარგებ-
ლოდ განსაზღვრულ პერიოდში). ასევე უცნობია და უცნობი
დარჩება საგადამხდელო ბალანსის მთავარი შემადგენელი ნაწი-
ლი—სავაჭრო ბალანსი (განსაზღვრულ პერიოდში შემოტანილი და
გატანილი საქონლის ფასების შეფარდება). ორივე ბალანსი
უცნობი დარჩება იმის გამო, რომ იმ დროს არავინ აწარმოებდა
ფაქტების ამომწურავ რეგისტრაციას, საჭირო მასალის შეგამებას,
ფიქსირებას. არსებული მასალა არ იძლევა შესაძლებლობას მიახ-

ლოებით მაინც იქნეს გაანგარიშებული საგადამხდელო და საეკონომიკური ბალანსები.

საერთაშორისო ურთიერთობაში ფული გამოდის იმ ფუნქციაში, რომელსაც მსოფლიო ფული ეწოდება.

ფული ნაციონალურ სამოსელში წარმოადგენს გადახდის კანონიერ საშუალებას მხოლოდ შიგნით სახელმწიფოში. მსოფლიო ბაზარზე არც ერთი სახელმწიფოს მონეტა არ არის გადახდის კანონიერი საშუალება.

მსოფლიო ფულის როლს ასრულებს მხოლოდ ძვირფასი ლითონი ზოდების სახით. ნაციონალური მონეტაც, ე. ი. ფული ნაციონალურ სამოსელში, ასრულებს მსოფლიო ფულის როლს, მაგრამ მსოფლიო ბაზარზე იგი იხდის ნაციონალურ სამოსელს და მიიღება როგორც ძვირფასი ლითონის ნაქერი წონისა და სინჯის მიხედვით. ამრიგად, ნაციონალური სამოსელი არ უშლის მონეტას მსოფლიო ფულის ფუნქციის შესრულებას. ქართული მონეტაც, ისე როგორც სხვა ქვეყნის მონეტა, იხდიდა მსოფლიო ბაზარზე ნაციონალურ სამოსელს და ასრულებდა მსოფლიო ფულის ფუნქციას როგორც ძვირფასი ლითონის ნაქერი. ქართული მონეტების პოვნა საქართველოს გარეშე ნათლად გვიმტკიცებს ამას.

მაგრამ მსოფლიო ბაზარს გააჩნდა თავისი საყვარელი მონეტები, რომლებსაც ყველა ხალხით ღებულობდა იმის გამო, რომ მისი მომჭრელი ქვეყანა დიდი სავაჭრო ქვეყანა იყო და თვითონ მონეტებიც კარგად იყო მოჭრილი ფორმის, წონისა და სინჯის მხრივ. XVIII საუკუნეში აღმოსავლეთში, მაგ., გავრცელებული იყო პოლანდიის ოქროს მონეტები.

მსოფლიო ფულს, თავის მხრივ, რამდენიმე ფუნქცია აქვს.

მსოფლიო ფული, უპირველეს ყოვლისა, ღირებულების საზომია. XVIII საუკუნეში მსოფლიო ბაზარზე ორგვარი ღირებულების საზომი მოქმედებდა — ოქრო და ვერცხლი. საქართველო ამ მხრივ გამონაკლისი არ იყო, იგიც იყენებდა ვერცხლს და ოქროსაც, როგორც მსოფლიო ფულს. ამის დამადასტურებელია ის, რომ საქართველოში იჭრებოდა ვერცხლის მონეტები და ტრიალებდა უცხოური ოქროს მონეტები.

მსოფლიო ფული არის საყოველთაო გაცვლის საშუალება, რომელიც მოქმედებს როგორც ყიდვის საშუალების, ისე გადახდის საშუალების ფორმით. ძვირფასი ლითონი ყიდვის საშუალების ფუნქციაში გამოდის მაშინ, როდესაც ხდება ყიდვა გაყიდვის გარეშე. ეს ხდება, ჩვეულებრივ, მოუსავლიანობის, ომების დროს. მაგრამ, ჩვეულებრივ, ქვეყანა ყიდულობს საქონელს და კიდევაც

ყიდის თავისას. შეიძლება ქვეყანამ მეტი ღირებულების საქონელი შემოიტანოს, ვიდრე გაიტანოს და პირიქით (ანდა კიდევ, შეიძლება გატანილ და შემოტანილ საქონელთა ღირებულება თანაბარი იყოს).

საერთაშორისო ანგარიშსწორების იარაღი ძვირფასი ლითონია. მაგრამ არსებობს საკრედიტო ურთიერთობა სხვადასხვა ქვეყნების საქონელმწარმოებელთა შორის, ნისიად ვაჭრობა. ამ საფუძველზე არსებობს სხვადასხვაგვარი საკრედიტო დოკუმენტები. ეს დოკუმენტები გამოიყენება ძვირფასი ლითონის მაგიერ იმდენად, რამდენადაც ითვარება ურთიერთმოთხოვნა; ამ ფარგლებში ანგარიშის გასწორება შეიძლება ოქროს გადაგზავნის გარეშე, მაგრამ განახლებად აუცილებლად დაფარული უნდა იქნეს ძვირფასი ლითონით. ამ შემთხვევაში ძვირფასი ლითონი გამოდის როგორც გადახდის საშუალება.

XVIII საუკუნეში ფართოდ იყო განვითარებული ნისიად ვაჭრობა და ამ საფუძველზე საკრედიტო დოკუმენტების, თამასუქების ტრიალი მსოფლიო ბაზარზე. უკვე არსებობდა საფონდო ბირჟები, სადაც წარმოებდა თამასუქებით ვაჭრობა, უკვე ცნობილი იყო თამასუქის კურსი და მისი მოძრაობა მიწოდება-მოთხოვნის საფუძველზე.

როგორი იყო მდგომარეობა საქართველოში ამ მხრივ?

ცხადია, საქართველოსაც უხდებოდა ზოგ შემთხვევაში, განსაკუთრებით ომის დროს, ყიდვა რომელიმე ქვეყანაში გაყიდვის გარეშე და ამ შემთხვევაში მსოფლიო ფული მოქმედებდა როგორც ყიდვის საშუალება.

ცხადია, მსოფლიო ფული გამოიყენებოდა როგორც გადახდის საშუალება. მარქსი აღნიშნავს, რომ პრიმიტიული გაცვლეთი ვაჭრობის დროსაც, ისე როგორც დღევანდელ საერთაშორისო ვაჭრობაში, საჭირო იყო ბალანსის გათანაბრება ფულის გადახდით¹. ქართლ-კახეთი კი XVIII საუკუნეში საკმაოდ ფართო საერთაშორისო ვაჭრობას აწარმოებდა. იმ შემთხვევაში, როდესაც ბალანსი პასიური იყო, ქვეყანა გამოიყენებდა ოქროსა და ვერცხლს პასიური სალდოს დასაფარავად.

მაგრამ აქ იზადება კითხვა—იცნობდა თუ არა ქართლ-კახეთი საკრედიტო დოკუმენტებს, წარმოშობილს ქვეყნის ნისიად ვაჭრობის საფუძველზე, ხდებოდა თუ არა ამ დოკუმენტების გამოყენება. როგორც საერთაშორისო ანგარიშსწორების იარაღისა?

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. I, Экономические рукописи, гл. 59.

XVIII საუკუნეში თბილისელი ვაჭრებიც აწარმოებდნენ საგარეო ვაჭრობას ნისიად. ეს ნათლად ჩანს ზემოთ მოტანილი მაგალითიდან, როდესაც ერთი ვაჭარი აძლევს მეორეს მინდობილობას მიიღოს ინდოეთში ფული, რომელიც მას ერგებოდა ვაჭრობის შედეგად. ჩვენ მაინც ვფიქრობთ, რომ ნისიად ვაჭრობა იშვიათი იყო, რომ თამასუქების, საკრედიტო ფულის ამ სახის მიმოქცევას არ ჰქონია რამდენადმე შესაძინევი ადგილი. ამის გამო, მრავალ გამოქვეყნებულ საბუთში არ ჩანს თამასუქების ბაზარი, თამასუქების გამოყენება, როგორც საერთაშორისო ანგარიშსწორების იარაღისა.

მაგრამ ჩვენს მიერ მოტანილი მაგალითი გვაფიქრებინებს, რომ ცალკეულ შემთხვევებში ხდებოდა ანგარიშის გასწორება ოქროს გადაგზავნის გარეშე. ჩვენს მაგალითში ექსპორტიორმა ვაჭარმა ფულის მიღება დაუთმო მეორე ვაჭარს, რომელიც ამ ფულს მიიღებდა ინდოეთში საქონლის საყიდლად. ამ უკანასკნელს შეეძლო ნაღდი ფული მიეღო მოვალე ვაჭრისაგან და საქონელი ეყიდა ნაღდზე, ანდა მინდობილობა გადაეცა საქონლის გამყიდველისათვის, რომელიც ფულს მიიღებდა მოვალე ვაჭრისაგან.

ამრიგად, ვფიქრობთ, რომ ქართლ-კახეთში არ არსებობდა ბირჟა, თამასუქების ჩამოყალიბებული ბაზარი, მაგრამ არის შემთხვევები ანგარიშის გასწორებისა ძვირფასი ლითონის გადაგზავნის გარეშე, იმ საკრედიტო დოკუმენტების მეშვეობით, რომელნიც წარმოიშობოდნენ ნისიად ვაჭრობის საფუძველზე.

მსოფლიო ფული, დაბოლოს, მოქმედებს როგორც აბსოლუტური საზოგადოებრივი მატერიალიზაცია სიმდიდრისა საერთოდ. მსოფლიო ფული მოქმედებს ამ ფუნქციაში მაშინ, როდესაც სიმდიდრის გადატანა ერთი ქვეყნიდან მეორეში საქონლის ფორმით შეუძლებელია, როდესაც თვით მიზანი სიმდიდრის გადატანისა პოთხოვს გადატანას ფულად ფორმაში. მაგ., სესხები, კონტრიბუცია, ფულის გატანა სხვა ქვეყანაში გადასახლების დროს და სხვ.

მსოფლიო ფული ამ ფუნქციაშიც მოქმედებდა XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში. მსოფლიო ფული გამოდიოდა ამ ფუნქციაში, როდესაც ჩვენი მეფე ხარკს უხდიდა სხვა სახელმწიფოს ან როდესაც სხვა სახელმწიფო უხდიდა ხარკს ჩვენს ქვეყანას. ამ ფუნქციაში გამოდიოდა ფული მაშინაც, როდესაც ჩვენი მოქალაქეების გადასახლებას ჰქონდა ადგილი სხვა ქვეყანაში.

ამრიგად, ქართლ-კახეთში ფული მოქმედებდა როგორც მსოფლიო ფული, მსოფლიო ფული კი მოქმედებდა ყველა თავის ფუნქციაში.

ფულის, როგორც მსოფლიო ფულის, ფუნქციიდან გამომდინარეობს ფულით ვაჭრობა, მონეტებით ვაჭრობა, სამონეტო ბაზრის წარმოშობა. ფულით მოვაჭრეს ზარაფი ეწოდება. ზარაფი იცნობს ყველა იმ ქვეყნის მონეტებს, რომელ ქვეყანასთან კავშირი აქვს მის ქვეყანას. ზარაფი იცნობს ამ ქვეყნების მონეტების გარეგან სახეს, წონას, სინჯს. საექვო შემთხვევაში იგი ადვილად დაადგენს მონეტის წონასა და სინჯს. პეტრონიუსი „სატირიკონში“ შემთხვევით არაა ნათქვამი: „ზარაფი ვერცხლის ქვეშაც დაინახავს სპილენძს“, ე. ი. ზარაფი ადვილად მიხედვდა, რომ მონეტა სპილენძიდან არის მოჭრილი და მხოლოდ მოვერცხლილია იმისათვის, რომ მას მიეცეს ვერცხლის მონეტის სახე და ღირსება. მონეტების მოვერცხვლა, მონეტების გაფუჭების ეს სახე, გამოყენებული იყო XII საუკუნის საქართველოშიაც.

მოქალაქე, რომელიც უცხოეთში მიდიოდა, ზარაფთან ყიდულობდა საჭირო მონეტებს ანდა მას უცხოეთში საკუთარი ნაციონალური მონეტები მიჰქონდა, რომელთაც იქ გაყიდდა და გამოიყენებდა.

სამონეტო პარიტეტი არის სხვადასხვა ქვეყნების ფულის ერთეულის შეფარდება მათი ოქროსა და ვერცხლის კანონიერი წონითი შინაარსის მიხედვით.

მონეტის „ფასი“, ანუ კურსი ბაზარზე მყარდება მისი მიწოდება-მოთხოვნის საფუძველზე და ტრიალებს პარიტეტის გარშემო. მონეტის გაფუჭება, ე. ი. მონეტაში ძვირფასი ლითონის შინაარსის შემცირება ამა თუ იმ გზით, სათანადო გავლენას ახდენს მონეტის კურსზე.

XVIII საუკუნეში ქართლ-კახეთში არსებობდა ფულით ვაჭრობა, მონეტების ბაზარი. ერთ საბუთში, რომელიც 1779 წ. ეკუთვნის, წერია: „ჩ (ერთი მინალთუნი) ოქროები რომ დაეახურდავით დააკლდა“¹. ცხადია, ლაპარაკია უცხო მონეტებზე და ზარაფზე.

ქართლ-კახეთის სამონეტო ბაზრის შესახებ ჩვენ მოგვეპოვება გამოქვეყნებული წყაროები. XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის საუკეთესო „წყაროა ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი და მოგზაურ დ. ტურნეფორის წიგნი, რომელშიც აღწერილია მისი მოგზაურობა ახლო აღმოსავლეთში. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისათვის შეიძლება გამოყენებულ იქნეს გვილდენ-შტედტის წიგნი, რომელშიც აღწერილია მისი მოგზაურობა

¹ 6. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წიგნი 1, თბ., 1938, გვ. 67.

რუსეთსა და კავკასიაში. ზოგ მასალას იძლევა თეიმურაზ ბატონიშვილის წერილი ქართული საფასის შესახებ და ისტორიული დოკუმენტები, გამოქვეყნებული ა. ცაგარელის მიერ. ივ. ჯავახიშვილს თავის შრომაში: „ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია“ გამოყენებული აქვს პირველი სამი წყარო, იგი მხოლოდ იმეორებს მათ მიერ მოცემულ ცნობებს მონეტების კურსის შესახებ და არ ჩერდება სპეციალურად სამონეტო ბაზარზე.

ვახტანგ VI სამართლის წიგნი შედგენილი იყო 1703—1709 წწ. ამ წიგნის მე-16 მუხლი გვაუწყებს, რომ „ერთი მისხალი ორშაურნახევრის წონა არის. ორს შაურს ყიზილბაშნი უზალთუნს ეძახიან, ურუმნი და ფრანგნი თინგირს ეძახიან. ოთხ შაურს აბაზი ქვიან, ფრანგნი თულთს ეძახიან... ოცდაათს თუმანს ურუმნი ერთს ქისას ეძახიან. ფრანგულის თეთრის სახელები სხვა არის, მაგრამე აქ ამ თეთრზე, როგორ ეფასების, ისრე იქნების. სამს შაურს ფრანგნი რუბს ეძახიან. ორი შაურის წონა ოქრო (რომ მისი დალი აჯდეს) ერთი ფლური არის; ამ ფლურის ფასი, დრო არის, შეიდ აბაზად ფასობდეს, დრო არის; შეიდ აბაზ უზალთუნად იყოს, ხან ერთ შაურ ნაკლებად იქნების“¹.

ეს მუხლი ფრიად მნიშვნელოვანია სამონეტო ბაზრის გასაგებად. ამ მუხლში მოცემულია მონეტების უცხოური სახელწოდებანი. ეს მუხლი გვაუწყებს ზოგიერთი მონეტის პარიტეტს და ნათლად გვიჩვენებს, რომ წარმოებდა უცხოური მონეტებით ვაჭრობა, რამდენადაც ლაპარაკია მათ „ფასზე“. ეს მუხლი იმასაც გვიჩვენებს, რომ „ფასი“ ცვალებადი იყო.

უცხოური მონეტების დასახელების, სამონეტო პარიტეტისა თუ მონეტების „ფასის“ აღნიშვნას პრაქტიკული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამას გვაუწყებს მე-15 მუხლი: „ესე თეთრის გარიგება ამიტომ დავსწერეთ, რომე, თუ კაცმან ეს არ იცის, ან შაური, ან უზალთუნი და ან აბაზი, გინა ასლანი, ანუ მისხალი, ანუ ფლური, ან ხუთი აბაზი, ან თუმანი რა ერთი არის, სისხლის მიცემაში ვერას გაიგებს, რომე იმდენი სისხლად გაუჩინონ“. თეთრის გარიგების სხვა დანიშნულება არ არის ნაჩვენები, მაგრამ გასაგებია, რომ თეთრს ამ დანიშნულების გარდა სხვა დანიშნულებაც ჰქონდა: იგი მსოფლიო ფულის როლშიც გამოდიოდა. ეს ნათლად ჩანს მე-16 მუხლიდან. ამ მუხლიდან ისიც ჩანს, რომ უცხოურ მონე-

¹ ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი, 1955, გვ. 54.

ებს მსვლელობა ჰქონდა ქვეყნის შიგნითაც ნაციონალური მო-
ვების პარალელურად, მაგრამ, ვფიქრობთ, მცირე მასშტაბით,
ინაიდან მათი მთავარი დანიშნულება იყო საერთაშორისო ურთი-
ერთობის მომსახურება.

3. ტურნეფორი, რომელიც თბილისში იყო 1701 წელს, თავის
იგნში აღწერს ქართულ სამონეტო სისტემას და გაკვრით აღნიშ-
ნავს, რომ თბილისში ტრიალებს „ვენეტიკური სეკინი“ და „პი-
ასტრი“¹ (პიასტრი რატომღაც გამოჩნა ივ. ჯავახიშვილს,
ხოდესაც იგი ასახელებს ტურნეფორის მიერ დასახელებულ უცხო
მონეტებს)².

ამრიგად, ხსენებული ორი წყაროს მიხედვით სამონეტო ბა-
ზარზე ტრიალებდა:

1. ასლანი
2. ფლური
3. ვენეტიკური სეკინი
4. უზალთუნი
5. პიასტრი

რა მონეტებია ეს?

ამ ხანაში ჰოლანდია ფართო ვაჭრობას აწარმოებდა აღმოსავ-
ლეთის ქვეყნებთან. ჰოლანდია სჭრიდა ოქროს მონეტას, რომე-
ლიც სწორედ აღმოსავლეთთან ვაჭრობას ემსახურებოდა. მონე-
ტაზე გამოსახული იყო ლომი. ლომს თურქულ ენაზე „ასლანი“
ქვია, ამიტომ ეს მონეტა აღმოსავლეთში „ასლანის“ სახელწოდე-
ბით იყო ცნობილი. როგორც ჩანს, იგი საქართველოშიც იმდე-
ნად გავრცელებული იყო, რომ „სამართლის წიგნში“ მოხვდა.
ეგვიპტეში მას „აბუყელს“ უწოდებდნენ. ეს მონეტა დაახლოებით
3,44 გრამს იწონდა.

„ფლური“ წარმოიშვა „ფლორინისაგან“. ფლორინი იყო ფლო-
რენციის ოქროს მონეტა, რომელიც XIII—XIV საუკუნეებში იჭრე-
ბოდა. შემდეგში ამ სახელწოდებით იჭრებოდა მონეტები ევროპის
რიგ ქვეყნებში. აღსანიშნავია, რომ „დუკატს“ იტალიაში და
„გულდენს“ საფრანგეთში „ფლორინს“ უწოდებდნენ. ივ. ჯავახი-

¹ Pitton von Tournefort. Beschreibung einer auf Königlichen Befehl unternommenen Reise nach den Levante, ტ. III, Nürnberg, 1777.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-სახომთა მეოდნეობა ანუ ნუ-
მიზმატიკა-მეტროლოგია, ტფილისი, 1925, გვ. 56.

შვილი აღნიშნავს, რომ საქართველოში ყოველ ოქროს მონეტას „ფლურს“ უწოდებდნენ¹.

რას წარმოადგენდა „ვენეტიკური სეკინი“? „ვენეტიკური სეკინი“ არის „ვენეტიკური ცეხინი“, იტალიურად „zecchino“. ეს სიტყვა წარმოშობილია სიტყვიდან „zeca“, რაც „ზარაფხანას“ ნიშნავს. „ცეხინი“ არის ძველებური ოქროს მონეტა, რომლის მოქრა დაიწყო მსხვილ სავაქრო ქალაქ-სახელმწიფოში — ვენეციაში, ჯერ კიდევ XIII საუკუნეში. მისი წონა დაახლოებით 3,5 გრამი იყო. ეს მონეტა სწრაფად გავრცელდა მთელს ევროპაში. შემდეგში ცეხინები იჭრებოდა ევროპის ზოგ სახელმწიფოში უკვე სახელწოდებით „დუკატი“ (იტალიური სიტყვიდან „ducato“, რომელიც, თავის მხრივ, წარმოიშვა სიტყვიდან „duxatus“, რაც საჰერცოგოს ნიშნავს). დუკატის წონა დაახლოებით ისეთივე იყო, როგორც ცეხინისა².

უზალთუნი სპარსული მონეტა იყო, თუმცა ასეთი სახელწოდების მონეტა ქართლშიც იყო.

„პიასტრი“ წარმოადგენდა თურქულ მონეტას. მონეტის სახელწოდება წარმოშობილია იტალიური სიტყვიდან „piastro“, რომელიც, თავის მხრივ, წარმოადგენს შემოკლებულ სიტყვას სიტყვიდან: „piastro d'argento“, ანუ „ვერცხლის ფილა“.

ქართლში XVIII საუკუნის დასაწყისში მოქმედებდა ვერცხლის ფული. ხურდა ფულის როლს ასრულებდა სპილენძის მონეტები. ძირითადი მონეტა იყო აბაზი. როგორც ვიცით, სამ აბაზს ეწოდებოდა „მარჩილი“, ხოლო აბაზს — „მინალთუნი“, 50 აბაზს — „თუშანი“. მინალთუნი, თუშანი და მარჩილი მხოლოდ საანგარიშო, იდეალური მონეტები იყო. ერთი აბაზი შეიცავდა 2 უზალთუნს, 1 უზალთუნი — 2 შაურს. ყველა ეს მონეტა რეალური იყო და იჭრებოდა ვერცხლისაგან. შაური შეიცავდა 2,5 ბისტს, ბისტი კი — ოთხ ფულს. ბისტი და ფული იჭრებოდა სპილენძისაგან.

როგორც ჩანს, მონეტების სახელწოდებანი უცხოურია; სახელდობრ, ირანული და შემოვიდა ქართულში შაჰ-აბაზის დროიდან. სახელწოდებანი „აბაზი“ და „შაური“ დღემდე დარჩა საქართველოში. დროა ამოღებულ იქნეს ქართული ენიდან სიტყვები „აბაზი“ და „შაური“. პირველი წარმოიშვა საქართველოს მოსახლე მტრის შაჰ-აბასის სახელიდან, ხოლო მეორე — სიტყვა „შაჰიდან“, ე. ი. მისი ტიტულიდან.

¹ დასახ. შრ., გვ. 54.

² БСЭ, «цехин». «дукат».

მოვიგონოთ როგორი იყო რეალიების წონა XVIII საუკუნის დასაწყისში? ამას უდიდესი მნიშვნელობა აქვს სამონეტო პარა-
ჰეტისა და უცხოური მონეტების ფასის დასადგენად.

რეალიების წონა (გრამებში) ასეთი იყო:

ფული .	. 4,24—4,50	(1707/09)
2 ფული .	. 7,90—9,15	(1708/09)
შაური .	. 1,68	(1707/08)
უხალთუნი .	. 3,20	(1715)
აბაზი	. 7,38	(1707/08)

მარჩილის რეალიები დაცული არ არის, ხოლო სამართლის
წიგნის მიხედვით, მისი წონა არის 21,29 გრ.

ასლანის პარიტეტი ან კურსი არ ჩანს ჩვენს წყაროებში. მაგ-
რამ ცნობილია, რომ ეს მონეტა იწონიდა დაახლოებით 3,5 გრამს
(იხ. ზემოთ). ეს წონა ჩვეულებრივი იყო მაშინდელი ოქროს მონე-
ტებისათვის.

ფლურის ოქროს შინაარსისა და, მაშასადამე, პარიტეტის
დადგენა ადვილად შეიძლება სამართლის წიგნის მე-16 მუხლის
საშუალებით. იქ წერია: „ორი შაურის წონა ოქრო (რომ მისი
დაღი აჯდეს) ერთი ფლური არის“. შაურის წონა სამართლის
წიგნის მიხედვით იყო 1,77 გრ., მაშასადამე, ორი შაურის წონა
იყო 3,54 გრ. დაახლოებით ამ წონისა იყო მაშინდელი ოქროს მონე-
ტები, ცნობილი „ასლანის“, „დუკატის“, „ცეხინის“, „ფლორინის“
სახელწოდებით. სამართლის წიგნში მოცემულია ფლურის „ფასი“.
ფლურის ფასი მერყევი იყო. იგი ხან შეიდი აბაზი იყო, ხან
შეიდი აბაზი და ერთი უხალთუნი, ხან შეიდი აბაზი და ერთი
შაური. ქართული ფული ვერცხლის ფული იყო. მაშასადამე,
3,54 გრ. ოქროს მონეტაში იძლეოდნენ მალალსინჯიანი გერც-
ხლის მონეტებით 49,56 ან 51,33, ან 53,10 გრამ ვერცხლს.

აქედან ნათლად ჩანს, რომ ოქროსა და ვერცხლის შეფარდე-
ბითი ღირებულება იყო 1 : 14, 1 : 15, სწორედ ისეთი, როგორიც
იყო მაშინდელ მსოფლიო ბაზარზე.

ოქრო-ვერცხლის შეფარდებითი ღირებულება ცვალებადი იყო
და ესეც, ცხადია, გავლენას ახდენდა ფლურის „ფასზე“.

ვენეტიკური სეკინის (ანუ სხვანაირად დუკატის, ფლურის)
შეფარდება, ტურნეფორის ცნობით, იყო 6 აბაზი და 3 შაური.
ტურნეფორი თბილისში უფრო ადრე იყო (1701 წ.), ვიდრე შედ-
გებოდა სამართლის წიგნი (1703—1709 წწ.). ფლური 1701 წ.
რამდენადმე იაფი უოფილა, მაგრამ არსებით განსხვავებას მასში
აღვილი არ ჰქონია. ეს განსხვავება კონიუნქტურული ცვლილებე-

ბის შედეგი იქნებოდა, ვინაიდან მონეტების ლითონურ შინაარსში ცვლილებები ამ პერიოდში არ მომხდარა.

ირანული უზალთუნი, იმავე სამართლის წიგნის მიხედვით, უდრიდა 2,5 შაურს, ანუ 4,92 გრამს.

ტურნეფორს მოცემული აქვს პიასტრის შეფარდება ქართულ ფულთან. პიასტრი ფასობდა 10,5 შაურს. ამრიგად, რეალიების მიხედვით პიასტრის ვერცხლის შინაარსი იყო $1,68 \times 10,5$, ანუ 17,64 გრ.

ტურნეფორს მოაქვს ცნობა იმის შესახებ, თუ როგორია ქართული და მისი მშობლიური მონეტების შეფარდება. იგი არ ლაპარაკობს ფრანგული მონეტების ფასზე თბილისში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ტურნეფორი თვითონ იძლევა ამ მონეტების დაახლოებით შეფარდებას. იგი ამბობს, რომ აბაზი დაახლოებით უდრიდა 22 სოლს, ანუ სუს, რომელიც ფულის ერთეულის „ლივრის“ ნაწილები იყო და, თავის მხრივ, 12 დენიეს შეიცავდა. 1720 წელს შეწყდა ვერცხლის ლივრის მოჭრა საფრანგეთში. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ 1.სუ უდრიდა დამრგვალებით 2 ფულს, იგი წვრილი მონეტა იყო.

ჩვენს მიერ განხილულ წყაროებში არაფერია ნათქვამი რუსულ მონეტებზე.

ასეთი იყო უცხოური მონეტების ბაზარი XVIII საუკუნის დამდეგს.

1723—1735 წწ. თბილისი ოკუპირებული იყო თურქეთის მიერ. ამ წლებში თბილისში სულთანის სახელით იჭრებოდა არამცთუ ვერცხლის, არამედ ოქროს მონეტებიც. ვერცხლის მონეტები იჭრებოდა თურქული ნიმუშების მიხედვით, მაგრამ იჭრებოდა ისეთი მონეტაც, რომელიც უდრიდა მაშინდელ აბაზს, უზალთუნსა და შაურს. ოქროს მონეტას აღთუნს ჰქონდა მაშინდელი ოქროს მონეტების ჩვეულებრივი წონა—3,45 გრ.

1735 წ. თურქები შეცვალეს ირანელებმა. ირანში გამეფდა ნადირი და ამასთან დაკავშირებით წარმოიშვა მონეტა სახელწოდებით „ნადირი“—11,5 გრ.

1744 წელს ნადირ-შაჰმა ქართლის მეფედ დანიშნა თეიმურაზი, ხოლო კახეთის მეფედ — ერეკლე. ნადირ-შაჰის მკვლელობის შემდეგ (1747 წ.) ირანი კვლავ დასუსტდა. ქართლი და კახეთი განთავისუფლდა ირანის უღლისაგან.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართლ-კახეთმა დამოუკიდებლობა მოიპოვა, ქართული მონეტები მაინც ირანული ტიპისა იჭრება. მართალია დ. კაპანაძე, როდესაც წერს: „совершенно очевидно, что в данном случае, как это случалось и в старину, тбилис-

სკოი მონეტე პრდავალსი ობლიკ ირანსკოი ს თოი ჟე ცელიო სვობოდნოგო ეე ობრაშენიი ნა მეჟდუნაროდნომ რინჟე. ნემალოვანოე ვნაჩენიე იმედ, კონეჩნო, ი პოლიტიკესკიი მომენტ“¹. ამას ისიც უნდა დაემატოს, რომ გათვალისწინებული იყო მოსახლეობის ჩვევებიც: მონეტების ტიპის, სამონეტო სისტემის შეცვლა, ისე როგორც წონის სისტემისა, მტკივნეული გარდატეხაა მოსახლეობისათვის.

თეიმურაზის გარდაცვალების შემდეგ (1762) წარმოიშვა გაერთიანებული ქართლ-კახეთის სამეფო.

ძლიერდება სამეურნეო და პოლიტიკური ურთიერთობა რუსეთთან. 1783 წ. დაიდვა ხელშეკრულება რუსეთის პროტექტორატის შესახებ. ყველა ამ მომენტებთან დაკავშირებით იცვლება სამონეტო ბაზრის სახე.

კაპიტანი იაზიკოვი 1770 წ. წერდა: «денги грузины имеют свои, только выше монеты нет как в 30 копеек серебром, и по их. пазывается абаз, а медные копейки и денги под именем царя Ираклия делают в Тифлисе. Золотая-ж и серебряная разная монета в Грузии есть, персидская и турецкая, которую достают они через продажу меда, масла и крашенины синей»².

საუქეთესო ცნობებს სამონეტო ბაზრის შესასწავლად გვაძლევს ი. გვილდენშტედტი, რომელიც თბილისში იყო 1772 წელს³.

გვილდენშტედტი გვაუწყებს, რომ ნაციონალური მონეტების გვერდით ტრიალებდა თურქული, ირანული და რუსული მონეტები. ბოლოს იგი აღნიშნავს ღუკატის არსებობასაც სამონეტო ბაზარზე.

როგორია ეს მონეტები?

ამ პერიოდში ოსმალეთში იჭრებოდა ვერცხლისა და ოქროს მონეტებიც. უკნინესი მონეტა იყო „ფარა“. მის გვერდით იყო „ხუთფარიანი“, „ათფარიანი“ და „ოცფარიანი“. იყო აგრეთვე მონეტა, რომელიც შეიცავდა 39 ფარას (მონეტას ერქვა „ქუმში“) და 52 ფარიანი მონეტა, რომლის თურქული სახელწოდება არ ჩანს, მაგრამ ქართველები უწოდებდნენ „მარჩილს“. ოქროს მონეტა, რომელიც 120 ფარას შეიცავდა, ცნობილი იყო სახელწოდებით „თურქული ღუკატი“. აღსანიშნავია, რომ „ფარა“, გვილ-

¹ Д. Капанадзе, Грузинская нумизматика, Москва, 1955 г., гл. 121.

² п. ред. А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, т. I, СПб, 1891, гл. 191.

³ Y. A. Guldenshtädt, Reisen durch Russland und Caucasien eben Gebirge, T. 1, SPB, 1787, гл. 356—359 და 390—393.

დენშტედტის ცნობით, არ იყო მიღებული ქართლში, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ სხვა თურქული მონეტები არ იყო მიღებული ქართლში, ვინაიდან თვითონ გვილდენშტედტი წერს, რომ ქართლში ტრიალებდა თურქული მონეტები¹. იაზიკოვი წერდა, რომ ქართლ-კახეთში ტრიალებდა ირანული და თურქული ვერცხლისა და ოქროს მონეტები. უნდა ვიფიქროთ, რომ ხმარებაში იყო თურქული ოქროსა და ვერცხლის მსხვილი მონეტები.

სამონეტო ბაზარზე ამ დროს იშვიათი იყო სპარსული მონეტები. სპარსული მონეტებიდან ბაზარზე მოიპოვებოდა სხვადასხვა ფორმის, წონისა და სხვადასხვა დროს მოჭრილი აბაზიანები და ნადირის დროს მოჭრილი 2,5 აბაზიანები, სხვანაირად „ნადირი“ (1749 წ.), 1,5 აბაზიანები და ნახევარაბაზიანები (1737 წ.).

თურქული და სპარსული მონეტების გვერდით ტრიალებდა ევროპული დუკატებიც, ე. ი. ოქროს მონეტები. ქართლში მათ მოკლედ „ოქროს“ ეძახდნენ.

უკვე ამ დროს რუსეთთან ვაჭრობის გაფართოებისა და 1769 წ. რუსეთის ჯარის შემოსვლასთან დაკავშირებით საქართველოში ვრცელდებოდა რუსული მონეტები, კერძოდ, იმპერიალები.

საქართველოში ამ მონეტას „თუმანს“ უწოდებდნენ. ეს მონეტა, როგორც გვილდენშტედტი აღნიშნავს, ხალხით მიიღებოდა მოსახლეობის მიერ, რომელიც მას იყენებდა სამკაულისათვის. გასაგებია, რატომ ეძახდნენ ქართველები ევროპულ დუკატებს „ოქროს“, ხოლო რუსულ იმპერიალს—„თუმანს“. ევროპული დუკატები გაცილებით უფრო მცირე წონისა იყო—დაახლოებით 3,5 გრ.

ახლა საჭიროა დავადგინოთ ამ უცხოური მონეტებისა და ქართული მონეტების შეფარდება. გვილდენშტედტი იძლევა უცხოური მონეტების შეფარდებას რუსულ მონეტებთან. მაგრამ ამისათვის საჭიროა ვიცოდეთ იმ დროის ქართული ფულადი და სამონეტო სისტემები. ქართლ-კახეთში ისევ ვერცხლის ფული მოქმედებდა. სამონეტო სისტემაც იგივე დარჩა. მაგრამ ცვლილებები მოხდა მონეტის წონაში, შედარებით საუკუნის დამაწყისთან. საუკუნის მანძილზე წარმოებდა მონეტის გაფუჭება მისი წონის შემცირების სახით.

¹ G. Gildenstein, დასახ. შრომა, გვ. გვ. 356, 359.

აბაზის წონა შემდეგნაირად მცირდებოდა (გრამებში).

1707/08 .	. 7,38
1721/22 .	. 5,38
1748/49 .	. 4,60

ერეკლე მეორემაც შეამცირა აბაზის წონა. ქართული ვერცხლის მონეტების წონა ერეკლე II გარდაცვალებამდე იყო (გრამებში, უმნიშვნელო დამრგვალებით):

შაური .	. 0,75
უხალთუნი	1,50
აბაზი	. 3,00

ამრიგად, მონეტების წონა საუკუნის მანძილზე 2,5-ჯერ შემცირდა.

ოქროს მონეტები რუსეთში 1701 წ. მოიჭრა, პეტრე I დროს, როგორც დუკატებისა და ცეხინების წაბაძვა. მონეტას „ჩერვონეცი“ ეწოდებოდა და 3 მანეთს უდრიდა.

ოქროს მონეტები „იმპერიალის“ სახელწოდებით პირველად ელისაბედის დროს მოიჭრა, 1755 წელს.

ეკატერინე II დროს, 1764 წ., დაწესდა, რომ ოქროს იმპერიალი უნდა შეიცავდეს 270 წილ, ანუ 12 გრამ წმინდა ოქროს. იმპერიალი 10 ვერცხლის მანეთს უდრიდა.

ეკატერინე II დროს (1764 წ.) რუსული ვერცხლის მანეთის ისტორიაში უკანასკნელად შემცირდა მისი წონა. დაწესდა ის წონა, რომელიც შემდეგშიც შეინარჩუნა მანეთმა — 18 გრამი.

მონეტების მოჭრა დამყარებული იყო ოქროსა და ვერცხლის ღირებულების შემდეგ შეფარდებაზე 1 : 15. მართლაც, 12 გრამი ოქრო (იმპერიალი) უდრიდა 180 გრამ ვერცხლს (10 ვერცხლის მანეთი გამრავლებული 18-ზე). ოქროს ღირებულება თხუთმეტჯერ აღემატებოდა ვერცხლის ღირებულებას.

როგორც ჩანს, მიმოქცევაში ახალი იმპერიალების გვერდით ტრიალებდა ახალი ვერცხლის მონეტები, უფრო მსუბუქი, ვიდრე წინათ.

ჩვენ უკვე ვიცით როგორც ქართული, ისე რუსული მონეტების შინაარსი და ამიტომ შეგვიძლია მათი პარიტეტის დადგენა.

1769—70 წწ. მოჭრილი, აბაზი იწონიდა 3,07 გრ. გვილდენ-შტედტის თქმით, ეს იყო ყველაზე გავრცელებული მონეტა¹. ამ.

¹ დასახ. შრომა, გვ. 356.

მონეტის სინჯი იყო 976, რაც დადგენილი იყო ჯერ კიდევ 1943 წელს ჩვენი თხოვნით გამოყოფილი სპეციალური კომისიის მიერ. აქედან გამომდის, რომ აბაზში 2,996 ან, დამრგვალებით, 3,00 გრ. წმინდა ვერცხლი იყო. თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ რუსულ მანეთიანში 18 გრ. ვერცხლი იყო, სამონეტო პარიტეტი იქნება: 1 მანეთი — 6 აბაზს.

რუსულ იმპერიალში იყო 12 გრ. წმინდა ოქრო. იგი უდრიდა 10 ვერცხლის მანეთს. მოქრის საფუძვლად აღებული იყო ოქრო-ვერცხლის ლირებულებათა შეფარდება 1:15. ამ შეფარდების დაცვის პირობებში 1 იმპერიალი უდრის 60 აბაზს.

სანამ გადავიდოდეთ რუსული მონეტების კურსზე სამონეტო ბაზარზე, გვილდენშტედტის ცნობების მიხედვით, რომელიც 1772 წელს ეკუთვნის, საჭიროდ მიგვაჩნია შევჩერდეთ ერთ დოკუმენტზე, რომელიც 1770 წელს მიეკუთვნება, ე. ი. უფრო ადრინდელ პერიოდს. ეს დოკუმენტი არის მეფე ერეკლეს წერილი, რომელიც მან გაუგზავნა რუსეთის რწმუნებულს საქმეებში ა. რ. მოურავოვს და რომელიც ეხება რუსეთის ოქროსა და ვერცხლის მონეტების „ფასს“ ქართლ-კახეთში.

მეფის ამ წერილის შინაარსი მთლიანად მოგვაქვს:

„შენს ბრწყ. ჩვენთვის ეკითხა — მ. დიდ-ბის ოქრო და ვერცხლი როგორ იხარჯება გამოძიებადეთ. ჩვენ ასე განვაცხადებთ შენს ბრწყინვალეობისადმი: რომელიც იმპერიალი არის მ. დიდ-ბის ერთ თუმნად იხარჯება დაუყოვნებლად; რომელიც ძველი რუბლი არის ის ექვს აბაზად აქაურს თეთრზედ, და ახალი რუბლი ხუთ აბაზ ერთ შაურად. ჩვენ ჩვენს ქვეყანაში ბძანებით ძალსაც მოვიწოდებდით ყოვლად მოწყალის ტელმწიფის სამსახურისათვის, რომ უნამეტნავესადაც გასულიყო ოქროც და ვერცხლიცა, მაგრამ რადგანაც გარშემო მეზობლებში მეტად არ დაიხარჯება, ამისათვის ვაქართ ზიანს გაუფთხილდით, რომ ქვეყანას სავაჭრო არ მოაკლდეს“¹.

მეფე ერეკლეს წერილიდან ჩანს, რომ რუსული მონეტების კურსი ასეთი ყოფილა:

1 ძველი მანეთი .	. 6 აბაზი
1 ახალი მანეთი .	. 5,25 აბაზი
1 იმპერიალი	. 50 აბაზი

¹ А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы, относящиеся к Грузии, т. II, вып. 1, гл. 37.

ძველი მანეთის ქვეშ იგულისხმება ანასა და ელისაბედის დროს მოჭრილი მანეთი, ხოლო ახალი მანეთის ქვეშ — ეკატერინე II დროს მოჭრილი მანეთები. განსხვავება ძველი და ახალი მანეთების კურსში გასაგებია, ვინაიდან ეკატერინე II დროს მოჭრილი მანეთები უფრო მსუბუქია.

მაგრამ ამავე დროს თვალსაყვამია ის გარემოება, რომ ვერცხლის მანეთის კურსი პარიტეტზე ქვევით დგას, რამდენადაც ერთი ახალი მანეთი უდრიდა ექვს აბაზს, ხოლო კურსია 5,25 აბაზი, ანუ 5 აბაზი და ერთი შაური. ვფიქრობთ, რომ კურსის ჩამოყალიბებაზე გავლენას ახდენდა მანეთების მიწოდება. მოთხოვნა, აგრეთვე დანაკარგი, როპელიც მოყვებოდა მანეთის გადაქცევას, ნაციონალურ მონეტად. 1769 წლის ზაფხულის ბოლოს საქართველოში შემოვიდა რუსეთის ჯარი. უეჭველია, რომ ჯარს თან მოჰქონდა მანეთები. მანეთების მიწოდება ბაზარზე გაიზარდა.

ასეთივე მდგომარეობაა იმპერიალის მიმართაც. იმპერიალისა და აბაზების შეფარდება უნდა ყოფილიყო 1 იმპერიალი = 60 აბაზს, იმპერიალის კურსი კი თბილისის ბაზარზე იყო 50 აბაზი, ანუ 1 თუმანი, რომელზედაც ლაპარაკობს მეფე ერეკლე. ამრიგად, 12 გრამ ოქროში (იმპერიალის წმინდა ოქროს წონა) იძლეოდნენ არა 180 გრამ ვერცხლს, როგორც რუსეთში, არამედ $50 \times 3 = 150$ გრამ ვერცხლს. ამ შეფარდებიდან გამოდის, რომ 1 ოქროს იმპერიალის „ფასი“ ბაზარზე მყარდებოდა გამომდინარე შეფარდებიდან 1 : 12,5 და არა 1 : 15.

აქედან გამომდინარეობს, რომ ვერცხლს მეტი „ფასი“ ჰქონდა, ვიდრე რუსეთში. ეს გარემოება გასაგებიც არის, ვინაიდან იმ ეპოქაში, ეროსა და იმავე დროს სხვადასხვა ადგილას და ერთსა და იმავე ადგილას სხვადასხვა დროს, საკმაოდ განსხვავებული შეფარდება იყო ოქროსა და ვერცხლის ღირებულებათა შორის. ამის მიზეზი იყო გზებისა და კავშირგაბმულობის სუსტი განვითარება.

ამ წერილში სხვა რამეც არის საინტერესო, რაც ჩვენს საკითხს ეხება. არსებული კურსი, ალბათ, არ აკმაყოფილებდა რუსეთის მმართველ წრეებს, რომელნიც დაინტერესებული იყვნენ იმაში, რომ რუსული მონეტების კურსი უფრო მაღალი ყოფილიყო. მეფე ერეკლე წერს, რომ მას შეეძლო სამსახური გაეწია რუსეთის მეფისათვის და დაეწესებინა იძულებითი და უფრო მაღალი კურსი; რათა აეწია რუსული ოქროსა და ვერცხლის მონეტების „ფასი“, მაგრამ ამას იგი მიუღებლად სთელის იმის გამო, რომ რუსულ ოქროსა და ვერცხლის მონეტებს მეტი ფასი არა აქვს

მეზობელ ქვეყნებში. მეფე ერეკლეს ეშინია, რომ კურსის აწევა ზარალს მოუტანს ვაჭრებს და შეაფერხებს ვაჭრობას.

ამ წერილში მოჩანს სახელმწიფო მოღვაწე, რომელსაც ესმის, რომ სავალუტო პოლიტიკას დიდი მნიშვნელობა აქვს სახელმწიფოსათვის, საგარეო ვაჭრობისათვის. მეფე ერეკლე მფარველობს საგარეო ვაჭრობასა და ვაჭრებს.

რუსული მონეტების კურსი 1772 წ. თბილისის სამონეტო ბაზარზე გვილდენშტედტის ცნობით ასეთი იყო:

1 ძველი მანეთი	. 6,50 აბაზი
1 ახალი მანეთი	. 5,50 აბაზი

როგორც ჩანს, კურსი 1770 წელთან შედარებით რამდენადმე გაზრდილა. ამ პერიოდში არც რუსული, არც ქართული ვერცხლის მონეტების შინაარსი არ შეცვლილა და კურსის ეს ცვლილება უნდა მივაწეროთ ან კონიუნქტურულ ცვლილებებს, ანდა მიწოდება-მოთხოვნის ცვლილებას. უნდა გვახსოვდეს, რომ 1772 წლის მაისში რუსეთის ჯარი გაწვეულ იქნა საქართველოდან, რაც ფაქტიურად შეამცირებდა მონეტების მიწოდებას ბაზარზე.

იმპერიალის კურსს გვილდენშტედტი არ იძლევა, მაგრამ აღნიშნავს, რომ მას ქართველები თუმანს უწოდებენ და ხალისით ლებულობენ¹. სხვა აღვიღას (გვ. 393) გვილდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ქართველები იმპერიალებს ხმარობენ სამკაულებისათვის, რაც ადვილად დასაჯერებელია.

გვილდენშტედტი თავის შრომაში იძლევა თურქული მონეტების შედარებას რუსულ მონეტებთან. მაგრამ თავის შრომაში იგი აღნიშნავს, რომ დასავლეთ საქართველოში თბილისის 1 აბაზი უდრიდა 16 ფარას, ხოლო 1 შაური — ოთხ ფარას. ეს გვაძლევს შესაძლებლობას თურქული მონეტები ქართული აბაზებით გამოვსახოთ. მართალია, ეს შეფარდება დასავლეთ საქართველოში იყო, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ იგი დიდად არ განსხვავდებოდა თბილისის ბაზარზე არსებული შეფარდებისაგან.

გადაანგარიშების შემდეგ ჩვენ ვლებულობთ ასეთ სურათს:

ფარა . . .	. 0,06 აბაზი
ხუთფარიანი	. 0,31 აბაზი
ათფარიანი .	. 0,62 აბაზი
ოცფარიანი	. 1,25 აბაზი
კუმში .	. 2,44 აბაზი
52-ფარიანი .	3,25 აბაზი

¹ Galdenstedt, დასახ. შრ., გვ. 359.

გან ზევით, რომელიმე უცხო მონეტასთან შედარებით, არ არის გამორიცხული აბაზიანებზე მაღალი მოთხოვნის პირობებში¹.

გვილდენშტედტი ირანული მონეტების შეფარდებას ქართულ მონეტებთან არ იძლევა. იგი იძლევა მათ შეფარდებას რუსულ მონეტებთან. სპარსული ძირითადი მონეტა „ნადირი“ ღირებულა 50 კაპიკი. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ქართული ფულთი იგი 2,5 აბაზს უდრიდა, ვინაიდან 1 აბაზი, როგორც ვთქვით, არ უდრიდა 20 კაპიკს. მართლაც, ნადირის წონა იყო 3 დრახმი და 6 გრანი სუფთა ვერცხლი, რაც აღემატებოდა 2,5 აბაზში მოცემულ სუფთა ვერცხლის წონას. ამის შესაბამისად ფასობდა სპარსული მონეტების სხვა ნომინალებიც. მაგრამ გვილდენ-შტედტი აღნიშნავს, რომ ეს სპარსული მონეტები იშვიათი იყო ქართლში.

1783 წ. საქართველოსა და რუსეთს შორის დადებული იყო ხელშეკრულება მფარველობის შესახებ. 1801 წ. მოხდა საქართველოს შეერთება რუსეთთან. დროის ამ მანძილზე რუსეთის ფულად და სამონეტო სისტემაში რაიმე ცვლილება არ მომხდარა. არავითარ ცვლილებას არ ჰქონია ადგილი ქართულ ფულად სისტემაშიც. შესამჩნევია მხოლოდ ის, რომ 1777 წ. მოქრილი აბაზის წონა იყო 2,65 გრ., 1792—93 წწ. მოქრილი აბაზისა — 2,85 გრ. ამავე დროს 1778—79 წწ. აბაზის სიწკი დაბალია — 720. ეს გარემოება, ცხადია, ერთგვარ გავლენას მოახდენდა მონეტების შეფარდებაზე, მაგრამ არსებით ცვლილებებს მაშინ ადგილი არ ჰქონია.

უცხო მონეტების ბაზრის მოკლე, მაგრამ მოხდენილ დახასიათებას XVIII საუკუნის ბოლოსათვის თეიმურაზ ბატონიშვილი იძლევა: „ოქრო ჩვენში სრულიად გოლანდიისა მუშაობდა, ვენეციისადა და ოსმალისადა უფრო ცოტა (მაგრამ ოსმალის ოქრო წმინდა არ არის და ამისათვის არ უყვარდათ ქართველებსა)“².

მაგრამ აქ ისმის საკითხი—უცხო მონეტები მხოლოდ საერთაშორისო ურთიერთობას ემსახურებოდა, თუ შინაგან მიმოქცევა-საც, მხოლოდ მსხვილს, თუ ადგილობრივ მონეტებთან ერთად წვრილ მიმოქცევასაც? ეს საკითხი გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანი და საინტერესოა, ვიდრე საკითხი იმის შესახებ. იყო თუ არა საქართველოში უცხო მონეტები; & priori შეიძლება ითქვას, რომ ყოველ სახელმწიფოში გვხვდებოდა უცხო მონეტები, თუ ეს

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. შრომა, გვ. 57—58.

² თეიმურაზ ბატონიშვილი, წვრილი ქართული საფასურის შესახებ. საისტორიო მოამბე, ტფილისი, 1925, წ. 1, გვ. 34.

სახელმწიფო არ ეკუთვნოდა ფანტასტიკურ იზოლირებულ სახელ-
მწიფოს. გვილდენშტედტი წერს: „ადგილობრივი მონეტების გარ-
და მსვლელობაშია კიდევ ოსმალური, ირანული და რუსული
მონეტები“; შემდეგ ასეთი სათაურის ქვეშ: „ირანული,
საქართველოში მხოლოდ იშვიათი მონეტები“¹, იგი ჩამო-
თვლის ვერცხლის ირანული მონეტების ნომინალებს. მისი ცნო-
ბით, საქართველოში მსვლელობაში იყო შემდეგი ირანული ვერც-
ხლის მონეტები: 2,5 აბაზი, 1,5 აბაზი და 0,5 აბაზი. რამდენა-
დაც გვილდენშტედტი აცხადებს, რომ ეს მონეტები იშვიათი იყო,
უნდა ვიფიქროთ, რომ მათ არ იყენებდნენ ყოველდღიურ მიმო-
ქცევაში. ისინი, როგორც წესი, საერთაშორისო ბრუნვას ემსა-
ხურებოდნენ. ცხადია, რომ რუსეთის ოქროს იმპერიალები, ოსმა-
ლური ოქროს მონეტები, დუკატები და სხვა უცხოური ოქროს
მონეტები საერთაშორისო ბრუნვას ემსახურებოდა და, ნაწილობ-
რივ, მსხვილ საშინაო მიმოქცევასაც. ყოველ შემთხვევაში, არ
შეიძლება ლაპარაკი უცხო მონეტების, თვით ირანული მონეტე-
ბის, შექარაზე საშინაო მიმოქცევაში და მათ მიერ ქართული მო-
ნეტების გამოდევნაზე. ამას ნათლად ადასტურებს მასალები,
გამოქვეყნებული ნ. ბერძენიშვილის მიერ². ეს მასალები ნათლად
გვიჩვენებს იმას, რომ მიმოქცევას ემსახურებოდა ქართული მონე-
ტები, რომ ოქროს უცხოური მონეტები იშვიათად გამოდიოდა
ბრუნვის საერთაშორისო სფეროდან და განძიდან.

მონეტების ხელმეორედ მოჭრა, ლითონური მიმოქცევის პირო-
ბებში, ჩვეულებრივი და ყველგან გავრცელებული მოვლენა იყო.
ადგილობრივი მონეტები ყველგან იჭრებოდა ლითონის ზოდები-
დან, ნივთებიდან, ძველი ადგილობრივი და უცხო მონეტებიდან.
მონეტების ხელმეორედ მოჭრას ადგილი ჰქონდა, რასაკვირველია,
საქართველოშიაც. საკმარისია მოვიხსენიოთ ტავერნიე, რომელიც
წერდა: „თბილისის მეფე სკრის მონეტებს ირანული შაჰის სახე-
ლით და ვერცხლს კი იძლევა საწარმოები, ესპანური რეალები,
ფრანგული ეკიუ და სხვა მონეტები, რომლებიც მოაქვთ სომეხ
ვაჭრებს იქ გაყიდულ საქონელში“³.

¹ დასახ. შრომა, გვ. 358.

² მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიიდან, წიგნი 1, თბი-
ლისი, 1938.

³ L. B. Taver-nier, Les six voyages, T. I. MDCCX XIV, pag. 445.

ს ა ნ ა ლ ი

ქაღიჯი XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში

XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში გაბატონებულია ფეოდალურ-ბატონყმური საზოგადოება. ამ პერიოდში ჩვენ ჯერ კიდევ საქმე გვაქვს ნატურალურ მეურნეობასთან. მაგრამ ნატურალური მეურნეობის გვერდით არსებობს მარტივი სასაქონლო წარმოება და ფულის მიმოქცევაც. ამასთან დაკავშირებით XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში აღგილი აქვს არა მხოლოდ ნატურალურ, არამედ ფულად სესხებსაც.

ნატურალური სესხების საგანი ძირითადად არის პირველი საჭიროების პროდუქტები—პურეული და ღვინო. შემთხვევითი არ არის, რომ სამართლის წიგნი, აწესრიგებს რა ნატურალური სესხის აღება-გაცემას, იხსენიებს პურს, ქერს, ფეტვსა და ღვინოს.

საკმაოდ ხშირი მოვლენაა ფულადი სესხებიც. ჩვენამდე მოღწეული საბუთების უდიდესი ნაწილი სწორედ ფულადი სესხების სფეროს ეკუთვნის¹, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ნატურალური სესხები იშვიათი იყო. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მრავალი ნატურალური სესხი, განსაკუთრებით სოფლად, წერილობით არ ფორმდებოდა. ამით აიხსნება სიმცირე იმ საბუთებისა, რომლებიც გვაუწყებენ ნატურალური სესხების არსებობას XVIII საუკუნის საქართველოში. ცნობილია, რომ ნატურალური სესხი სოფლად ხშირი მოვლენაა, ხოლო მისი წერილობითი გაფორმება—იშვიათი.

1. მ ს მ ს მ მ მ მ ლ ნ ი

ვინ არიან მსესხებელნი? მსესხებელნი ეკუთვნიან ფეოდალური საზოგადოების ყველა ფენას. მსესხებელთა შორის ჩვენ ვხედავთ გლეხებს, მაგრამ გლეხს სჭირდებოდა ბატონის ნებართვა,

¹ იხ., მაგ., ნ. ბერძენიშვილი. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წიგნი II, ვალი, იჯარა, ვაჭრობა, გვ. 9—162.

წინააღმდეგ შემთხვევაში გლეხი გამსესხებლის წინაშე პასუხს იგებდა მხოლოდ თავისი მოძრავი ქონებით. თუ გლეხი სესხს აიღებდა ბატონის ნებართვით, მაშინ განხსენებელს უფლება ჰქონდა როგორც მამულზე, ისე კაცზედაც¹. მსესხებელთა შორის ჩვენ ვხედავთ აგრეთვე ბელოსნებს², ეკლესიას³, ვაჭრებს⁴, თავად-აზნაურებს⁵, მეფის ოჯახის წევრებს, დედოფალსა და თვით მეფესაც⁶.

რა არის სესხის აღების მიზეზი? ჩვენ უნდა გვახსოვდეს, რომ ფეოდალურ საზოგადოებაში სესხის აღება, როგორც წესი, ხდება პირადი საჭიროებისათვის და არა მოგების მომტანი წარმოებისათვის.

შევიჩინოთ ჯერ გლეხებზე. მაშინდელი გლეხის შრომაში უნდა გაეარჩიოთ აუცილებელი და ზედმეტი შრომა; გლეხის მიერ შექმნილ პროდუქტში უნდა გაეარჩიოთ აუცილებელი და ზედმეტი პროდუქტი. გლეხი ღებულობს აუცილებელი შრომის პროდუქტს, ზედმეტი შრომის პროდუქტს ღებულობს ფეოდალი წინააღმდეგობისტური მიწის რენტის სახით: შრომა-მიგებითი რენტა, რენტა პროდუქტებით, ფულადი რენტა. ამას ემატება გადასახდებელი მეფისა და ეკლესიის სასარგებლოდ. გლეხი, ზოგ შემთხვევაში, იძულებულია მისცეს ფეოდალს თავისი აუცილებელი პროდუქტის ნაწილიც. მრავალი გადასახდელის გადახდა, აუცილებელი პროდუქტის სიმცირე აიძულებს გლეხებს მიმართოს სესხს. ნატურა-

¹ იხ., მაგ., Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, Тифлис, 1882, გვ. 63, 77; Д. Пурцеладзе, Грузинские дворянские грамоты, Тифлис, 1881, გვ. 43; ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I, ბატონყმური ურთიერთობა (XV—XVIII სს.) თბილისი, 1913, № 444; „საქართველოს ძველთაგან და ჩვეულებითად ქართველ მეფეთა დროთა შემოღებულნი მსჯულნი“, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ. III, ტფ., 1938, მუხ. 14—16.

² იხ., მაგ., Д. Пурцеладзе, Крестьянские грамоты, გვ. 44, 50, 56.

³ „საქართველოს ძველთაგან და ჩვეულებითად ქართველ მეფეთა დროთა შემოღებულნი მსჯულნი“, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. III, ტფ., 1938, მუხ. 14.

⁴ იხ. მაგ., Д. Пурцеладзе, Грузинские церковные гуджари (грамоты). Тифлис, 1881, გვ. 62—65; თ. გორდანიძე, ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, ფოთი, 1903 წ., გვ. 203.

⁵ იხ. მაგ., ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები... I № 305, 308, 334, 671, 672; ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. II, თბილისი, 1909 წ., № № 279, 289, 304, 323, 467. 473; ტ. III, თბილისი, 1910 წ. № № 386, 433, 447, 449, 450, 539. 540; Д. Пурцеладзе, Гр. Кр. гр. გვ. 11, 80; თ. გორდანიძე, დასახ. შრ., გვ. 17.

⁶ იხ., მაგ., Д. Пурцеладзе, Гр. кр. грамоты, გვ. 13, 32, 36, 42, 43, 46, 48, 50, 60, 110; АБАР, т. I, № 36.

ლური სესხის აღება გლახს სკირდება, ჯერ ერთი, ნატურალური გადასახდელების გასასტუმრებლად და შემდეგ აუცილებელი პროდუქტის შესავეებად. ფულადი სესხის აღების აუცილებლობას ბადებს, ჯერ ერთი, ფულადი გადასახდელების გასტუმრება და შემდეგ ისეთი პროდუქტების შეძენა, რომელთაც გლახი თვითონ ვერ ამზადებს ან ამზადებს არასაკმაო რაოდენობით და რომელთა შეძენა შეიძლება სხვებისაგან მხოლოდ ფულზე, პირველ რიგში ქალაქში ვაჭართან ან ხელოსანთან. გლახსა და მისი პროდუქტის მყიდველს შორის ხშირად იდგა შეუძავალი, რომელიც ამავე დროს გლახის კრედიტორიც იყო და ამასთანავე გლახის ულმობელ ექსპლოატაციას აწარმოებდა. ამასთან დაკავშირებით ვ. ი. ლენინი წერდა: „საფაქრო კაპიტალის მეორე ფორმა არის მისი შეერთება მეფახშობასთან: ფულის მხრით მუდამ გაკირებაში მყოფი გლახი, რომელსაც ფული მუდამ სკირდება, სესხულობს შემყიდველისაგან ფულს და შემდეგ ვალში აძლევს მას თავის საქონელს. ამ შემთხვევაში (რაც ძალიან გავრცელებულ მოვლენას წარმოადგენს) საქონლის გასაღება ყოველთვის ხდება ხელოვნურად დაწეულ ფასებში, რის გამოც შინამრეწველს ხშირად ხელში იმდენიც არ რჩება, რამდენის მიღებაც დაკირავებულ მუშას შეეძლო. ამასთან, კრედიტორის და მოვალის ურთიერთობა აუცილებლად იწვევს უკანასკნელის პირად დამოკიდებულებას, კაბალას, იმას, რომ, კრედიტორი სარგებლობს მოვალის განსაკუთრებული შემთხვევებით და სხვ.¹“

გლახის დავალიანების მიზეზების გარკვევისას არ უნდა დაგვავიწყდეს უბედური შემთხვევები, სტიქიური უბედურებანი, ომი, ტყვეების გამოსყიდვა და სხვ.

ანალოგიურ მდგომარეობაში იმყოფებოდა ხელოსანიც. ხელოსნის ზედმეტი პროდუქტი მიდიოდა სხვადასხვა გადასახდელებზე; ეს გადასახდელები ხშირად ებებოდა აუცილებელ პროდუქტსაც. ხელოსანი იძულებული იყო მიემართა, სესხისათვის ამ გადასახდელების გასასტუმრებლად და აუცილებელი პროდუქტის შესავეებად. ხელოსანიც ხშირად ვარდებოდა შემსყიდველის ხელში, რომელიც მისი კრედიტორიც ხდებოდა და ექსპლოატაციორიც. ცხადია, რომ უბედური შემთხვევა, სტიქიური უბედურება, ომი და სხვა იწვევდა ხელოსნის დავალიანებასაც.

ვაჭრებიც მიმართავდნენ სესხს თავიანთი საბრუნავი სახსრების შესავეებად მაშინ, როდესაც საჭირო იყო საქონლის

¹ ვ. ი. ლენინი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, თხზულებანი, გამოცემა მეოთხე ტ. 3, თბილისი, 1948, გვ. 429.

დამზადება უფრო მეტი რაოდენობით, ვიდრე ამის შესაძლებლობას იძლეოდა მისი საკუთარი საბრუნავი სახსრები. რასაკვირველია, სიძნელეები, რომელთაც ბადებდა ომი, სტიქიური უბედურება, უბედური შემთხვევა (ყაჩაღების დაცემა გზაში, ხომალდის დაღუპვა და სხვ.) ვაქარსაც აიძულებდა მიემართა სესხისათვის.

ეკლესია შედარებით მდიდარი. ორგანიზაცია იყო, მაგრამ, ზოგ შემთხვევაში, მასაც ჰქონდა შეუფარდებლობა შემოსავალსა და გასავალს შორის. გლეხის მიერ თავის ვალდებულებათა არშესრულება ეკლესიის წინაშე (სტიქიური უბედურება, ომი და სხვ.) ერთ-ერთი მიზეზი იყო ეკლესიის დავალიანებისა. არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ეკლესია მონაწილეობას ღებულობდა ქვეყნის თავდაცვის საქმეში, მასაც ჰყავდა სამხედრო ძალა და, ზოგ შემთხვევაში, მისი შემოსავალი არ ფარავდა გასავალს. ომის დროს ეკლესიის შემოსავალი მცირდებოდა, ხოლო გასავალი ღიღდებოდა. ჩვენ მოგვეპოვება საბუთი, რომელიც მშვენივრად გვიჩვენებს ეკლესიის მიერ სესხის აღების მიზეზებს: „Есть церковные села, отбывавшие подати и повинности Сионской церкви, но в настоящее время они пришли в такое разорение и бедное состояние, что не в состоянии не только уплачивать церковные налоги и оброки, но даже прокармливать себя и свои семейства. Кроме того, вследствие частых нападений турок и стечений неблагоприятных обстоятельств, наше государство терпело крайнюю нужду и потому внало в неоплатные долги, часть которых должна была принять на себя Сионская церковь; не имея наличных денег, церковь заняла их, в количестве семидесяти четырех туманов... от лиц, которым заложила за это церковные вещи и имена“¹.

ეკლესიის დავალიანების ერთ-ერთი მიზეზი იყო ფუფუნება, რომელსაც მისდევდა მაღალი სამღვდელთაობა.

თავდაზნაურობაც ფართოდ მიმართავდა სესხებს. შემთხვევითა არ არის ის გარემოება, რომ საუკუნემ დაგვიტოვა მრავალი საბუთები თავდაზნაურობის დავალიანების შესახებ.

თავდაზნაურობა ყველა ერთნაირი შეძლებისა არ იყო. ზოგ მათგანს ძლიერ მცირე მამული ჰქონდა და ძალზე ცოტა ყმა ჰყავდა. შემოსავალი ასეთი მამულიდან ძლიერ ფარავდა მის საჭიროებას. ცხადია, რომ თავდაზნაურობის ეს ნაწილი მუდმივ ვალში იყო ჩავარდნილი, აღებული სესხი ოჯახის რჩენას ხმარდებოდა. თავდაზნაურობის შეძლებულ ნაწილსაც ხშირად არ ჰყოფნიდა

¹ Д. Пурцеладзе, Грузинские церковные гуджари, 83-63.

შემოსავალი გასავლის დასაფარავად. მათ მიერ სესხის აღების მიზეზი იყო არა მხოლოდ სამხედრო მოვალეობის შესრულება, არამედ ხელგაშლილი ცხოვრება და ფუფუნება. სასაქონლო-ფულადურთიერთობათა განვითარება, ქალაქების ზრდა, უცხოური საქონლის, განსაკუთრებით ფუფუნების საგანთა შემოტანა ზრდიდა მათ დავალიანებას. დავალიანების ერთ-ერთი მიზეზი იყო გლეხის მიერ თავის ვალდებულებათა არშესრულება სტიქიურ უბედურებათა ან გამანადგურებელი ომების შედეგად. სტიქიური უბედურება და ომი არ ზოგავდა თავადაზნაურობის სათავესთავე მამულსაც, მათ სახლ-კარს. შემოსავლის შემცირება, მამულის აღდგენის ხარჯები მოითხოვდა სესხის აღებას. ამას უნდა დაემატოს ის სამხედრო ხარჯებიც, რომლებიც უნდა გაეწია თავადაზნაურობას¹.

ხშირად მიმართავდნენ სესხს მეფის ოჯახის წევრები და თვით მეფეც.

მეფის ხარჯები არა მხოლოდ პირადი, არამედ სახელმწიფო ხარჯებიც იყო. მიმდინარე დეფიციტს მეფე ფარავდა სესხების საშუალებითაც. ნასესხებ თანხას მეფე ახმარდა არა მხოლოდ თავისი ოჯახისა და საკუთარი მეურნეობის საჭიროებას, არამედ საერთო სახელმწიფო საჭიროებასაც, განსაკუთრებით, ქვეყნის თავდაცვას. სესხის აღების ძირითადი მიზეზია სწორედ სამხედრო საქმე. დაქირავებული ჯარის შენახვა, იარაღის დამზადება-შეძენა, საქართველოში ჩამოსული რუსეთის ჯარის შენახვა, ომის წარმოება, მტრის მიერ დანგრეულის აღდგენა დიდ ხარჯებს მოითხოვდა, ამიტომ სესხი ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. მეფე იძულებული იყო მიემართა სესხისათვის იმ ხარჯების დასაფარავადაც კი, რომლებიც გამოწვეული იყო რუსეთში დელეგაციის გაგზავნით. გარდა ამისა, სესხებს საჭიროებდა სასახლის ფუფუნება და ხელგაშლილი ცხოვრება.

ცხადია, რომ მეფის ბიუჯეტზედაც გავლენას ახდენდა გლეხების მიერ თავიანთ ვალდებულებათა არშესრულება, იქნებოდა ეს უბედური შემთხვევის, სტიქიური უბედურების, თუ ომის შედეგი.

¹ იხ., მაგ., ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები..., I, № № 305, 308, 334, 671, 672; ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. II. № № 271, 289, 304, 322, 460, 479; ტ. III, № № 386, 437, 447, 449, 450, 539, 540; Д. П у р - ц е л а д а в е, Грузинские крестьянские грамоты, гл. 11, 80.

XVIII საუკუნემ დაგვიტოვა მრავალი საბუთი, რომლებიც კვიჩენებენ მეფისა და მისი ოჯახის წევრების მიერ სესხის აღებას¹.

2. გ ა მ ს ე ხ ე ბ ე ლ ნ ი

ვინ არის გამსესხებელი? უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია, რომ საკრედიტო დაწესებულება XVIII საუკუნის საქართველოში არ არსებობს. ევროპაში ამ საუკუნეში უკვე კაპიტალისტური ბანკებიც გვხვდება, ხოლო რუსეთში არსებობდა სახელმწიფო საკრედიტო დაწესებულებები, რომელნიც იძლეოდნენ საგირაო კრედიტს. XVIII საუკუნის საქართველოში არ არის ის დაწესებულებებიც კი, რომლებიც ევროპასა და თვით საქართველოსაც ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებში გააჩნდა საკრედიტო ასოციაციების, თირო-ბანკების სახით. სამეურნეო ცხოვრების განვითარების დონე, ფულადი კაპიტალის სიმცირე არ უწყობდა ხელს ასეთი ორგანიზაციების დაარსებას.

გამსესხებელნი კერძო, ცალკე პირები არიან. იშვიათად ვნახავთ გამსესხებელთა შორის გლეხს, განსაკუთრებით ფულადი სესხების გამცემს, და ხელოსნებს. მაგრამ გამსესხებელთა შორის ხშირად ვხვდებით თავადაზნაურთა წარმომადგენელს, ეკლესიას, განსაკუთრებით ეპარს (იხ. ზემოთ დასახელებული საბუთები და დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, გვ. 100 და შემდეგი).

3. პ რ ო ც ე ნ ტ ი

გასესხების მიზანი, როგორც წესი, პროცენტის მიღებაა.

საქართველოში, ისე როგორც ყოველ ფეოდალურ-ბატონყმურ საზოგადოებაში, კრედიტი სავაზშო იყო. კრედიტის არსი გაპირობებული იყო წარმოების წესით. სესხი მსესხებლის მიერ არ გამოიყენებოდა როგორც კაპიტალი, როგორც ზედმეტი ღირებულების მომტანი ღირებულება; ეს შეუძლებელიც იყო, რადგანაც არ არსებობდა წარმოების კაპიტალისტური წესი. წვრილი მწარმოებელი სესხს იღებდა არა მოგების მიღების მიზნით, არამედ თავის საარსებო საშუალებათა შესავსებად, მეურნეობის შესანარჩუნებლად. თავადაზნაურობა ნასესხებ თანხას არანაყოფიერ დანიშ-

¹ იხ., მაგ., დ. Пурпехадзе, Крестьянские грамоты, გვ. 13, 32, 42, 44, 46, 48, 50, 60; АКАК, т. 1, № 36; დ. Пурпехадзе, Груз. держав. гуджари, გვ. 63—64. ნ. ბერძენიშვილი, მასალები..., წ. II, № 155.

ნულებას აძლევდა—სამხედრო ხარჯები, ფუფუნება. მაგრამ გამსესხებელი კი გასესხებულ თანხას იყენებდა როგორც კაპიტალს. დაგროვილი ფული გამსესხებლის ხელში იქცეოდა ფულად კაპიტალად. ფულადი კაპიტალის მფლობელი სესხის გაცემისას განსაზღვრულ პროცენტს იღებდა. ეს ფული მისთვის კაპიტალი იყო, სადაც კაპიტალი, გამსესხებელი კი—მევახშე. ამრიგად, სადაც კრედიტის დროს, განსხვავებით კაპიტალისტური კრედიტისაგან, ფული გამოდის როგორც კაპიტალი გამსესხებლისათვის და არა მსესხებლისათვის.

ჩვენ ვაქვით, რომ გასესხების მიზანია, როგორც წესი, პროცენტის მიღება. შევჩერდეთ ახლა ამ საკითხზე. როგორი იყო პროცენტი XVII საუკუნის საქართველოში?

საუკეთესო წყაროს პროცენტის ღირსის შესასწავლად წარმოადგენს სამართლის წიგნი. იგი არა მხოლოდ აწესებს პროცენტის უკიდურეს ნორმას, არამედ აღნიშნავს, თუ რა ღონეზე იდგა პროცენტი ქართლში სამართლის წიგნის შედგენისას.

როგორც აღნიშნეთ, სესხი იყო როგორც ნატურალური, ისე ფულადი. ამასთან დაკავშირებით პროცენტიც იყო როგორც ნატურალური, ისე ფულადი. ჩვენ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს სხვადასხვა კომბინაციასთან. ნატურალური სესხის დროს პროცენტი აიღებოდა ან ნატურით, ან ფულით; ფულადი სესხის დროსაც პროცენტი აიღებოდა ან ნატურით, ან ფულით.

სამართლის წიგნი გვაუწყებს, რომ სასესხო პროცენტი შეადგენდა 12, 18, 20, 30, 48, 60, 72, 96 და 120-საც კი. პური გაისესხებოდა იმ პირობით, რომ გამსესხებელს უნდა დაბრუნებოდა ერთნახევარი, ორმაგი ან სამმაგი, ე. ი. პროცენტი შეადგენდა 50, 100 და 200-საც კი. სამართლის წიგნის ავტორი დასძენს: „მაგრამე ძალი და უსამართლო არის და ღთის საწყენი კიდევ უფრო არის“.

ღვინო გაისესხებოდა 300 პროცენტადაც კი. სამართლის წიგნი აქაც დასძენს: „მაგრამ ესეც ბევრი არის ღთის წინაშე და სახარების გარდასვლა“. სამართლის წიგნში მოცემულია ცნობა იმის შესახებაც, თუ რა პროცენტი აიღებოდა ნატურით იმ შემთხვევაში, როდესაც სესხი ფულადი იყო. ირკვევა, რომ ერთ მარჩილზე წელიწადში აიღებოდა ერთი კოკა ტკბილი ან ოთხი კოდი ხორბალი, ან ოთხი დღის მუშაობა. ბრუ მხედველობაში მივიღებთ ფასებს, ნაჩვენებს ისევ სამართლის წიგნში (კოკა ტკბილი—აბაზი; დღიური ხელფასი—შაური; კოდი პური, საშუალოდ, ნორმალური პირობებში,—შაურ-ნახევარი, ხოლო სიძვირის დროს—ათი შაური, ორი აბაზი, სამი აბაზი), გამოვა, რომ პროცენტი მისი ნატურით აღე-

ბის შემთხვევაში ჩვეულებრივ პირობებში შეადგენდა 33% (ხელ-
ფასის მიხედვით) და 50% (პურის საშუალო ფასის მიხედვით), სიძ-
ვირის დროს კი გასესხებულ ფულზე აიღებოდა 267%, 333% და
400%-ი. სამართლის წიგნი არაფერს გვეუბნება იმის შესა-
ხებ, თუ როგორი იყო ფულადი პროცენტი ნატურალური სესხის
გაცემის დროს.

სამართლის წიგნის ცნობით გამსესხებელი ლეზულობდა
პროცენტს პროცენტზედაც¹.

როგორც ვხედავთ, პროცენტი მაღალი იყო. ამ მხრივ ქარ-
თლი არ წარმოადგენდა გამონაკლისს: ფეოდალურ საბელმწიფო-
ებში ასეთი პროცენტი ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. მაღალი პრო-
ცენტი თან სდევს სავაზშო კაპიტალს. თუ კაპიტალისტური კრე-
დიტის დროს პროცენტის მაქსიმუმი განისაზღვრება მოგებით,
სავაზშო კრედიტის დროს ასეთი საზღვარი არ არსებობს, ვინაი-
დან კრედიტი არ გამოიყენება მოგების მისაღებად, იგი გამოიყე-
ნება, როგორც ვთქვით, საარსებო მინიმუმის შესავსებად, მეურ-
ნეობის შესანარჩუნებლად, ან გამოიყენება ფეოდალის მიერ არა-
ნაყოფიერად — სამხედრო ხარჯების დასაფარავად, ფუფუნების
საგნების შესაძენად. სავაზშო კრედიტის დროს პროცენტის დონეს
განსაზღვრავს გაჭირვების დონე.

სამართლის წიგნი გვმობს ასეთი მაღალი პროცენტის აღებას
და აწესებს პროცენტის უკიდურეს ნორმას; იგი აწესებს, როგორც
უკიდურეს ნორმას, 12, 18, 24, 30 პროცენტს, თუმცა ამასთანავე
აღნიშნავს, რომ ყველაზე უკეთესი იქნება პროცენტის არაღება.
სამართლის წიგნი სასტიკად კრძალავს პროცენტის პროცენტზე
აღებას და პროცენტის აღებას მის შემდეგ, რაც პროცენტთა ჯამი
გაუთანასწორდება გასესხებულ თანხას².

როგორც ვხედავთ, სამართლის წიგნი არ არჩევს კანონიერ
პროცენტს და პროცენტის უკიდურეს ნორმას, მაგრამ პრაქტიკა
იცილობდა კანონიერი პროცენტის ცნებას. კანონიერი პროცენტის
ნორმა იყო 12³.

სამართლის წიგნი არ აწესებს უკიდურესი პროცენტის ერთ
მტკიცე განაკვეთს; სამართლის წიგნი აწესებს რამდენიმე განაკ-
ვეთს და როგორც მაქსიმუმს ასახელებს 30 პროცენტს, ამასთანავე,
პროცენტის განაკვეთის შერჩევის უფლებას უტოვებს გამსესხებლის
სინდისს. 30% როგორც პროცენტის უდიდესი ნორმა, ძლიერ

¹ მუხ. 116—119.

² იქვე, მუხ. 124.

³ იხ. „ჩვეულებანი“..., მუხ. 4.

მაღალ ნორმად უნდა ჩაითვალოს, მაგრამ ეს ნორმა გამომდინარეობდა მაშინდელი მდგომარეობიდან: საქართველო ლარიები იყო ფულადი კაპიტალით.

არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ ის გარემოება, რომ XVIII საუკუნეში დასავლეთ ევროპაში კანონით გათვალისწინებული პროცენტის უკიდურესი ნორმა არსად არ აღემატებოდა 10%-ს, მაგრამ სინამდვილეში გაცილებით უფრო მაღალი იყო¹.

სამართლის წიგნი პროცენტის დაწესების დროს არ არჩევს გრძელვადიან და მოკლევადიან სესხს, სესხს გირაოს ქვეშ და გირაოს გარეშე, სავაჭრო და არა სავაჭრო კრედიტს, რაც ჩვეულებრივი იყო ევროპაში².

ეს უნდა აიხსნას იმ გარემოებით, რომ საქართველოს სახალხო მეურნეობის განვითარება გაცილებით უფრო დაბალ დონეზე იდგა, ვიდრე ევროპაში. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ საქართველოში არ არსებობდა პროცენტის სხვაობა სხვადასხვა ერებისათვის. პრუსიაში, მაგალითად, ებრაელების სასესხო ოპერაციებისათვის არსებობდა სხვა, უფრო მაღალი განაკვეთი³.

როგორი იყო ვითარება ამ მხრივ საქართველოში სამართლის წიგნის გამოსვლის შემდეგ იმ საბუთების მიხედვით, რომელნიც ჩვენ ხელთა გვაქვს?

საბუთების მიხედვით პროცენტის ჩვეულებრივი განაკვეთი არ სცილდებოდა სამართლის წიგნში მოცემულ ფარგლებს—იგი უდრიდა 12, 18, 24%-ს. მაგრამ ჩვენ ამ საბუთებმა არ უნდა შეგვიყვანოს შეცდომაში. საბუთებში აღილი აქვს პროცენტის განაკვეთის საეკვო დამთხვევას კანონით დაწესებულ განაკვეთთან. არ უნდა დაგვაფიწყდეს, რომ ეს განაკვეთი ნაჩვენებია ხელწერილში, რომელსაც ოფიციალური დოკუმენტის ხასიათი აქვს და რომლის ჩაყარდნა მოსამართლის, ე. ი. სახელმწიფო მოხელის ხელში გამორიცხული არ იყო. ცხადია, რომ ხელწერილში ნაჩვენები პროცენტი არ აღემატებოდა კანონით დაწესებულ უკიდურეს ნორმას. მაგრამ ფაქტიური, ფარული პროცენტი, მრავალ შემთხვევაში უფრო მაღალი იქნებოდა, ვიდრე კანონით გათვალისწინებული და ხელშეკრულებაში ნაჩვენები. უფრო მაღალი პროცენტი

¹ G. Schmoller, Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre, 2 I. 1919, გვ. 801; W. Roscher, Grundlagen der Nationalökonomie, 2. Aufl., 1918, გვ. 597—598.

² G. Schmoller, იქვე, გვ. 801.

³ იქვე.

აიღებოდა ფარულად: ან თამასუქის ვალუტის გადიდებით, ან გასესხებული თანხის პროცენტის გამოკლებით. ამ წესს საერთოდ ფართოდ მიმართავენ მეფახშეები. უნდა ვიფიქროთ, რომ სამართლის წიგნის გამოსვლის შემდეგაც ფაქტიური პროცენტი იმ დონეზე იდგა, რომელსაც აღნიშნავს თვით სამართლის წიგნი: 12, 18, 20, 30, 48, 60, 72, 96 და 120-იც კი (იხ. მუხ. 116). XVIII საუკუნეში საქართველო არ გამდიდრებულა ფულადი კაპიტალით იმდენად, რომ გამჭრალიყო განსხვავება ფაქტიურსა და პროცენტის კანონით დაწესებულ უკიდურეს ნორმას შორის.

იმ შემთხვევაში, როდესაც პროცენტი გასესხებულ ფულზე ნატურით აიღებოდა, სამართლის წიგნი აწესებს ერთ მარჩილზე ან ერთ კოკა ტკბილს, ან ერთნახევარ — ორ-სამ კოდ პურს. ან ოთხ სამუშაო დღეს (მუხ. 128, 129, 130). თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ ოთხი სამუშაო დღე უდრიდა აბაზს, გამოდის, რომ აქ პროცენტი შეადგენს 33-ს. ერთ საბუთში ვკითხულობთ: „სამი თუმანი ერთი გორელი კაცის არის, წელიწადში თერამეტს კოდს პურს ვაძლევ სარგებლათ“¹. ამ საბუთიდან ჩანს, რომ მარჩილზე გამსესხებელი ლებულობდა 0,36 კოდ პურს, რაც უფრო დაბალია, ვიდრე ის განაკვეთი, რომელსაც აწესებს სამართლის წიგნი. ეს საბუთი, რასაკვირველია, არ ნიშნავს იმას, რომ უფრო მაღალი განაკვეთი არ არსებობდა.

სამართლის წიგნი აწესრიგებს ნატურალური პროცენტის დონეს ნატურალური სესხის გაცემის დროს.

„126. პური სამართლიანად ათი თორმეტად, მაგრამე, თუ უღმრთოობა ქნას კაცმან ათი თხუთმეტად კარგია. ამას ზეით არ უნდა მიაცემინონ. თუ პურის ძვირობა იყოს, რომ კოდი ან ათ შაურად, ან ორ აბაზათ, ან სამ აბაზათ იყოს, მაშინ ერთი ორათაც მიეცემის. ქერისა და ფეტვისა-ასრე მსგავსად ამისა. სოფელში გაჩენა იციან, რომე როგორც გააჩენენ ისრე მისცემენ, მაგრამე იმას მოსამართლემ ყური არ უნდა უგდოს“.

„127. ღვინო თუ ძველი ევალოს, ახალში ერთი ორად მისცეს. თუ მაჭარი ევალოს ათი ჩვიდმეტად ტკბილი მისცეს. თუ ტკბილი ევალოს, ათი თხუთმეტად ტკბილი მისცეს. თუ ძველი აუღია ისევე ძველი მისცეს, ათი თხუთმეტად კმარა. თუ მაჭარი აუღია და სანაცვლოდ ან ძველი და ან ისევე მაჭარი მისცა, ათი თხუთმეტად კმარა. ტკბილი თუ აუღია ერთიორად ისევე ტკბილი მისცეს“.

როგორც აღვნიშნეთ, სამართლის წიგნი კრძალავს პროცენტის პროცენტზე აღებას, მაგრამ ექვი არ უნდა შეგვეპაროს იმაში,

¹ ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 473.

რომ ზოგ შემთხვევაში სინამდვილე გვერდს უხვევდა ამ დებულებას.

თვალსაჩინოა ერთი გარემოება: საბუთებიდან არა ჩანს, რომ მეფე ალებულ სესხზე პროცენტს იხდიდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი, როგორც წესი, სესხს ღებულობდა უპროცენტოდ—პროცენტი იქნებოდა მისი წყალობა კრედიტორისადმი. აღსანიშნავია, რომ XVIII საუკუნის საქართველოში არსებობდა უპროცენტო, მეგობრული სესხი, გაფორმებული თამასუქით. ასეთი სესხი გაიცემოდა მხოლოდ სამი თვის ვადით. თამასუქში ჩვეულებრივ ეწერა: „...სამი თვე ვადა; ვადაზე შენი თეთრი თუ არ მოქცე, თვეში ორი შაური სარგებელი მოქცე“¹.

4. ხმსხისა და პროცენტის დაშლადი წყარო

ჩვენ უკვე ვთქვით, რომ სავაზო კრედიტის დროს სესხის ალების მიზანი არ არის მოგების მიღება, მას არ მოაქვს მოგება და, მაშასადამე, მოგება არ არის სესხის დაფარვის წყარო. მაშ რა არის სესხისა და პროცენტის დაფარვის წყარო? სესხისა და პროცენტის დაფარვის წყარო არის არა ზედმეტი ღირებულება, რომელიც აქ არც არსებობს, არამედ ზედმეტი პროდუქტი. მევახშე ზედმეტ პროდუქტს ღებულობდა უშუალოდ წვრილი მწარმოებლისაგან, როდესაც ეს უკანასკნელი მისგან ფულს სესხულობდა, ან ფეოდალისაგან. ფეოდალის სესხები მძიმე ტვირთად აწევებოდა წვრილ მწარმოებელს, ფეოდალი აძლიერებდა მის ექსპლოატაციას და სავაზო კრედიტი ხშირად შთანთქამდა არა მხოლოდ ზედმეტ პროდუქტს, არამედ აუცილებელ პროდუქტსაც.

5. საზოგადო სესხი

საბუთები, რომელთაც ჩვენ გავეცანით, გვაუწყებს, რომ სესხი ხშირად საგირაო იყო, ე. ი. სესხი გაიცემოდა გირაოს ქვეშ. სესხის ეს სახე ჩვეულებრივია ფეოდალურ საზოგადოებაში, სადაც სესხი, როგორც წესი, აიღება არა საწარმოო, არამედ სამომხმარებლო მიზნებისათვის, ხოლო სესხის დაბრუნება უზრუნველყოფილია არა მოგებით, არამედ ქონებით. გამოწაკლისს არ შეადგენდა არც თავადაზნაურობა, არც ეკლესია, არც მეფის ოჯახის წევრები, არც თვითონ მეფე.

¹ ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. III, № 449.

რა იყო გირაო? ზემოთ ნაჩვენები საბუთებიდან ჩანს, რომ გირაოდ გამოიყენებოდა როგორც მოძრავი, ისე უძრავი ქონება, როგორც ქონება, ისე შემოსავალი, როგორც ნივთი, ისე ადამიანი—ყმა. საბუთებში ჩვენ ვპოულობთ გირაოს შემდეგ სახეებს: მამული, სახლი, ოთახი, ბაღი, ფურნე, ყმა, მარანი, ღუქანი, წისქვილი, საეკლესიო ნივთები (ხატი, ბისონი, გვირგვინი, ჯვარი, თასი, სახარება), მარგალიტის საყურეები, ოქროს საათი და სხვ.

გლეხები აგირავენდნენ თავიანთ ქონებასა და საკუთარ თავსაც კი; თავადაზნაურობა და ეკლესია უძრავი ქონების გარდა აგირავენდა მოძრავ ქონებასაც, პირველ რიგში—ძვირფას ნივთებს, რომლებიც მათ მოეპოვებოდათ. ისინი აგირავენდნენ აგრეთვე თავიანთ ყმებსაც.

მეფე სესხის აღების დროს უჩვენებდა თავის შემოსავალს, რომელიც უნდა ყოფილიყო სესხის დაფარვის წყარო—ერევნის ხარკი, ყაზახის ჯარიმა და სხვ¹. აღსანიშნავია, რომ მეფე გიორგის საათი ჰქონდა დაგირავენული, ხოლო დედოფალ დარეჯანს კი—სახლი. ცნობილია, რომ ევროპაში მეფეები ხშირად თავიანთ განძსა და საზემო ტანსაცმელსაც კი აგირავენდნენ.

ქონება დაგირავენულად ითვლებოდა ვალის გასტუმრებამდე. თუ ქონებით სარგებლობა მსესხებლის ხელში რჩებოდა, მაშინ იგი გამსესხებელს პროცენტს უხდიდა, თუ ქონების შემოსავლით გამსესხებელი სარგებლობდა, მაშინ მსესხებელი მას პროცენტს არ უხდიდა. პროცენტად ითვლებოდა შემოსავალი (იხ. დასახელებული საბუთებიდან მოტანილი ნიმუშები).

6. სესხის გაფორმება

სესხის აღებას მისი გაფორმება მოყვებოდა. მსესხებელი აძლევდა გამსესხებელს ხელწერილს, რომელსაც თამასუქი ერქვა. თამასუქში აღინიშნებოდა: მსესხებლის სახელი და გვარი, გამსესხებლის სახელი და გვარი, თარიღი, ვადა (თუ სესხი ვადიანი იყო), თანხა, პროცენტის, ანუ სარგებლის სიდიდე, თუ სესხი აიღებოდა გირაოს ქვეშ, აღინიშნებოდა, თუ რა იყო დაგირავენული; თამასუქზე დაიკვრებოდა ბეჭედი, მას ხელს მოაწერდნენ მსესხებელი და მოწმეები და აღინიშნებოდა დამწერი.

მოვიტანოთ საბუთების ორიოდე მაგალითი:

„ავილე მე, ჯ [ა] ვ [ახის-შვილმა ოთარმა შენ, ჯ [ა] ვ [ა] ხის-შვილი როინის [ა]-გან და ძიქაშერმაზან[აან]თ შერმაზ[ა]გ[ან]

¹ Д. Пурцеладзе, Крестьянские грамоты, გვ. 44, 49, 50.

ხუთი თუმანი ახალი თეთრი. არის ამისი გირავო ყველი-ჰამას-
შვილები თამაზა და გულია და გეგელა, რ[ა]ს[ა]ც ხანას ესენი შენს
ხელთ იყოს, არც შენ[ი] თეთრის სარგებელი მთხოვო და არც
მე ამა სამი კობლი კაცების გამოს[ა]ვ[ა]ლი გთხოვო. რ[ა]ც ფერი
გამოს[ა]ვ[ა]ლი ჰონდეს, ყვევლიფერათა (sic) შენ იმსახურო შენის
თეთრის სარგებელში, მე არაფერისთ[ა]ნა იმთ[ა]ნა ხელი არა მჰონდეს
და როიც[ა] შენი თეთრი მოგცე, ჩემი ეს ს[ა]მი კობლი გლეხები
და დამ[ა]ნებო და არც მუშითა ვიმსახურო. არის ამის მოწ[ა]მე
ბ[ა]ტონის-შვილი ომან და ბ[ა]ზიართ ხუც[ა]ესი ბეგან და ნ[ა]ზირი
ადამ და თამ[ა]ზა მგლოველი და მამასახლისი ელიზბარა. და მე
ხეჩ[ა]ტურ[ა]ს-შვილის (sic) პაპას დამიწერია და მოწ[ა]მეც ვარ
ამისი. დაიწერა ესე წ[ი]გნი აპრილის (sic) იე, ქ[ო]რონიკ[ონ]ს
უიგ. მე ოთ[ა]რს ამ წიგნის ყაბული მაქსა¹.

„ქ. ავიღე მე, გოშპარ გოშპარის-შვილმა თქვენ, ბატონის
ამილახორის გივის[ა]გან ოთხი თუმანი თეთრი. ასე რომე ყაზილ-
ბაშისაგან ცოლით, შვილით დავტყვევდი და ის შვილი ბატონის
ჩემის წიგნის დასტურით თქვენ დამისხენით და ახლა სან[ა]მდი იმ
თქვენს თეთრს მოგართმევდეთ, იმ თეთრისათვის, მე თქვენ გემსა-
ხურო. არის ამისი მოწ[ა]მე უზბაში ყაფლ[ა]ნის-შვილი დავით, მურ-
ვანის-შვილი მურვან, თოფჩიაშვილი აბდულა, იუზბაში ფალ[ა]ვან-
დის-შვილი იესე, მურვანის-შვილი რევაზ. მე მდივნის-შვილს ზურაბს
დამიწერია და მოწ[ა]მეც ვარ ამისი. დაიწერა აპრილის კე გასულს,
ქ[ო]რონიკ[ონ]ს ულაქ².

„ქ. ავიღე მე ასლანიშვილი პაპამ შენ ანჩის-ხატის დეკანოზის
შვილ პეტრესაგან რვა თუმანი, ახალი თეთრი. რაც ხნას (sic) ჩემს
ხელათ დაჰყოს, თვეში თუმნის თავს ორ-ორი შაური სარგებელი
მოგცე. არის ამის გირაო ჩემი სახლი, თუ შენი თეთრი ვერ მოგ-
ცე, ჩემა სახლმა გაგცეს შენი თეთრის პასუხი. თუ გაგსარჯო, სა-
დივანბეგოსა და საიასაულოს მიმცემი მე ვიყო. არის ამისი მოწ[ა]-
მე სიონის დეკანოზის შვილი მიქელ და გიორგი მხატვარი და
დავით და მე პაპას დამიწერია და ყაბულიც მაქვს. დაიწერა აპრი-
ლის ივ გასულს, ქ[ა]სუთ³.

„ქ. უნდა მოქცე მე ფალავანდათ ვახტანგის შვილმა დათუამ
თქვენ მდივან-ბეგ იოვანეს და ამილახვარ ამირინდოს ოთხი მინა-
ლთუნი თეთრი, სამი თვე ვადა; ვადაზე შენი თეთრი თუ არ

¹ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები... I, № 305. ეს თამასუქი ეკუთვნის 1725 წელს; II, № 284. ეს დოკუმენტი ეკუთვნის 1794 წ.

² იქვე, I, № 444, ეს საბუთი ეკუთვნის 1743 წელს.

³ ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. III, № 433, საბუთი ეკუთვნის 1721 წელს.

მოქცე, თვეში ორი შაური სარგებელი მოქცე. არის ამისი მოწამე ჩოლოყასშვილი იოვანე და მე ყუბათ დავითას შვილს ისაიას დამიწერია და მოწამეცა ვარ. დაიწერა აპრილის ი გასულს, ქკსუმქ¹.

ჟკ. ავილე მე ციციშვილმა სალთ-ხუცესმან ზაქარიამან, თქვენ თავილდამი ოანეზასაგან ოცდა ათი თუმანი თეთრი, იქს ნახევარი იე (თუთხმეტ თუმანს) ამდენს, რაც ხანი ზვენს ხელთ დაყოს, თუმნის თავს თვეში ორი შაური სარგებელი მოგცეთ. ღვთით ჩვენ რომ მოვიდეთ და შენი თეთრი გაულაპარაკებრივ თამამად მოგცეთ თავის სარგებლითა. თუ[ი]თ მე ამლებს სალთ-ხუცეს ზაქარიას ჩემის ხელით დამიწერია და ეს თეთრიც ჩვენ [მი]გვიღია. ოქტომბრის იგ, ქკს უოდ².

ეს მაგალითები საქმარისია, მით უმეტეს, რომ ძირითადად ყველა თამასუქი ერთნაირია.

მსესხებელი ხელწერილში ზოგჯერ აღნიშნავდა: თუ ვალი ვერ დაგიბრუნო, ქონება შენ დაგრაქოსო, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში გირაოს ფასი მეტი იყო, ვიდრე ნასესხი თანხა და ამიტომ მსესხებელს ვალის გადაუხდელობის შემთხვევაში ფაქტიურად მეტად უნდა მიეცა გამსესხებლისათვის, მაგრამ ასეთ პირობას ძალა არა ჰქონდა და გამსესხებლის დაკმაყოფილება ხდებოდა კანონის მიხედვით, ე. ი. გამსესხებელი ღებულობდა მხოლოდ გასესხებულ თანხას თავისი სარგებლით³.

იმ შემთხვევაში, როდესაც სესხის აღება არ იყო გაფორმებული ხელწერილით და საკმე გადადიოდა სასამართლოში, მოსამართლე ემყარებოდა მოწმეებს. მოწმეების რაოდენობა თანხის რაოდენობაზე და მოწმეთა წოდებაზე იყო დამოკიდებული. ამ საკითხს აგვარებს სამართლის წიგნის 143-ე მუხლი, სადაც წერია: „ვალი რომ კაცს კაცისა ემართოს, მოვიდოდეს და იჩივლოს, უნდა მოადიც მოიყვანონ, თამასუქი უნდა გაუსინჯონ, ბეჭედი, ქორონიკონი, დამწერი და მოწამე ამიტომ რომე ბევრს ტყუილად მოიგონებენ. იქნების, რომ გარდაეჭადოს, თამასუქი შერჩომოდეს, ან ერთის მიზეზით წამოედგაოს. ესეები იქნების, მაგრამ, ამას მოსამართლემ კარგა გულისყური უნდა გაავლოს და კარგად გამოძებნოს. თუ გამოძებნით შეიტყო, ხომ კარგი იქნე-

¹ ი ქ ე ე, № 449, საბუთი ეკუთვნის 1752 წ.

² ი ქ ე ე, № 539. ეს საბუთი ეკუთვნის 1787 წ. იგი რამდენადმე განსხვავდება სხვა თამასუქისაგან (არ ჩანს გირაო, არ არიან მოწმეები), მაგრამ უნდა გვახსოვდეს, რომ თამასუქს იძლევა ძლიერ მაღალი წოდებისა და თანამდებობის პირი.

³ „ჩვეულებანი“..., მუხ. 11.

ბის, და თუ ვერ შეიტყო-ან მოწმით, ან ფიცით, თეთრი თუ ასი თუმანი არის, ხუთს თუმანზე ორი კაცი შეუგდოს, ორისაგან ერთი იშოვნოს და ისრე შეაფიცოს. ეს ას თუმანზე ოცი მოფიცვარი რომ გვითქვამს, იქნების ასთუმანზე თხუთმეტი მოფიცვარიც კმაროდეს, იქნების თორმეტი, ათსაც დაეჯერების; ესეც უნდა გასინჯოთ, თუ მოფიცვარი უფრო დიდ-გვარია უფრო ცოტა ჯამს და თუ გვარდაბალია უფრო ბევრი ჯამს“.

ეს წესი დასავლეთ საქართველოშიც არსებობდა¹. ეს წესი არსებობდა სხვაგანაც, მაგ., რუსეთში და ბიზანტიაში².

ეს წესი განსხვავდება თანამედროვე წესებისაგან, როდესაც ფულადი ვალის დამტკიცებისას მოწმეთა ჩვენებას ძალა არა აქვს.

7. თაშასუძის ვალუბა

საინტერესოა საკითხი—რა ფარგლებში მერყეობდა გასესხებული თანხა? შესწავლილი და ზემოთ დასახელებული საბუთების მიხედვით, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში მეფისა და მისი ოჯახის წევრების სესხებს, მინიმალური თანხა შეადგენდა ოთხ მინალთუნს, ხოლო მაქსიმალური—800 მინალთუნს. სესხი თუმანზე ნაკლები ან 300 მინალთუნზე მეტი იშვიათია. ამ ფარგლებში ყველაზე უფრო ხშირია თანხა 3 თუმანიდან 8 თუმნამდე. თვალსაჩინოა თანხები, რომლებსაც ღებულობენ სესხად მეფე, დედოფალი და მათი შვილები. შვილების სესხი აღემატებოდა 100 მინალთუნს და, ჩვეულებრივ, შეადგენდა რამდენიმე ასეულ მინალთუნს. ყველაზე უფრო მსხვილია მეფის სესხები. იმ საბუთებში, რომელთაც ჩვენ ვიცნობთ და ზემოთ დავასახელებთ, მინიმალური თანხა შეადგენს 250 მინალთუნს, ხოლო მაქსიმალური—2000 მინალთუნს.

არ არის ცნობები იმის შესახებ, თუ როგორი იყო ცალკე პირების საერთო დავალიანება, კერძოდ, მეფისა, რაც განსაკუთრებულ ინტერესს წარმოადგენს. ჩვენ მხოლოდ ზოგიერთი ცნობები გვაქვს ამის შესახებ. მაგ., ჩვენ ვიცით, რომ დედოფალ დარეჯანს ჯერ კიდევ ალა-შაჰმადხანის შემოსევამდე ჰქონდა ვალი 14.000 მინალთუნი³. მეფე თეიმურაზსა და ერეკლეს 1753 წ.

¹ Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Грузии и Адчаре, გვ. 342.

² Рейц, Опыт истории Российских государственных и гражданских законов, 1836, გვ. 329, 333.

Ф. Дмитриев, История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от судейника до учреждения о губерниях, М., 1859, გვ. 559—560.

³ Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, გვ. 64.

8 იანვრისათვის ჰქონდათ ვინმე მელქუა მიგდისის ვალი 8.600 ინალთუნი¹. რასაკვირველია, საერთო ვალი ამით არ ამოიწურებოდა. მეფე გიორგის 1800 წ. მარტო მელიქ შაქროს ვალი ედვა 1000 მიწალთუნის რაოდენობით².

ერთი რამ ნათელია: ყველაზე უფრო მსხვილი მსესხებელი იყო მეფე, როგორც ყველაზე უფრო შეძლებული პიროვნება, რომლის შემოსავალ-გასავალი სახელმწიფო შემოსავალ-გასავალიც იყო. საერთოდ კი თვალსაჩინოა საკუთარ ვალდებულებათა ნომინალის სიმცირე, რაც მთლიანად გამომდინარეობს ძეურნეობის განვითარების დონიდან, ფულადი მეურნეობის სუსტი განვითარებიდან.

8. სესხის ვადა

სესხი იყო როგორც უვადო, ისე ვადიანი. უვადო სესხის დაფარვის ინიციატივა ეკუთვნოდა ან მსესხებელს, ან გამსესხებელს. მსესხებელი, ჩვეულებრივ, თამასუქში წერდა: „... როცა შენი თეთრი მოიღო...“³, ან „... რასაც ხანს ჩემს ხელში დაეყოს...“⁴ საბუთებიდან ჩანს, რომ უვადო სესხი ძლიერ გავრცელებული იყო.

ვადიანი სესხიც ჩვეულებრივი იყო. ვადიანი სესხი, იმ საბუთების მიხედვით, რომელთაც ჩვენ ვიცნობთ, მოკლევადიანი იყო და არ აღემატებოდა 12 თვეს. ჩვეულებრივი ვადა სამი თვე იყო. ჩვენ არ შეგვხვდებოდა საბუთები, რომლებიც მოწმობდნენ გრძელვადიანი კრედიტის არსებობას, ე.ი. სესხის გაცემას ისეთი ვადით, რომელიც აღემატებოდა 12 თვეს, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ უვადო სესხი გრძელვადიან სესხად იქცეოდა, როდესაც იგი რჩებოდა მსესხებლის ხელში ერთ წელზე უფრო მეტ ხანს. რომ ასეთ შემთხვევებს აღვიღო ჰქონდა, იქედანაც ჩანს, რომ პროცენტის აღება მის შემდეგ, რაც მიღებული პროცენტი გაუთანასწორობოდა გასესხებულ თანხას, აკრძალული იყო; მიღებული პროცენტის გათანასწორება გასესხებულ თანხასთან კი შეიძლებოდა მხოლოდ რამდენიმე წლის განმავლობაში.

ცხადია, რომ მოკლევადიანი სესხი, რომლის ვადა გრძელდებოდა და საბოლოოდ ერთ წელიწადს აღემატებოდა, გრძელვადიან სესხად იქცეოდა.

¹ იქვე, გვ. 13

² Д. Пурцхадзе, Грузинские крестьянские грамоты, გვ. 76.

³ საქართველოს სიძველენი, ტ. III, № 540.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები..., I, № 308.

როგორც ჩვეულებრივ სავაზო კრედიტის დროს, ვადას აქაც შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდა და არ იყო გაპირობებული სამეურნეო საქმიანობის სტადიებით. თუმცა აღსანიშნავია, რომ კაპიტალისტური კრედიტის დროსაც ხშირად ვადას შემთხვევითი ხასიათი აქვს.

9. ნისიად ვაჭრობა

* XVIII საუკუნის საქართველო იცნობდა კრედიტს ნისიად ვაჭრობის საფუძველზედაც: მყიდველ-მომხმარებელი ნისიად ყიდულობდა საქონელს და განსაზღვრული დროის შემდეგ იხდიდა მის ფასს. საქონლის ნისიად ყიდვას მიმართავდა მოსახლეობის ყველა ფენა და თვით მეფეც კი. ამას ნათლად ადასტურებს თუნდაც ორი საბუთი, რომლებიც გამოქვეყნებული იყო დ. ფურცელაძის მიერ¹. ამ საბუთებიდან ჩანს, რომ მეფეს ნისიად უყიდია ფარჩა ლეკებისათვის.

10. ვერცხლის დათმვა

1

როგორც ვიცით, XVIII საუკუნის საქართველოში ადგილი ჰქონდა მეფის მიერ მონეტის გაფუჭებას. მონეტის გაფუჭების შედეგად მონეტის რეალური ღირებულება უფრო დაბალი იყო, ვიდრე მისი ნომინალური ღირებულება. მონეტის გაფუჭებას მოყვებოდა ფასების ზრდა და ფულის მყიდველობითი უნარის დაცემა. რამდენადაც ვალი ნომინალური იყო, ცხადია, რომ გამსესხებელი მონეტის გაფუჭების შედეგად მიიღებდა ნომინალურად იგივე, მაგრამ რეალურად უფრო წყირე თანხას. მონეტის გაფუჭება აფერხებდა კრედიტს, მის განვითარებას. ყველა გაურბოდა სესხის გაცემას, რამდენადაც იცოდა, რომ მონეტის გაფუჭება შეამცირებდა გასესხებულ თანხას. დანაკარგის ასაცილებლად თამასუქში აღინიშნებოდა როგორი მონეტები, როგორი „თეთრი“, ე. ი. ვერცხლის მონეტები, იყო სესხად აღებული. მსესხებელს იმგვარივე მონეტები ან მისი ექვივალენტი მონეტები უნდა გაეღო სესხის დაფარვის დროს. ამით აიხსნება ის, რომ მრავალ თამასუქში წერია: ავიღე სესხად „ახალი თეთრი“. „ავიღე ... ერთი

¹ Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, гл. 58, 59.

თუმანი; ქალაქის სირმა აბაზი რომ აქეს“¹; „ახალი ზარაფხანის ოთხი დანგიანი აბაზი, რომ აქს არის ნახევარი გ (სამ თუმანს) ანდენი და მოგეც ამის გირაო...“². „ძველი მარჩილი“³. ხშირად არის გარჩეული „ძველი“ და „ახალი“ მონეტა⁴, „ახალი“ ყოველთვის უფრო დაბალი ღირებულებისა არის, ვიდრე „ძველი“.

როგორც საბუთებიდან ჩანს, დოკუმენტებში აღინიშნებოდა არა მხოლოდ ნომინალი, არამედ ის კონკრეტული აბაზი, რომელიც გამსესხებელმა გასცა. ასე იზღვევდა თავს გამსესხებელი მონეტის გაფუჭების შედეგებისაგან. ეს ღონისძიება წინ უძღოდა თანაჟედროვე „ოქროს დათქმას“.

რამდენადაც დათქმა ჩვეულებრივი მოვლენაა XVIII საუკუნის კანონიერად გაფორმებულ თამასუქში, უნდა ვიფიქროთ, რომ კანონი არ კრძალავდა დათქმას; ყოველ შემთხვევაში, სამართლის წიგნში არ გვხვდება ისეთი მუხლი, რომელიც დათქმას კრძალავდეს ან უშეგებდეს.

მონეტის გაფუჭების ხანაში მსესხებელი, ჩვეულებრივ, ვალდებული იყო დაებრუნებინა გამსესხებლისათვის ისეთივე მონეტა, როგორიც მიიღო, ოღონდ ეს დათქმული უნდა ყოფილიყო ხელშეკრულებაში; წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი უბრუნებდა გამსესხებელს იმ მონეტას, რომელიც მიმოქცევაში იმყოფებოდა ვალის დაფარვის დროს.

აღბულას კანონების 95-ე მუხლში წერია: „თუ კაცსა თეთრი წიგნითა ანუ ვერცხლი აწონით ევალოს, იგი დაპირება თუ არა [იყო] ოდესღა გარდაიქადოს, მის დღის შარვანისა თეთრისა მიზეზი ნუ იკადრების“⁵. ამ მუხლით გათვალისწინებულია მონეტის გაფუჭება, ვინაიდან მონეტის არსებობის პირობებში მონეტების წონით გასესხება ზედმეტია, თუ მონეტის შინაარსი და სინჯი მტკიცეა.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ სომხური კანონები, რომლებიც თარგმნილი და გამოქვეყნებული იყო ვახტანგ VI-ის დროს, უშვებს დათქმას. იქ წერია: „ქ. ვინც ვის ავალოს ფლური და თეთრი როგორიც პირობა დასდევან, ამლებმან ეს უთხრას ფლურისათვის; ისრევ ფლური მოგცეს. და თუ თეთრი იყოს ამისთა-

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 479.

² იქვე, ტ. III, № 540.

³ Д. Пурцхадзе, Груз. крестьян. грамоты, № 107.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, მასალები, II, № 9.

⁵ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 332.

ნას თეთრს მოგცემ. მიცემის დროს რახანაც მისცეს, ისევ უნდა მისცეს როგორიც თეთრ[ი] აუღია* 1.

ცნობილია, რომ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის გვერდით დაშვებული იყო სხვა კანონების გამოყენებაც. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის შესავალში ვკითხულობთ: „...ვიწადეთ სასამართლოსა წიგნისა აღწერა, პირველ „დაბადებისა“-მოსეს მიერ ქმნილი სამართლიანი,-და კვალად ბერძენთა და სომეხთა წიგნთაგან გარდმოთარგმნებული, ეგრეთვე კათალიკოზისა, მეფის გიორგისა და ბექას განჩინებული სამართლები შეეკრიბეთ და ესე ყოველი ზემო-რე წერებულმან გამცნოსთ. ხოლო ესეცა სცანთ, იგულეთ და იგულისმოდგინეთ, და, რომელიც გენებოსთ და უმჯობეს გიჩნდესთ, მით სჯიდეთ და სამართალსა მართალსა იქმოდეთ“ 2.

დათქმა, როგორც ჩანს, კანონიერი იყო.

ამრიგად, დათქმა არც ახალი და არც სპეციფიკური იყო საქართველოსათვის.

11. ვალის დაფარვის იძულებითი წესი. ვალის პროლონგაცია და დევალვაცია

ვალი დროზე უნდა ყოფილიყო დაფარული. ვალის დროზე არდაფარვა იწვევდა ვალის აღებას იძულებითი წესით. თუ მსესხებელი არ აბრუნებდა ან ვერ უბრუნებდა გამსესხებელს ფულს, მაშინ მსესხის დათარვის უშუალო წყარო იყო მსესხებლის მოძრავი ან უძრავი ქონება და თვითონ მსესხებელიც კი. სამართლის წიგნის 142-ე მუხლი აცხადებს: „ესეც იქნების, მოვალეს რომ კაცი ველარ აუიღეს საქონელი არა ქონდეს კაცი მიეცემის ამ საქმითა, რომ ურჯულოზე არ გაიყიდოს“.

ჩვენ არ შევჩერდებით ამ საკითხის უფლებრივ მხარეებზე, აღვნიშნავთ მხოლოდ იმას, რომ საქართველოს კანონმდებლობა იცნობდა ვალის პროლონგაციას და ვალის დევალვაციას.

პროლონგაციის საფუძველი იყო რაიმე უბედური შემთხვევა: ხანძარბ, წყალდიდობა, გაქურდვა, მტრის თავდასხმა და სხვ 3.

ვალის დევალვაციის საფუძველი იყო მსესხებლის ჩავარდნა სიღარიბეში. უნდა ვიფიქროთ, რომ კანონმდებელს მიეღწელობაში აქვს ნამდვილი და არა ფარული სიღარიბე და ისიც გამოწვეული

* სამართალი სომხური, მუხ. 140. ქართული ვერსია შესრულებული ვახტანგ VI-ის ბრძანებით. გამოსცა ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, თბ., 1927 წ.

2 ვახტანგ VI სამართლის წიგნი, გვ. 46.

3 იხ. სამართლის წიგნი, მუხ. 133, 134, 135; ჩვეულებანი... მუხ. 19, 20.

ობიექტური მიზეზებით. კანონმდებელი არჩევს ორ შემთხვევას— როდესაც მსესხებელს არაფერი არა აქვს და როდესაც მსესხებელს მცირე ქონება მაინც აქვს. პირველ შემთხვევაში მსესხებელი თავისუფლდება როგორც ვალისაგან, ისე პროცენტის გაღებისაგან, მეორე შემთხვევაში კი მხოლოდ პროცენტების გადახდისაგან¹.

ყურადღებას იპყრობს ვალის ის დევალვაცია, რომელიც მოჰყვა ალა-მაჰმადხანის მიერ თბილისის განადგურებას. ამის შესახებ გვაუწყებს „ჩვეულებათა“ მე-12 მუხლი: „რამსა ალა-მაჰმად ხანისაგან ტფილისის აოხრებისა და დაწვისას მოიდა საჩივარნი სახლისა და დუქნის მოგირავენეთაგან, მაშინ მეფემან ირაკლიმ მოხელეთ თან დასწრებით დასდვა კანონად ტფილისსა შინა რომელთაც აქუნდათ სახლი გირაოთ რაერთის თეთრისათვისაც მათ მოგირავენთ მეოთხედი მოუკლო და სამი წილი მიაცემინა შოვალეს მასესხებლისათვის და რომელთაც დუქანი ჰქონდათ გირაოთ და დამწვარიყო მოგირავენეს ააშენებინა და დამგირავენელს მასუკან თეთრი მიაცემინა მასესხებლისათვის რაერთიც ემართა, თუ ორნი სამნი მოგირავენნი იყვნენ თავთავის კვალად დაუკლო თეთრი; არა თუ ეს მხოლოდ ტფილისისათვის დასდვა არამედ საყოველთაოდ, რომ სადაც ესეთი ცხადი საზოგადო წახდენა ქალაქთა და დაბათა შემთხვევიყო მასესხებელთ მოსავლისათვის ზემო თქმულებისამებრ შეეისუბუქებინა“.

12. სამართაშორისო კრედიტი

საკრედიტო ურთიერთობა არ იფარგლებოდა საქართველოს ტერიტორიით, იგი სცილდებოდა ქვეყნის საზღვრებსაც, ვინაიდან საქართველოს მცხოვრები ფულს სესხულობდა უცხოეთში და უცხოელი კი—საქართველოში. რამდენადაც საქართველოს ვაჭრები ნისიად ეიდულობდნენ ან ჰყიდდობდნენ საქონელს უცხოეთში, ამდენად ადგილი ჰქონდა საერთაშორისო კრედიტსაც იმ სახით, რა სახითაც შეიძლებოდა მისი არსებობა ფეოდალურ საზოგადოებაში.

ჩვენ გვაქვს საბუთი, რომელიც ამტკიცებს XVIII საუკუნის საქართველოში საერთაშორისო კრედიტის არსებობას. ეს საბუთი თვითონ სამართლის წიგნი. ამ წიგნში სწერია: „კაცი რომ უცხოთ თემს წავიდეს და იქ შვილი, გინა ძმა დარჩეს, ის კაცი იმ უცხოთ ქვეყანას დარჩეს და უძლებობაზე ბევრი ვალი აილოს, იმაზედ ძმა და სახლისკაცი არ მიუღვების; იმასვე უნდა სთხოონ,

¹ იხ. სამართლის წიგნი. მუხ 132. იხ. აგრეთვე Давид Биграткин, Обзорение по части прав и законовешения, пр. и с исследованием А. Рогав, тб. 1959, გვ. 306—309.

ამიტომ რომ იმ მიმცემმან რატომ ავალა, ის რომ ლოთი და არზა-
ქარი იყო; თუ არზაქარი არ იყო და კაი მართებული ვაქარი იყო, ან
ქურდისაგან, ან ყაზახისაგან, ან ზღვით, ან სხვას ზიანით დაეწვა,
გამოჩენილი იქნების და უნდა სახლისკაცნი მიუდგნენ. თუ კიდევ
ამ ქვეყანას აქ ყოფაში ერთად აუღიათ, იმაშიაც უნდა მიუდგნენ“
(მუხ. 148).

როგორც ჩანს, სამართლის წიგნი არჩევს ორ შემთხვევას:
დავალიანებას არასაპატიო და საპატიო მიზეზით. პირველ შემთხ-
ვევაში პასუხისმგებელია თვითონ მსესხებელი, მეორე შემთხვევაში
კი—მისი ყველა განუყრელი ნათესავი. „ჩვეულებათა“ მე-18 მუხლი
გვიჩვენებს საკმაო ფაქიზ საერთაშორისო ეტიკეტსაც საქრედიტო
ურთიერთობაში: „თუ ვინმე მოვალე წავიდოდა სხვას მხარეს და
მასესხებელი იჩივლებდა მაშინ თუ ის ვალის ამღები იმ ქვეყნის
საბრძანებელში იქნებოდა მოაყვანილებდნენ მას იქ საცა მასესხე-
ბელი ცხოვრობდა ან საც ეჩივლა, და თუ სამძღვარს გარეთ იქნე-
ბოდა იქაურს მეუფროსეს მისწერდნენ მეგობრულად და სთხოვდნენ
იმ კაცის გამოგზავნას, თუ არ მოვიდოდა რაც ქონება ექნებოდა
იქილამ მისცემდნენ კმაყოფას“.

საერთაშორისო საქრედიტო ურთიერთობა არ იყო მოწეს-
რიგებული ხელშეკრულებით; იგი მოწესრიგებული იყო ცალმხრი-
ვად, ქართლში, მაგ., საჩხარტლის წიგნით. მაგრამ, როგორც დავი-
ნახეთ, უცხოური გამსესხებლის ინტერესებიც მტკიცედ იყო და-
ცული სამართლის წიგნის მიერ.

ჩვენ გვაქვს სხვა საბუთებიც, რომლებიც გვაუწყებენ XVIII
საუკუნის საქართველოში საერთაშორისო კრედიტის არსებობას.

თბილისის მცხოვრებმა ვასილ ვარძიგულოვმა, როდესაც იგი
ლეკებთან იყო სავაჭრო საქმეების გამო, ისესხა მათგან ფული
საბრუნავი სახსრების გასადიდებლად¹. თბილისში მცხოვრები
ვაქარი ბეიან გოჩგოჩანოვი მინდობილობას აძლევს ისევ თბილისის
მცხოვრებს კარაპეტ ხათაგოევს მიიღოს ინდოეთის სხვადასხვა
ქალაქებში თანხები, რომლებიც მას მისაღები ჰქონდა სავაჭრო
საქმეების შედეგად². კათალიკოსმა დომენტი III სტამბოლიდან
წამოსვლისას სესხი მიიღო ერთ-ერთი ვაჭრისაგან ძვირფასი ნივ-
თების გირაოს ქვეშ³.

ჩვეულებრივი იყო მეფის ოჯახის წევრების მიერ ფულის
სესხება ვასალი ხანებისაგან. მაგალითისათვის მოვიტანთ იმ სა-

¹ Д. Пурцхадзе, Груз. крестьянские грамоты, გვ. 98.

² იქვე, გვ. 99.

³ თ. გორდანიძე, ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ის-
ტორიული საბუთები, გვ. 203.

ბუთს, რომელშიაც დედოფალი დარეჯანი უბრძანებს ყორანა-შვილს, გადაუხადოს ერევნის ხანს ნაზარას 2310 მინალთუნი, რომელიც ისესხა მისგან ბატონიშვილმა¹.

ქართლ-კახეთის საფინანსო მდგომარეობა განაპირობებდა არა მხოლოდ შინაგანი, არამედ საგარეო სესხების აღებასაც, რამდენადაც შინაგანი სახსრები არ იყო საკმარისი მეფის ბიუჯეტის დეფიციტის დასაფარავად.

ცნობილია, რომ 1713 წ. სულხან-საბა ორბელიანი გაემგზავრა ევროპაში. მან იხსნა რომის პაპი და საფრანგეთის მეფე ლუი XIV; მან ითხოვა სესხი 20 ათასი თუმნის რაოდენობით, მაგრამ ეს ცდა მარცხით დამთავრდა—არც რომის პაპი, არც ლუი XIV არ იყვნენ უშუალოდ დაინტერესებულნი შორეული საქართველოს ამბებით².

1760 წ. მეფე თეიმურაზი პეტერბურგში გაემგზავრა. ამ დროს რუსეთის იმპერატორი იყო ელისაბედი (პეტრეს ასული), რომელიც გარდაიცვალა 1761 წ., თეიმურაზის იქ ყოფნის დროს; 1762 წ. დასაწყისში მეფე თეიმურაზიც გარდაიცვალა იქვე, პეტერბურგში. რამდენიმე წლის შემდეგ ეკატერინე II ეკითხებოდა გარეშე საკმეთა კოლეგიას: „По какой причине выезжал сюда отец Ираклия?“ (ე. ი. თეიმურაზი). კოლეგია თავის პატაკში იმპერატორს აცნობებდა შემდეგს: „Теймураз, владетель Грузинской, предлявил в Кнзляре притчною приезда своего в Россию принятое им желание и намерение, по примеру предков своих, из которых некоторые бывали на поклоне у всероссийских монархов, чтоб и ему сподобится видеть и воздать почтение блаженные и вечнодостойные памяти государыне императрице Елисавете Петровне, но здесь при дворе будучи, просил о даче ему войска для зашщения своего отечества от лезгинцев или о снабжении его для того через некоторые годы знтною денежною суммою, обещая оную при первом поправлении своего состояния возратить, а между тем, по приведении владения своего в безопасность, старатся укротить и в Персии мятежи и доброжелательного вдешним интересам шаха на персидский престол возвести“³.

¹ Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, გვ. 46.

² ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე, აკად. ს. ჯანაშიას რედაქციით, თბილისი, 1943 წ., გვ. 334.

³ А. Пагарели, Грамоты..., т. 1, СПб, 1891, გვ. 9, 11—12.

აქედან ჩანს, რომ თეიმურაზი ელისაბედს სთხოვდა ან ჯარს, ან ფულს ჯარის დასაქირავებლად. ჯარი თეიმურაზს სჭირდებოდა ლეკების დასალაშქრად და ირანის ტახტზე რუსეთისათვის სასურველი შაჰის ასაყვანად. თეიმურაზის მიზანი რუსეთისათვის მისაღები იყო, მაგრამ მოლაპარაკება შეწყდა ორივე მხარის მეთაურების სიკვდილის გამო. ძნელია იმის თქმა, თუ რით დამთავრდებოდა ეს მოლაპარაკება, მაგრამ ის კი უნდა აღენიშნოდეს, რომ სესხის მიღების იმედი საკმაოდ მცირე იყო—არც რუსეთის საფინანსო მდგომარეობა, არც მაშინდელი საქართველოს ვითარება არ უწყობდა ხელს ამ ოპერაციას.

მეფე ერეკლემ ჯერ კიდევ 1771 წ. აცნობა ეკატერინე II რუსეთის მფარველობის მიღების პირობები. ერთ-ერთი პირობა იყო ფულადი სესხის მიღება რუსეთისაგან. მეფე ერეკლე ეკატერინე II-ს სწერდა: „დაღათუ ამაზედ თავისწყენისათვის მოვერიდებით ყოვლად დ. ჯ. თ., მაგრამ რადგან ამ საქმეზე რამდენჯერმე ჯარების შეყრა მოგვიხდა, ჩვენთვის კმასაყოფელი ხარჯები დაგვემართა, და კიდევ გზებზედ ჯარისა და ბარგის გარდმოტანისათვის ბევრი დაიხარჯა, და თუ რამ დაგუქირდეს, რაერთიც ვითაოვოთ ვედრებით, რომ ხაზინიდან სესხად ჩვენის ჯარისათვისაც თეთრი გვებოძოს; და ისევე მიირთვას ყოვლად დ. თ.“¹.

რამდენიმე ხნის შემდეგ, სახელდობრ, 1783 წ., დაიღო ხელ-შეკრულება რუსეთსა და ქართლ-კახეთს შორის, მაგრამ ქართლ-კახეთის მეფეს სესხი რუსეთისაგან არ მიუღია.

შემდეგშიც, უკვე ხელშეკრულების მოქმედების პირობებში, ქართლ-კახეთის მეფეები რუსეთს შიმართავენ სესხის მიღების მიზნით. ასე, მაგ., 1796 წ. მეფე ერეკლე თავისი ელჩის გ. ქაჯავაძის მეშვეობით სთხოვდა ეკატერინე II სესხს ერთი მილიონი მანეთის რაოდენობით იმ ვადით, რა ვადითაც შესაძლებლად დანიხავდა რუსეთის იმპერატორი; მეფე ერეკლე რუსეთის მეფეს სესხის დაფარვას ნაწილ-ნაწილ პირდებოდა და სესხის უზრუნველყოფის მიზნით ქართლ-კახეთის მეფე რუსეთის მეფეს თავის სამფლობელოს შემოსავალს უთმობდა. მეფე ერეკლე სესხის აღების აუცილებლობას ასაბუთებდა იმ საშინელი ზარალით, რომელიც მიაყენა ქვეყანას ალა-მაჰმადხანის შემოსევამ. „ნეოთხე შემთხვევისამებრ ვინაიდგან იტვირთა საქართველომან ალა-მაჰმადხანი-საგან უკიდურესი დაქცევა, უცილოდ საქირო არს გამტკიცება და განმართვა მისი მოყვანად მისსა უმჯობესსა მდგომარეობასა შინა პირისპირ მტრისა მისისა, იმის სიძალე მეფე ყდ უყმესად სთხოვს

¹ А. Цагарели, Грамоты, т. II, в. I, гл. 83.

თქვენს იმპერატორების დიდებულებას, რათა უბოძოთ მას სესხად ერთი მილიონი რუბლისა, ყველთა ვითარსაცა ინებეთ დანიშვნად, თანასწორე გადახდაცა კერძ-კერძად; და რათა ყოველი იგი აღსრულებულ იყოს ნამდვილათ, მეფე წინადად ზემოხსენებულისა ჯამისა წარადგენს სამფლობელოსა თვისსა, და შ"დ მისსა მემკვიდრეთა მისთასა" ¹.

ერთი წლის შემდეგ, 1897 წ., მეფე ერეკლე იმავე გ. ჭავჭავაძის მეშვეობით და იმავე მოტივით სთხოვდა სესხს უკვე იმპერატორ პავლეს, რომელიც ტახტზე ავიდა ეკატერინე II სიკვდილის შემდეგ გ. ჭავჭავაძე იმპერატორ პავლეს სწერდა: „განსჯასა შინა წარსულთა დაკარგვათა და განსაცდელებათა, რომელნიცა დაითმინა მან მეფემ და ერმან მისმან მოსვლითა ალა-მაჰმადხანისათა და წარტაცებისა ძლით ყლთა მისთა ხაზინათა და სხვათცა ქონებათა ყდ ქვეშევრდომებრივ ითხოვს მეფე იგი ბოძებისათვის მისსა სესხის სახედ ჯამთა რაერთსაცა ინებებთ, ვა ყოვლისათვის მცირეთა რიცხვთა საქართველოს მხედრობათასა, ესრეთვე განმართვისათვის საქმეთა თვისთა აწინდელთა გარემოებათა შა, რომელსაცა ჯამისა იქნების იგი მომქცეველ დანიშნულთა დროთა, ანუ პაემანთა ზედა; და რლისაცა ძალუკს აღება მისგან მუნ საყოფელს აქაურს მინისტრს იქაურის შემოსავლიდამ" ².

1800 წ. მეფე გიორგი, მეფე ერეკლეს მემკვიდრე, ცდილობს მიიღოს სესხი რუსეთში. იგი იმავე გ. ჭავჭავაძეს სწერდა: „მრავალ გზის მოგწერე მე, რომ მათის დიდებულების უმაღლესის კარის ხაზინიდან ვალის სახედ ითხოვო ოცი ათასი თუმანი, რაოდენისაც დროს განწესებას ინებებენ, რომლის ჯამისასაც აღვსოქვავ, დადებულს დროზედ მოტანა აღვასრულო. უკეთუ მდებარესა სასარგებლოსა ამას ჩვენსა—ვა გამოყოლასა ჯარისასა, ესრეთვე ყდ უმოწყაღესობით ვალის სახედ ჩვენთვის თეთრის ბოძებას არა შეუდგების მოწყალებითი კეთილნებობა და უმაღლესი მოხედვა, მაშინ ჩვენ დაეშთებით შემკიდრობებულსა და შესაბრალებელსა მდგომარეობასა შა, ვა მოუხედველნი" ³. ეს ცდაც მარცხით დამთავრდა.

ერთადერთი ქვეყანა, სადაც საქართველოს შეეძლო სესხის მიღება, იყო რუსეთი, მაგრამ საქართველოს ყველა ცდა ამ მიმარ-

¹ А. Цагарели, Грамоты, т. II, в. I, гл. 125; რუსული თარგმანი— т. II, в. II, гл. 131.

² იქვე, т. II, в. I, гл. 139; რუსული თარგმანი— т. II, в. II, гл. 169.

³ იქვე, гл. 171; რუსული თარგმანი— т. II, в. II, гл. 295.

თულებით 30 წლის მანძილზე ამოა იყო. ქართველი მეფის თხოვნა რჩებოდა „ხმად მლალადებლისა უდაბნოსა შინა“.

რა იყო მიზეზი ქართველი მეფეების ამ დამარცხებისა? ჯერ ერთი, რუსეთს მთელი XVIII საუკუნის მანძილზე მძიმე საფინანსო მდგომარეობა ჰქონდა. ცნობილია, რომ პეტრე I-მა რუსეთში მოიპატიჟა ჯონ ლო, რომელმაც 1716 წ. საფრანგეთში შექმნა გენერალური ბანკი, რომლის საემისიო ოპერაცია დასაწყისში დიდ შემოსავალს აძლევდა საფრანგეთის ხაზინას. პეტრე პირველი ჯონ ლოსაგან მოელოდა რუსეთის საფინანსო მდგომარეობის გაუმჯობესებას და მას პერცოგის ტიტულსაც ჰპირდებოდა, მაგრამ ლოს ექსპერიმენტი მარცხით დამთავრდა და 1720 წ. ლო საფრანგეთიდან გაიქცა.

რუსეთის მეფეები თვითონ ეძებდნენ სესხს უცხოეთში, მაგრამ ამოღ. პირველად რუსეთმა სესხი მხოლოდ 1769 წ. მიიღო პოლანდიაში და ისიც ზოგიერთი სახელმწიფო შემოსავლის გირაოს ქვეშ.

დიდმა საბიუჯეტო დეფიციტმა ეკატერინე II აიძულა 1769 წ. დაეარსებინა ორი სასიგნაციო ბანკი, რომლებმაც გამოუშვეს ერთი მილიონი მანეთის ასიგნაციები, უზრუნველყოფილი სპილენძის ფულით. ძნელი იყო პირველი ნაბიჯი... რუსეთი ძალიან მალე დაადგა ქალაქის ფულის ემისიის გამოყენების ფართო გზას. მიმოქცევაში შეიჭრა ფული, რომელიც სულ გაუფასურების პროცესში იმყოფებოდა და საუკუნის ბოლოსათვის კიდევაც გაუფასურდა საგრძნობლად. ასეთ პირობებში სესხის მიცემა საქართველოსათვის საკმაოდ ძნელი იყო. მაგრამ იყო სხვა მიზეზებიც. დასაწყისში რუსეთი საკმაოდ არ აფასებდა საქართველოს როლსა და მნიშვნელობას და დიდი სახსრების მოთავსება საქართველოში მას მიაჩნდა სარისკო და ზედმეტ ოპერაციად.

საქართველო საკუთარი სახსრებით ინახავდა თავს, გამსესხებელი არ ჩანდა. ცხადია, რომ ასეთ პირობებში მონეტის გაფუჭება დეფიციტის დაფარვის ერთ-ერთი წყარო იყო.

აღსანიშნავია, რომ XVIII საუკუნის ევროპაში უკვე არსებობდა საკმაოდ ფართოდ განვითარებული კაპიტალისტური საერთაშორისო კრედიტი.

19. მოძღვრება კრედიტის შესახებ

როგორი იყო მოძღვრება კრედიტის არსისა და ფუნქციების შესახებ XVIII საუკუნის საქართველოში? სამწუხაროდ, ჩვენ ამაზე პასუხს ვერ გავცემთ სათანადო საბუთების უქონლობის გამო. შე-

იძლება ოდესმე გამოჩნდეს საბუთი, რომელიც მოგვცემს პასუხს ამ კითხვაზე. მაგრამ XVIII საუკუნემ ჩვენ დაგვიტოვა მოძღვრება პროცენტზე და ეს მოძღვრება მოცემულია სამართლის წიგნში. სამართლის წიგნით სესხი დაშვებულია. კანონმდებელი ურჩევს გამსესხებელს სულ არ აიღოს პროცენტი, მაგრამ პროცენტის აღებას არ კრძალავს. კანონმდებელი სიტყვა-სიტყვით შემდეგს ამბობს: „სამართლიანად თეთრისა, პურისა, ღვინისა გავალბა როგორ წამს. თეთრი რომ გასცეს კაცმან, თუ ძალა ჰქონდა და სული სძულს, თუმანი თვეში ხუთშაურად; თუ სული ცოტად უყვარსა— აბაზად; თუ უკეთ უყვარს—სამ შაურად; და თუ მართლა უყვარს— ორშაურად. სულ უკეთესი ეს არის, რომ სარგებელი სულ არ აიღონ“ (მუხ. 125).

პროცენტის პროცენტზე აღება სასტიკად აკრძალული იყო. ამის შესახებ სამართლის წიგნის იგივე მუხლი გვაუწყებს; „სარგებლის სარგებელი არაფერის ვალისა არ გაჩნდების, არც ითხოვბის, არც მიეცემინების. რა რომ ერთი ორზედ გარდასცილდების სხვა სარგებელი აღარ გაუჩნდების“.

როგორც ჩანს, მოძღვრებას პროცენტზე საფუძვლად უდევს მოძღვრება სულის ცხონების შესახებ. პროცენტის აღება ცოდვაა და ეს ცოდვა იმდენად უფრო მძიმეა, რაც უფრო დიდია პროცენტი. 30% აღებისას სული უკვე დაკარგულია და კანონმდებელი იცავს მსესხებელს, როდესაც აწესებს 30%-ს, როგორც საზღვრით პროცენტს. ცხადია, რომ ეს მოძღვრება პროცენტზე შექმნილია ეკლესიის გავლენით, რომელიც ოფიციალურად კრძალავდა პროცენტის აღებას. კომპრომისი ნაკარნახევი იყო ულმობელი სინამდვილით: პროცენტის გარეშე სესხს, როგორც წესი, ვერ მიიღებდი და საკრედიტო ურთიერთობის მოსპობა კი შეუძლებელი იყო.

XVIII საუკუნის საქართველოში არსებობდა წესიერი და უწესო სარგებლის ცნება. საკმარისია ჩავიხედოთ სულხან-საბა ორბელიანის ქართულ ლექსიკონში:¹

„ვასხი წესიერი ვალის სარგებელი“ (გვ. 117).

„ვასხი ვალის სარგებლის სარგებელი უწესო“ (გვ. 118).

14. ქრედიტის როლი

კრედიტი XVIII საუკუნის საქართველოში ისეთსავე როლს ასრულებდა, როგორსაც ასრულებდა ყოველი საეკონომიკური კრედიტი ყოველ ფეოდალურ საზოგადოებაში. სესხი ხმარდებოდა არა

¹ პროფ. ი. ყიფშიძის და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით, ტფილისი, 1928.

წარმოებას, არამედ მოხმარებას და ამიტომ სესხის დაფარვის წყარო იყო წვრილი მწარმოებლის მცირე შემოსავალი და ზოგ შემთხვევაში — ქონებაც. სავაზშო კაპიტალი არ ზოგადად ფეოდალს, ხოლო ეს უკანასკნელი კი — გლეხს. ეს ყველაფერი იწვევდა არა მხოლოდ წვრილი მწარმოებლის, არამედ თვით ფეოდალის მეურნეობის დაცემასაც. აღილი ჰქონდა გლეხების, ხელოსნების, ვაჭრებისა და თვით ფეოდალების განზრევებას. სავაზშო კაპიტალი, სავაზშო კრედიტი შიგნიდან ანადგურებდა ფეოდალურ საზოგადოებას, ამიტომ სავაზშო კრედიტი არ იყო მოკლებული რევოლუციურ როლს: „ამრიგად, მევახშეობა, ერთის მხრივ, არღვევს და ანადგურებს ანტიკურ და ფეოდალურ სიმდიდრეს და ანტიკურ და ფეოდალურ საკუთრებას. მეორე მხრივ, იგი არღვევს და ანადგურებს წვრილგლეხურ და წვრილბურჟუაზიულ წარმოებას, მოკლედ — ყველა იმ ფორმებს, როდესაც მწარმოებელი ჯერ კიდევ თავის წარმოების საშუალებათა მესაკუთრეა... მევახშეობა არ ცვლის წარმოების წესს, მაგრამ მას მიეკერის როგორც პარაზიტი და უბადრუკ მდგომარეობაში აგდებს. იგი სწოვს მას, აუძლურებს და აიძულებს კვლავწარმოებას სულ უფრო უბადრუკ პირობებში სრულდებოდეს... კაპიტალიზმამდელი წარმოების წესის არსებობის დროს მევახშე რევოლუციურ როლს ასრულებს მხოლოდ იმით, რომ იგი არღვევს და სპობს საკუთრების ფორმებს, რომელთა მტკიცე ბაზისზე და ერთდამავე ფორმით განუწყვეტელ კვლავწარმოქმნაზე დამყარებულია ქვეყნის პოლიტიკური წყობილება“¹.

საქართველო გამოწვევას არ წარმოადგენდა: ზემოთ დასახელებული საბუთები გვიჩვენებს, რომ ხშირად გამსესხებლის ხელში გადადიოდა მსესხებლის მამული და ყმები. გამსესხებელი კი აფართოვებდა თავის მამულს².

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. 2, თბილისი, 1959, გვ. 171—172.

² იხ. საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № № 271, 285. ტ. III, № 244.

ნ ა წ ი ლ ი III

ქართლ-კახეთის ფინანსები XVIII საუკუნეში

შესავალი

XVIII საუკ. ქართლ-კახეთის ფინანსების შესწავლისას კარგად უნდა გვახსოვდეს, რომ მეფისა და სახელმწიფო ბიუჯეტი განუყოფელი იყო,—მეფის ბიუჯეტი სახელმწიფოს ბიუჯეტიცაა. ამიტომ მეფის სახასო მამულის შემოსავალი და გასავალი მეფის ფინანსების სფეროში უნდა შევიდეს. დედოფალსაც ჰქონდა თავისი მამული და თავისი ბიუჯეტი. დედოფლის შემოსავალ-გასავალი ჩვენ ქართლ-კახეთის ფინანსებში მოვაქციეთ. ამ შრომაში საუბარი გვექნება იმ გადასახდელებზე, რომელთაც ქართლ-კახეთის მოსახლეობა იხდიდა მეფისა და დედოფლის სასარგებლოდ, იმ შემოსავალზე, რომელსაც ღებულობდა მეფე და დედოფალი, და იმ ხარჯებზე, რომელთაც ეწეოდნენ ისინი. ჩვენ მოკლედ ვეხებით ეკლესიის ფინანსებსაც, რამდენადაც ეკლესია თავს იჩენდა სამეფო ფინანსებში. ჩვენს ამოცანას შეადგენს ქართლ-კახეთის სამეფო ფინანსების შესწავლა, და ამიტომ, გასაგებია, თუ რატომ არ ვჩერდებით იმ გადასახდელებზე, რომელთაც იხდიდა გლეხი თავისი ბატონის სასარგებლოდ, არ ვეხებით აგრეთვე იმ შემოსავალსაც, რომელსაც ბატონი ცალკე ღებულობდა თავისი მამულიდან.

* * *

XVIII საუკუნის ქართლის ფინანსების შესწავლის ძირითად წყაროს შეადგენს „დასტურლამალი“, რომელიც შედგენილია 1701—1711 წწ. ქართლისათვის. ყველაფერი, რაც ვახტანგ მე-VI-ეს დასტურლამალში შეტანილი აქვს, მისი დროისა არ არის, არამედ, ბევრი რამ მე-XVII და

ნაწილობრივ უფრო ადრინდელი საუკუნეების გან-
რიგებასა და დანაწესებს წარმოადგენს¹. მეორე მხრივ,
უნდა გვახსოვდეს, რომ დასტურლამალი მოქმედებდა მთელი XVIII
საუკუნის მანძილზე. ამ ხნის განმავლობაში მოხდა ცვლილებები,
მაგრამ ყველა ცვლილება თავს არ იჩენს დასტურლამალში. დასტურ-
ლამალის ზოგიერთი დებულება არ მოქმედებს მისი შედგენის შემ-
დეგ, ზოგიერთი კი შეცვლილია, ზოგიც შემუშავებულია დასტურ-
ლამალის შედგენის შემდეგ და არ არის ასახული მასში, ამიტომ
დასტურლამალის გვერდით საჭიროა სხვა საბუთების გამოყენებაც.
მაგრამ ერთი რამ შეიძლება ითქვას დაბეჯითებით: დასტურლამა-
ლი ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს ქართლის ფინანსებზე, განსა-
კუთრებით XVIII საუკუნის პირველი ნახევრისათვის. დასტურლა-
მალში ფართოდ არის მოცემული ცნობები გადასახდელთა განა-
კვეთების შესახებ. ივ. ჯავახიშვილი გვაფრთხილებს: „მკვლევარს
უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს, რომ ამ ძეგლის პრაქტიკული
მნიშვნელობის გამო, იქ შეტანილ სტატისტიკურსა და სა-
ერთოდ რიცხოვრივ ცნებებს მერმინდელ მხმარე-
ბელთა კვალი ემჩნევა და შემდეგდროინდელ ხელნაწერებში
რიცხვები, ზოგან მაინც, თავისი დროინდელით შეუცვლიათ.
ამიტომ ამ რიცხოვრივი ცნობებით სარგებლობის
დროს მკვლევარს სიფრთხილე ჰქვართებას². იმ ციფ-
რობლივ ცნობებში, რომლებიც ჩვენ გვანინტერესებს, სხვადასხვა
ხელნაწერებში განსხვავებათა ჩაოდენობა მცირეა, თვით ციფრებ-
ში განსხვავება უმნიშვნელოა. რაც მთავარია, ეს განსხვავებანი
საესებით არ გვიშლიან ხელს დაეადგინოთ ქართლის ფინან-
სების სახე მთელი საუკუნის მანძილზე. რასაკვირველია, ძნელი
დასადგენია, თუ XVIII საუკუნის რომელ წლებს ეკუთვნის დას-
ტურლამალში მოცემული განაკვეთები. ჩვენ გათვალისწინებული
გვაქვს აგრეთვე ის განაკვეთებიც, რომლებიც მოცემულია სხვა
საბუთებში XVIII საუკუნის ბოლოსათვის. ეს განაკვეთები ზოგ
შემთხვევაში ემთხვევა დასტურლამალის განაკვეთებს, ზოგ შე-
მთხვევაში კი უფრო დიდია, ვიდრე დასტურლამალში. ეს
გარემოება გვაიძულებს ვიფიქროთ, რომ დასტურლამალში მო-
ცემული განაკვეთები ეკუთვნის XVIII საუკუნის პირველ ნახევარს
ან სამივე მეოთხედს.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. 1,
მეორე გამოცემა, ტფილისი, 1930 წ., გვ. 51.

² იქვე, გვ. 52.

დასტურლამალმა ჩვენ დრომდე მოაღწია სამი ვარიანტით, უძველესი ხელნაწერია სულხან მდივნისა (თუმანიშვილისა), მეორე ხელნაწერი ეკუთვნის სომხთის მელიქიშვილებს, მესამე დაწერილია ალექსი-მესხიშვილის მიერ 1821 წ. ყველაზე უფრო სრულია უკანასკნელი ვარიანტი. ჩვენ ვხელმძღვანელობთ ამ უკანასკნელი ვარიანტით, რომელიც 1886 წ. გამოსცა პ. უმიკაშვილმა.

ალექსი-მესხიშვილის დედანში, რომელიც გამოცემულია პ. უმიკაშვილის მიერ, მასალა დალაგებულია ანბანის მიხედვით; ამ წესს საფუძვლად უდევს ცალკე მუხლების სათაურები, ასე, მაგ., „ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვის“, „ალაყაფის აივნისათვის“, „აბანოთ იჯარათათვის“, „არაყხანის იჯარათათვის“ და ა. შ. ამიტომ დასტურლამალის მკითხველს ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, ვითომც მასში არავითარი სისტემა არ იყოს დაცული, რომ მასში ერთმანეთს მოჰყვება მუხლები, რომლებიც სულ სხვადასხვა დარგს ეკუთვნიან. თავდაპირველად ასე არ ყოფილა. სულხან მდივნის უძველესი ვარიანტში ნათლად ჩანს მასალის დალაგების სისტემა. ამ სისტემას სწორად გადმოგვცემს ივ. ჯავახიშვილი: „ჯერ განხილული და განსაზღვრულია დებულება სასახლეებისა, მეჯლისისა და მეჯლის-პურობასთან დაკავშირებული მეურნეობის შესახებ. შემდეგ განმარტებულია ხალხის აღწერისა და დავთრების შედგენა-დაცვის წესები. მერმე მოყვანილია სათითაოდ ყველა სახელმწიფო გადასახადისა, ძღვენისა და ბეგარის ნორმები და მათი შეწერა-აქრეფისა თუ ჩაბარებისა, იმგვარადვე როგორც ანგარიშგასწორების წესები. შემდეგ ქალაქის წესწყობილებისა და საქალაქო გადასახადების ძირითადი დებულებებია აღნიშნული. და ამასთან დაკავშირებით საბაჟო დაწესებულებათა ორგანიზაცია და ბაგის ნორმებია განსაზღვრული. მერმე უბინადრო მოსახლეობის, ელის ყოფაცხოვრებისა და გადასახადების შესახები დებულებანია მოყვანილი. ამას მეფის პირადი ე. წ. სახასო მეურნეობის, სოფლების გამოსაღებისა და მოსახლეობის შესახები ნაწილი მისდევს. უკანასკნელად მოხელეთა სარგოს ნორმები და ალების წესებია განსაზღვრული“¹.

ქართლის ფინანსების შესასწავლად მეორე მნიშვნელოვანი წყაროა „სამართალი ბატონიშვილისა ვახტანგისა“, გამოცემული დ. ჩუბინოვის მიერ („ქართული კრესტომათია“, სპბ, 1846 წ.), მეორედ გამოსცა თინა ენუქიძემ 1955 წელს.

მესამე მნიშვნელოვანი წყაროა „ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნი“, რომელიც გადაწერილი უნდა იყოს 1784 წ.,

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ნ. 1, მეორე გამოც., ტფილისი, 1930 წ., გვ. 52.

მაგრამ მასში მოცემულია ძველი წესების განმეორება და განახლება. ეს საბუთი გამოქვეყნებული იყო ორი რედაქციით ე. თაყაიშვილის მიერ („საქართველოს სიძველენი“, ტ. II, № №496, 497, ტფილისი, 1909 წ.).

უფრო ნაკლებია ცნობები კახეთის საფინანსო მეურნეობის შესახებ. მნიშვნელოვანი წყაროა „კახეთის ბაგების გარიგება“, გამოქვეყნებული ე. თაყაიშვილის მიერ („საქართველოს სიძველენი“, ტ. III, № 160, თბილისი, 1910). ამ საბუთის რუსული თარგმანი უფრო ადრე იყო გამოქვეყნებული დ. ფურცელაძის მიერ („Грузинские крестьянские грамоты“, Тифлис, 1892, გვ. 70—73). ივ. ჯავახიშვილი საფუძვლით სწორად აღნიშნავს, რომ სათაური არ შეეფერება საბუთის შინაარსს: „...ეს ძველი კახეთისა და ქიზიყის გამოსავლისა საბატონოსი“ (ე. ი. სახელმწიფოსი) და მოხელეების გარიგების წიგნი ყოფილა და არა მხოლოდ კახეთის ბაგების გარიგება. კახეთის შესახებ იგი თურმე ძველის შეცვლილ წესებს შეიცავს, ქიზიყის შესახებ კი — ძველის მხოლოდ განახლებას წარმოადგენს¹. ეს ძველი ეკუთვნის 1750—60 წწ., დ. ფურცელაძის მიერ მოცემული თარიღი, 1758 წ., მხოლოდ განახლების თარიღს შეადგენს.

მეორე მნიშვნელოვანი საბუთი, რომელიც ეხება კახეთის ფინანსებს, არის „ნუსხა კახეთის ბაგებისა და მათი განაწილება“, გამოქვეყნებული ე. თაყაიშვილის მიერ („საქართველოს სიძველენი“, ტ. III, № 161); აქაც საბუთის სათაური სწორად არ არის მოცემული. იგი ეხება არა კახეთს მთლიანად, არამედ ქიზიყს და არსებითად წარმოადგენს ქიზიყის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნს. იგი დაწერილია ქიზიყის მოურავის რ. ანდრონიკაშვილის მიერ 1802 წ., მაგრამ შეიცავს იმ წესებს, რომლებიც არსებობდნენ ქიზიყში უფრო ადრეც. ეს საბუთიც გამოქვეყნებულია დ. ფურცელაძის მიერ რუსულ ენაზე („Груз. крестьянские грамоты“, გვ. 79—80).

არ შეეჩერდებით სხვა მასალებზე, რომლებიც ეხებიან ქართლ-კახეთის ფინანსებს და რომლებიც გამოყენებული იყო ჩვენს მიერ — ეს მასალა აღნიშნულია ტექსტში.

* * *

ახლა რამდენიმე სიტყვა საფინანსო ტერმინების შესახებ. იმ მამულს, რომელიც მეფის პირად საკუთრებასა და სარგებლობაში

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ნ. I, მეორე გამოც., ტფილისი, 1930 წ., გვ. 56.

იმყოფებოდა, „მეფის სახასო“ მამული ეწოდებოდა. „გამოსალები“ ეწოდებოდა ყველაფერ იმას, რაც უნდა გაეღო გლეხს მეფის სასარგებლოდ, ე. ი. როგორც სხვადასხვა ნატურალურ და ფულად გადასახადებს, ისე სხვადასხვა ბეგარასაც. კანონმდებლობა არჩევს „საბატონო“ და „სამოხელეო“ გამოსალებს. სხვადასხვა გამოსალებთა სახელწოდებას—ჩვენ ტექსტში შევხვდებით.

გამოსალების გვერდით არის ტერმინი „ბეგარაც“, რომელსაც სულხან-საბა ორბელიანი შემდეგნაირად განმარტავს: „გლეხთა გამოსალები“. გლეხების სავალდებულო გამოსალებისათვის იხმარება სხვა ტერმინებიც: „ბატონის სათხოვარი“ და „ულუფა“. „ბაგი“, ს. ს. ორბელიანის განმარტებით, „ტვირთის ხარკია“. ამრიგად, სიტყვა „ხარკი“ იხმარებოდა არა მხოლოდ იმ თანხის აღსანიშნავად, რომელიც ეძლეოდა დამპყრობელ სახელმწიფოს, არამედ გადასახადის აღსანიშნავადაც. მაგრამ სულხან საბა ორბელიანი თავისი განმარტებით ავიწროებს ამ სიტყვის შინაარსს. სიტყვა „ბაგი“ იხმარებოდა არა მხოლოდ „ტვირთის ხარკის“ (ე. ი. თანამედროვე აქციზისა და ბაგის) აღსანიშნავად, არამედ ზოგიერთი მისაგებლის აღსანიშნავადაც. „საბაგო“, სულხან საბა ორბელიანის განმარტებით, არის „ბაგთა ადგილი“, ე. ი. ადგილი, სადაც ხდება ბაგების აღება (ТАМОЖНЯ). სხვადასხვა გადასახდელის გამომღებს ეწოდებოდა „გამომღები“, „მოყალნე“, „მეულუფე“. გადასახადების გადამხდელს ერქვა „გაცემული“, ხოლო არგადამხდელს—„გაუცემელი“. ადამიანს, რომელიც განთავისუფლებული იყო გადასახადებისაგან, ერქვა „თარხანი“, განთავისუფლებას კი—„გათარხნება“. საფინანსო კანონმდებლობა არჩევდა „მამულიანსა“ და „უმამულო“ („უბაგარაკო“), უვენახო გლეხს; უკანასკნელს „ბოგანო“ ეწოდებოდა.

გადასახდელების გაწერის პროცესს ერქვა „შეგდება“, „შეწერა“. „იჯარა“ ეწოდებოდა როგორც ქონებისა და საწარმოს, ისე სახელმწიფო შემოსავლის ამა თუ იმ სახის დროებით გაცემას განსაზღვრულ გასამრჯელოში („аренда“ и „откуп“). მაგრამ „იჯარა“ ერქვა აგრეთვე თვით იჯარაში ასაღებ თანხასაც. „ქარხანა“, სულხან საბა ორბელიანის ლექსიკონის განმარტებით, არის „საგანგო სახლი“. „ქარხანა“ ეწოდებოდა როგორც საწარმოს, ისე პროდუქტების საწყობსაც. იმას, რასაც მოხელეები ღებულობდნენ სახელმწიფო სამსახურისათვის, ერქვა: სარგო, ჯამაგირი, სარჩო, მუზდი, რუსუმი.

დაწესებულებას, რომელიც ღებულობდა, ინახავდა და გაცემდა ფულს, „სალარო“ ერქვა, ხოლო ადგილს, სადაც იწერებოდა და ინახებოდა საბუთები—„დავთარხანა“.

ტექსტის გაგების გასაადვილებლად საჭიროდ მიგვაჩნია მოვიგონოთ ზოგიერთი ცნობა:

1 თუმანი=10 მინალთუნს; 1 მინალთუნი=5 აბაზს; 1 აბაზი=2 უზალთუნს; 1 უზალთუნი=2 შაურს; 1 შაური=10 ფულს; 1 ბისტი=4 ფულს. სამ აბაზს მარჩილი ეწოდებოდა.

ერთი ვერცხლის აბაზის წონა 1707—1708 წწ. შეადგენდა 7,38 გრ; 1717—18 წწ.—5,41 გრ; 1748—49 წწ.—4,60 გრ; 1769 წლიდან 1801 წლამდე—2,65—3,07 გრ.

XVIII საუკუნის ბოლოს ქართული და რუსული მონეტების შეფარდება დაახლოებით ასეთი იყო: 1 ფული უდრიდა $1/2$ კაპ. 1 ბისტი=2 კაპ., 1 შაური=5 კაპ., 1 უზალთუნი=10კაპ., 1 აბაზი=20 კაპ., 1 მარჩილი=60 კაპ., 1 მინალთუნი=1 მანეთს, 1 თუმანი=10 მანეთს. 1 ლიტრა=4 ჩარეკს, 1 ჩარეკი=5 სტილს, 1 სტილი=28 მისხალს. XVIII საუკუნის ბოლოს 1 ლიტრა დაახლოებით უდრიდა 8,75 რუსულ გირვანქას, კოდი ხორბალი და ქერი იყო 8,10 და 12 ლიტრიანიც; კოკა იყო 8,10, 12,16 და 24 ლიტრიანი ჩაფი უდრიდა კოკის მეოთხედს.

ქართლ-კახეთის შინაგანაშენი 1701—1761 წწ.

1. ხ ა რ ჯ ე ბ ი

პირველი საკითხი, რომელიც განხილვას მოითხოვს, ეს არის საკითხი ქართლის ხარჯების შესახებ 1701—1761 წწ. ცხადია, რომ ხარჯების საგანი აქაც იგივეა, რაც ყოველ ფეოდალურ სახელმწიფოში, მაგრამ საინტერესოა ამ ხარჯების კონკრეტული სახის გამოვლენა. სამწუხაროდ, ჩვენ განკარგულებაში მყოფი მასალების საფუძველზე შეუძლებელია ამ ხარჯების კონკრეტული სახის სრული გაროვლენა, მით უმეტეს, რომ ჩვენ არ მოგვეპოვება ამისათვის საჭირო ციფრობრივი მასალები. ჩვენ იძულებული ვართ დავეყვანოთ მხოლოდ მცირეოდენი მონაცემით.

ხარჯების უდიდესსა და უმნიშვნელოვანეს ნაწილს შეადგენს სამხედრო ხარჯები, თავდაცვის ხარჯები. ქართლი აწარმოებდა ხშირსა და დაძაბულ ბრძოლებს მრავალრიცხოვან მტრებთან თავისი არსებობის შესანარჩუნებლად, ამიტომ იგი იძულებული იყო გაეწია დიდი ხარჯები სამხედრო საქმეზე. სიმაგრეების აშენება, სამხედრო მნიშვნელობის გზებისა და ხიდების გაყვანა, საომარი იარაღის დაზადება და შეძენა, სამხედრო პერსონალის შენახვა მშვიდობიანობისა და ომის დროს, დაქირავებული ჯარის შექმნა და სხვ.—ასეთი იყო სამხედრო ხარჯების სახეები. ამასთან, სამხედრო ხარჯებს უნდა მიეკუთვნოს ის ხარჯიც, რომელსაც ქართლი უზგავნიდა ირანის შაჰს; სამხედრო ხარჯებს უნდა მიეკუთვნოს იმ სესხების დაფარვაც, რომელთაც მეფე იყენებდა ომისათვის, მასვე უნდა მიეკუთვნოს აგრეთვე ტყვეების გამოსყიდვის ხარჯებიც.

ლეკების შემოსევა 1723 წ. კახეთის მმართველის კონსტანტინეს მეთაურობით და თბილისის განადგურება ლეკების მიერ, თბილისის ოკუპაცია 1723—1735 წწ. ოსმალეთის მიერ, ლეკების შემოსევა 1750 წ., ომი კარბელაქნისა და შაჰი-შირვანის ხანის წინააღმდეგ 1751 წ., ბრძოლა ამავე წელს აზატ-ხანთან, განახლე-

ბული ბრძოლა ლეკებთან 1754—1760 წწ.,—ყოველივე ეს აუარებელ სახსრებს მოითხოვდა. ეს ხარჯები მძიმე ტვირთად დააწვა მშრომელების შემდგომ თაობასაც კი. ჩვენ ქვემოთ დავინახავთ, რომ მეფე თეიმურაზი და ერეკლე თავიანთ განძსაც კი იყენებდნენ იმისათვის, რომ შეექმნათ ძლიერი ჯარი. ასეთი ჯარი შექმნა, მაგალითად, თეიმურაზ მეფე ლეკთა საწინააღმდეგოდ¹.

დიდ ხარჯებს მოითხოვდა მმართველობაც.

პატარა ქართლის მეფეც მეტად ხელგაშლილად ცხოვრობდა. სასახლეების მოწყობა-მორთვა, კამა-სმა, ჩაცმა-დახურვა, დარბაზობა, მრავალრიცხოვანი ამაღა, სასახლის სამღვდელოება, — ყოველივე ეს დიდ თანხებს ნთქავდა. ცნობილია, რომ ვახტანგ VI გაიჩინა მცველთა ჯარი, რომელიც ჯამაგირს ღებულობდა და რომლის შენახვა ცოტა როდი ჯდებოდა.

მმართველობის ხარჯებს ვაკუთვნებთ ჩვენ მმართველობის მთელი აპარატის შენახვასაც. მრავალრიცხოვანი მოხელეები, დაწყებული სახლთუხუცესიდან და დამთავრებული სოფლის უკანასკნელი მოხელით, საგრძნობ სახსრებს მოითხოვდა.

მოხელეების ანაზღაურების მრავალნაირი წესი იყო. მოხელეების სასარგებლოდ დაწესებული იყო: 1) ნატურალური გამოსაღებები, 2) ფულადი გამოსაღებები, 3) სახელმწიფო ნატურალური შემოსავლის მთლიანად დათმობა, 4) სახელმწიფო ფულადი შემოსავლის მთლიანად დათმობა, 5) ზედნართი სხვადასხვა ნატურალურ გამოსაღებზე, 6) ზედნართი სხვადასხვა ფულად გამოსაღებზე, 7) ანარიცხი მეფის ნატურალური შემოსავლიდან მტკიცე თანხის ან პროცენტის სახით, 8) ანარიცხი მეფის ფულადი შემოსავლიდან მტკიცე თანხის ან პროცენტის სახით, 9) ჯამაგირი ხაზინიდან ნატურით, 10) ჯამაგირი ხაზინიდან ფულით, 11) გასაცემი ჯამაგირის განსაზღვრული პროცენტი. ანაზღაურების ამ წესების ჩამოთვლა იმას როდი ნიშნავს, რომ ყოველი მოხელე ღებულობდა სარგოს ყველა ამ წესის გაბოყენებით; მოხელის ანაზღაურება ხდებოდა ერთი ან რამდენიმე წესის მიხედვით.

ვნახოთ, როგორი იყო სახლთუხუცესის სარგო: „ყოველს წელიწადს ზარაფხანიდან გადაკჳითით, ბევრი თუ ცოტა, თუმანი ოცდა ზუთი; ჩელიეკილამ თუმანი სამი, ტყვის ბაყილამ თერთმეტის თავის ნახევარი, როგორც იჯარა იქნების. აგრეთვე ყაფნილამ, აგრეთვე არაყხანილამ, აგრეთვე კარის აბანოს იჯარილამ,

¹ ი. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია... თბილისი, 1943 წ., თ.თ. XVIII, XIX, XX. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, საქართველოს ისტორია, თბ., 1960, თ. XI.

აგრეთვე თამბაქოს იჯარიდამ, ყასიბხანიდამ, ელის ეთაზის თერთმეტის თავის მეოთხედის-ნახევარი, აგრეთვე ქოდავიდამ. ქალაქის მალზედ თავზედ ნახევარ შაური; ყაყიულის მალზედ თავზედ ნახევარ-შაური. აგრეთვე ბოლნისის მალზედ, აგრეთვე შულავრის და თეთრ-სოფლისაზედ, აგრეთვე ტაშიოზედ, აგრეთვე ჯურორს, ანდიკასა და დამბლუტზედ, აგრეთვე გორისაზედ თავზედ ორი შაური. დიღმის მალზედ თავზედ სამ-ფულ-ნახევარი; კოდის-პურებისა ყველგან თერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი; აგრეთვე საბალახეებისა, აგრეთვე პირის თავებიდამ, აგრეთვე ნახირის თავებიდამ, აგრეთვე ზერების კულუხისა, აგრეთვე სახასო პურებიდან და ლალისა სადიასახლისო ერბოს გარდა, რაც საბატონოს ერბოს მოსაყლისა, თერთმეტის თავის ნახევარი; ოდუნ ახჩის თერთმეტის-თავის ნახევარი; აგრეთვე სამასპინძლოებისა და საალღო-მო-საშობაოსი; ტუხთუს-მეთერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი; აგრეთვე იალლუჯის საყორულოს ბრინჯისა; (ჩვენი აზრით, ასე უნდა იყოს: „აგრეთვე იალლუჯის საყორულოს ბრინჯისა. ამისი ასრე არის“... გადამწერს, ალბათ, შეცდომა მოუვიდა; ამაში ვრწმუნდებით, როდესაც ვკითხულობთ მუხლს მდივნების სარგოს შესახებ (გვ. 50). „აგრეთვე იალლუჯის საყორულოსი, ბრინჯისა და აბრეშუმებისა...“ და სხვ. ნ. ქ.). ამისი ასრე არის: თუ რუებზე ჯასადარი აღგია, იმისის მოსაყლის თერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი არის, და თუ ჯასადარი არა აღგს და იჯარით ან ამა-ნათად მიზარებული არის, იმისი თერთმეტის თავის ნახევარი არის; აგრეთვე აბრეშუმისა, ბანბისა თუ რასაც ფერისა რუებზედ მოსაყლისა, ფუშთუქუნის ბარხანისა წილი აქვს“¹.

იმ მუხლში, რომელსაც ჰქვია „მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რიგისათვის“, სხვათა შორის, სწერია: „ავალის შვილის უზბაშის ქაიხოსროსათვის გაგვიჩენია წილიწადში მინალთუნი ექვსი, ამას გარდაისად თავის თაბუნს ორმოცს კაცზედ თითოს აბაზს კაცის-თავს წელიწადში აართმევდეს, ამ უზბაშის ულუფა დღეში ლავაში ორი, მანდაური ორი. უდიდმარხოთ კვრაში ღვინო ლიტრა ხუთი, დიდმარხვაში შაბათს-კვრას თვთო ლიტრა; ქსნილში ორს კვრში ერთი ცხუარი, სამარხო კვრაში ნახევარლიტრა მისის ნიგჭით, მარილი კვრაში ჩარეკი ერთი“². იმ მუხლში, რომელსაც ჰქვია „მდივნების სარგოსათვის“³, სხვათა შორის აღნიშნუ-

¹ დასტურლამალი მეფისა ვახტანგ მეექვსისა, რედაქტორობით პ. უმი-კაშვილისა, ტფილისი, 1886. გვ. 76—77.

² დასტურლამალი, გვ. 48.

³ იქვე, გვ. 50.

ლია: „ჯამაგირის წიგნის სარხათზედ თუმანზე აბასი“ (ე. ი. 2⁰/₆). ბაჟის ალბების დროს ზოგ ბაჟზე არსებობდა ზედნართი ყარაულის ან მუშრიბის (მწერლის) სასარგებლოდ. „ზეთის საპალნეზედ ერთი აბასი, და მუშრიბინა ნახევარშაური“¹.

ახლა მოვიტანოთ ცნობა ადგილობრივი, მაგ., დიღმის მოხელეების შესახებ. „დიღმის მოურავის სარგო კომლზედ სატარულო შაური ნახევარი გ, მებალახობა, კევის-თაობა, თავისგასამტეხლო ჯარი ერთი, გასამყრელი ჯარი ერთი, რიგის-პური მართებულად, ვისაც ბევრი ცხტარი ჰყავს—ბატკანი, ვისაც ცოტა ჰყავს—თიკანი, კიდევ ვისაც ნაკლები ჰყავს იმაზედ შაური; მალზედ თავზედ ნახევარ შაური. დიღმის ხასადრისა მალზედ თავზედ შაური—1; მოყალნეზედ კოკა—1; მალის ძღვენი, ზურის ათის-თავში, ღალის ათის-თავში; დიღმის მამასახლისისა—კომლზედ კოკა ტკბილი—1; მოყალნემ რომ ქორწილი ქენას—ხუთი შაური; დიღმის ნაცულისა, დიღმის ზურის მუშას პური კოდი—14; ღვინო კოკა—20; მეზურეებს პური კოდი—24; საბურთალოს ზურებს პური კოდი—36; სხვა ჯერ არ დაკლებულა“².

ეკლესია ქართლში თვითონ მსხვილი მემამულე იყო და მასთან ძლიერ პრივილეგირებული მემამულეც; და როგორც ასეთს, მას თავისი საგრძნობი შემოსავალი ჰქონდა. ეკლესია ღებულობდა ანაზღაურებას იმ „მომსახურეობაში“, რომელსაც იგი უწევდა მოსახლეობას (ნათვლა, დასაფლავება, გვირგვინება და სხვ.); ეკლესია ღებულობდა საგრძნობ საჩუქრებს უძრავი და მოძრავი ქონების სახით მაღალი წოდებისაგან და თვით მეფე-დედოფლისაგანაც. მაგრამ ამით არ ამოიწურებოდა ეკლესიის შემოსავალი; ეკლესიაც ღებულობდა ანარიცხსა და ზედნართს ზოგიერთ შემოსავალზე. ეკლესიის ცალკე წარმომადგენლები ჯამაგირსაც ღებულობდნენ, მაგალ., კათალიკოსი. დ. ფურცელაძე გადმოგვცემს ერთი საბუთის შინაარსს, რომლიდანაც ჩანს, რომ კათალიკოსი ანტონი ღებულობდა ჯამაგირს წელიწადში 1000 თუმნის ოდენობით³. სადედოფლო დასტურლამალით გათვალისწინებულია მტკიცე სარგო სასახლის სამღვდელოებისათვისაც.

მოტანილი მაგალითებიდან ჩანს არა მხოლოდ სარგოს დაწესების ხერხები, მისი წყაროები, არამედ მისი შინაარსი და მოცულობაც კი.

¹ დასტურლამალი, გვ. 101.

² იქვე, გვ. 26—27.

³ Д. Пурцхадзе, Грузинские церковные гуджари (грамоты), Тифлис. 1881, гв. 114.

არ უნდა დაგვაფიწყდეს, რომ მოხელეები ყველა ამ შემოსავალს ღებულობდნენ იმ შემოსავლის გარდა, რომელიც მათ ჰქონდათ თავიანთი საკუთარი მამულებიდან რენტის სახით (რენტა პროდუქტებით, შრომამიგებითი რენტა, ფულადი რენტა).

მაგრამ მოხელეები ამით არ კმაყოფილდებოდნენ. ისინი, ზოგ შემთხვევაში, თვითნებურად აღიდებდნენ არსებულ გადასახდელებს და აწესებდნენ კანონით გაუთვალისწინებელ გადასახდელებსაც კი, რა თქმა უნდა, თავიანთ სასარგებლოდ. კანონმდებელი ებრძვის გადასახდელთ-შემოკმედებას. ქრთამთან ბრძოლის ერთ-ერთი საჩვენებელია სამართლის წიგნის 215-ე მუხლი: „ბჭის დადგინებისათვის. ქელმწიფემ ასეთს კაცს უნდა უბრძანოს, რომე ორმოცს წელიწადს იქით იყოს და არც დიად სიღარიბე აწუხებდეს, თორემ მოტყუვდება; ღთის მოშიში იყოს“¹.

გადასახდელთ-შემოკმედებას კანონი სასტიკად ებრძვის, ამის დამადასტურებელ საბუთს ჩვენ შემდგომ გავეცნობით.

მეტად საჭირო და საინტერესოა მაშინდელი მოხელეების შემადგენლობა. ამ საკითხთან დაკავშირებით ჩვენ შევჩერდებით მხოლოდ საფინანსო აპარატზე.

პირველ ყოვლისა, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ არსებობდა უწყება, რომელიც ზრუნავდა მეფის საფინანსო მეურნეობაზე. ამ უწყების სათავეში იდგა სახლთუხუცესი. ვახუშტის განმარტებით, „ამისი ქელისა იყო სამეფო შემოსავალი და გასავალი...“²

სახლთუხუცესი ასრულებდა იმ დიდი მოხელის ფუნქციასაც, რომელსაც დღეს ფინანსთა მინისტრი ასრულებს. ამ პერიოდში ჯერ კიდევ არ იყო სპეციალური საფინანსო უწყება, ასეთი გაჩნდა მხოლოდ საუკუნის ბოლოს.

სასაღარო საქმეც მოწესრიგებული იყო. ამ საქმის მეთაური მოღარეთუხუცესი იყო. „ამისი ქელისა იყო: რაიცა მეფის თეთრი ანუ ლარნი თჳსთა საკუთართა ზედა ანუ ქველის საქმისად უქმდა, და მის ქტშე დაწესებულნი მოღარენი“³.

როგორც ჩანს, მოღარეთუხუცესის გამგებლობაში იყო არა მხოლოდ ფულის, არამედ ქსოვილების შენახვაც. მას ჰყავდა სპე-

¹ ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, საქართველოს გეოგრაფია, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941 წ., გვ. 16.

³ იქვე, გვ. 17.

ციალური აპარატი—მუშრები (მწერალი), თავლიდარი (შემნახველი), მოლარე. ყურადღებას იპყრობს შენახვის სასტიკი წესები: „ბატონმა რომ ფარჩა ან სხუა სალაროდამ ითხოვოს, მოლარეთუხუცესი წინ წაუძღვებოდეს თავლიდარს, და ბატონს მართმევდეს ჯალათებსა, და ბატონი ტანისამოსს გამოაქრევივდეს, რაც ნაჭერი მორჩებოდეს, ერთს ქისაში ჩასდებდეს, მოლარეთუხუცესი დაბეჭდავდეს და თავლიდარს მიაბარებდეს“¹.

სალაროს ჰყავს შემდეგი პირებისაგან შემდგარი შტატი: სალაროს ნაზირი, თავლიდარი, მუშრები. თანამედროვე ტერმინოლოგია რომ ვიხმართ, ჩვენ საქმე გვაქვს ბაზინასთან, შემოსავალ-გასავლის სალაროსთან, ბაზინის უფროსთან და მის თანამშრომლებთან.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ მექურქლეთუხუცესი. „ამისი ჯელისა იყო ყოველნი საქურქლე და საუნჯენი მეფისა, და მას შინა დაწესებულნი“. როგორც ჩანს, მექურქლეთუხუცესი მეფის ესთეტიკური ფორმის განძის შემნახველი იყო². ეს თანამდებობა არ ჩანს XVIII საუკუნეში.

მეფეს ჰქონდა ე. წ. ქარხანა, სადაც ინახებოდა გადასახდელთა სახით მიღებული ან შეძენილი სხვადასხვა პროდუქტი. ქარხანასაც თავისი შტატი ჰყავდა; ამ ქარხანასაც და მის თანამშრომლებს მტკიცე კავშირი ჰქონდა მეფის საფინანსო მეურნეობასთან.

თავისი განსაკუთრებული აღგილი უკავია ფეშქაშის ქარხანას, ე. ი. ისეთ დაწესებულებას, სადაც შემოდინოდა ფეშქაში. აქ მუშაობენ ფეშქაშნიკისი — ფეშქაშის დამწერი და ფეშქაშის თავლიდარი, ე. ი. ფეშქაშის შემნახველი პირი, რომელსაც აბარია მართმეული ძღვენი.

არ უნდა დავივიწყოთ ზარაფხანაც, რომელიც შედის მეფის მეურნეობაში. აქ მუშაობენ: საბაქი, სუბტი, ფიშქარი, დამდაბი, მაირი, აჰნგარი და მრავალი სხვა ოსტატები, რომლებზედაც ჩვენ აქ ვერ შევჩერდებით.

საჭიროდ მიგვაჩნია სპეციალურად აღვნიშნოთ დავთარხანის არსებობა, ე. ი. ისეთი დაწესებულებისა, სადაც ინახე-

¹ დასტურლამალი, გვ. 59.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა... გვ. 16.

ბოდა ყოველგვარი დოკუმენტი, მათ შორის ისეთიც, რომელიც ფინანსებს ეხებოდა. ჩვენ დავინახეთ, რომ აქ წარმოებდა გადამხდელობა აღრიცხვა, გადასახდელთა გაწერა, ანგარიშების შედგენა და სხვ.

საფინანსო პერსონალის გარჩევისას არ უნდა დაგვავიწყდეს იჯარადარი (ОТКУПЩИЕ), რომელიც იჯარით იღებდა ამა თუ იმ გადასახდელის აკრეფას; სამწუხაროდ, ვერაფერს ვიტყვით იმის შესახებ, თუ რა წესები არსებობდა შემოსავლის იჯარით გაცემისას.

ადგილობრივ საერთო მეთვალყურეობა ფინანსების სფეროში მოუტრავს ეკუთვნოდა, მაგრამ აქვე მოქმედებდნენ აგრეთვე სპეციალური მოხელეებიც, რომელნიც ზრუნავდნენ მეფის ნატურალურსა და ფულად შემოსავალზე. ყოველი მნიშვნელოვანი შემოსავლისთვისაც გამოყოფილი იყო თავისი მოხელე. ამ მოხელეთა შორის აღსანიშნავია მოპირის თავე, მობალახე ერბოს მკრეფელი, მეკულუხე, მესთვილე, მებაქე, მესაურე, მემალე. ზოგი თანამდებობა ან მუდმივ, ან დროებით ხასიათს ატარებდა, ასე მაგალითად, მეკოდის პურის შესახებ ვკითხულობთ: „ვინცა ვინ მეკოდის-პურენი ჰამასალად მქონებელნი, თუ ისრე, ერთის წლით მქირავი...“¹

მისაღები პროდუქტების შესანახად ადგილებზე ეწყობოდა საწყობები, რომელთაც განაგებდა ამბარდანი. ამბარდანს, როგორც დავინახეთ, მნიშვნელოვანი ფუნქცია ჰქონდა დაკისრებული კოდის პურის მიღების დროს. დაბოლოს, ფინანსების დარგში მუშაობდა იასაულიც, რომელიც აღმასრულებლის ფუნქციას ასრულებდა, ხოლო გადამხდელთა აღრიცხვას აწარმოებდნენ აღმწერლები.

ასეთი იყო ძირითადად საფინანსო აპარატი და პერსონალი დედოფალსა და ეკლესიასაც კი თავისი საფინანსო აპარატი ჰყავდა, რომელიც მეფის საფინანსო აპარატის მსგავსი იყო.²

¹ დასტურდება ივ. 55.

² გამოქვეყნდა რამდენიმე შრომა, რომლებშიც განხილულია, სხვათა შორის, ქართლის სამოხელეო წყობაც. პროფ. ივ. სურგულაძე თავის შრომაში „საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, ქართლის სახელმწიფოებრივი წყობილება გვიანფეოდალურ პერიოდში“ ვრცლად ეხება მმართველობის ცენტრალურ და ადგილობრივ აპარატს; საკითხის შესწავლისათვის მნიშვნელოვანია აგრეთვე ვ. გაბაშვილის „დარბაზობის რიგის მოხელენი-დასტურლამალის მიხედვით“, ენიკი-ს მოამბე, XIII, 1943; შ. მესხია „მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სახელმწიფო წყობის ისტორიისათვის“, ნაკვ. I, 1948 წ.

მეფის ხარჯებში ფართო ადგილი ეკავა გაბატონებული კლასის და ფინანსებას, რომელიც სხვადასხვა ფორმას ღებულობდა. სხვადასხვა გადასახდელებისა და ბეგარისაგან განთავისუფლება დაფინანსების ერთ-ერთ სახედ უნდა ჩაითვალოს. განსაკუთრებული სამსახურისათვის მეფე ზოგიერთ პირს პენსიასაც უნიშნავდა. მეფე ასაჩუქრებდა თავისი მალალი თანამდებობის პირს არა მხოლოდ სხვადასხვა ნივთებით, არამედ მამულითა და გლეხებითაც. მეფე გააჩუქებდა ან იმ მამულს, რომელიც მას ეკუთვნოდა როგორც გასამრჯელო, ან კონფისკაციამქმნილ და ბეითალმან მამულს, ან კიდევ საკუთარი მამულის ნაწილს. მეფე ფართოდ არიგებდა სხვადასხვა თანამდებობებსაც. ჩვეულებრივი მოვლენა იყო სხვადასხვა თანამდებობათა დარიგება მატერიალური მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად. განსაკუთრებით ბევრ საჩუქრებს ღებულობდა ეკლესია. გამონაკლისის სახით ხდებოდა დაბალი წოდების წარმომადგენელთა დაფინანსებაც ნივთებით, თანამდებობათა მიცემით და გადასახდელებისაგან განთავისუფლებით. დაბალი წოდების დაფინანსება გამონაკლისის სახით წარმოებდა ისევე მეფის ინტერესებისათვის, იგი ემსახურებოდა მის ბატონობის განმტკიცებას.

ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა სამართლის წიგნის 233-ე მუხლი: „ჰაკი დიდგვარისა თუ დაბალი, ვინცა-ვინ მიიცვლებოდეს, მან ანდერძით ვინც დააპატრონოს, ასე იქნას: თუ რამ საქონელი თავისი მოგებული ქონდეს, ვერავე გაუტეხს ანდერძსა, ვისაც დააპატრონებს. ან ნასყიდი მამული და თუ საბატონო რამ იყოს, ან ბატონს ებოძებინოს, ის ვერ გასცემს, ბატონს უნდა კითხოს; ბატონზედ კიდია. — ვისაც ეპრიანება, იმას უბოძებს...“. როგორც ჩანს, მეფის ნაბოძები ქონებით განკარგულების უფლება შეზღუდული იყო. ყოველივე აქ ნათქვამის დასტურს ჩვენ ვპოულობთ ყოველ ნაბიჯზე იმ საბუთებში, რომლებიც სხვადასხვა დროს გამოქვეყნდა სხვადასხვა პირთა მიერ¹.

მეფის ბიუჯეტში გათვალისწინებული იყო სამეურნეო ხარჯებიც. ასეთ ხარჯებს უნდა მივაკუთვნოთ ყველა ის ხარჯი, რომელთაც ადგილი ჰქონდათ მეფის მიერ მისი მამულის ექსპლო-

¹ Д. Пурцеладзе, Грузинские церковные гуджари (грамоты), გვ. 26. (1718 წ.), გვ. 59—60 (1712 წ.), გვ. 61 (1736 წ.), გვ. 78 (1707 წ.); Д. Пурцеладзе, Грузинские дворянские грамоты, Тифлис, გვ. 15 (1715), გვ. 16 (1725 წ.), გვ. 16—19; საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 179, 183; საქართველოს სიძველენი, ტ. III, № 183; 6. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ბატონყმური ურთიერთობა (XV—XVIII სს) I, № 167, 179, 180, 208, 277 და სხვ.

ატაციის დროს. ამავე ხარჯებს უნდა მიეკუთვნოთ მტრის მიერ დანგრეული სოფლებისა და ქალაქების აღდგენის ხარჯები, გლეხების დასახლება დაცლილ ადგილებზე, გზების, ხიდების, არხების აღდგენა, გაყვანა და შენახვა, შენობების აგება, საწარმოთა მოწყობა, სხვადასხვა სახის ქონების შეძენა და სხვ. ცნობილია, თუ როგორ ზრუნავდა მეფე ვახტანგი აბრეშუმისა და ბამბის კულტურების განვითარებისათვის.

შედარებით უმნიშვნელო იყო სოციალურ-კულტურული ხასიათის ხარჯები, რომელნიც, როგორც წესი, არ სცილდებოდნენ მეფის სასახლის ფარგლებს. საერთო სახელმწიფო მნიშვნელობის ხარჯებში განსაკუთრებით აღსანიშნავია 1709 წელს სტამბის გახსნასთან დაკავშირებული ხარჯები; 1756 წ. თბილისში დაარსდა სემინარია. იგი პირველი სახელმწიფო სასწავლებელი იყო.

ხარჯების განხილვის დროს არ უნდა დაგვაგიწყდეს ის საჩუქრებიც, რომელთაც უგზავნიდნენ მეფე და დედოფალი უცხო სახელმწიფოებს. იმ შემთხვევაში, როდესაც საჩუქრები ეგზავნებოდა დამპყრობელ სახელმწიფოს, საკმე გვაქვს საჩუქართან მხოლოდ ფორმალურად, არსებითად იგი ხარკის ფარულ სახეს წარმოადგენდა.

ხარჯების განხილვის დროს ისიც არ უნდა დაგვაგიწყდეს, რომ მეფე ქმნიდა რეზერვებს როგორც ნატურით, ისე ფულით. მეფისა და დედოფლის ხარჯების ნაწილი ნატურალური იყო. ნაწილი კი—ფულადი.

კახეთიც ეწეოდა ისეთ ხარჯებს, როგორსაც ქართლი; აქაც პირველ რიგში იდგა სამხედრო ხარჯები. მას მოჰყვებოდა სამმართველო ხარჯები. ქიზიყის ბაეების გარიგებაში ჩვენ ვპოულობთ მითითებას იმაზე, თუ როგორი იყო მოხელის სარგოს წყაროები: 1) მოსახლეობის ნატურალური გამოსაღები, 2) მოსახლეობის ფულადი გამოსაღები, 3) ანარიცხი მეფის ნატურალური შემოსავლიდან, 4) ანარიცხი მეფის ფულადი შემოსავლიდან. უნდა ვიფიქროთ, რომ არსებობდა ასეთი წყაროებიც: ზედნართი სამეფო შემოსავალზე და ჯამაგირი ნატურითა და ფულით. მაგალითისათვის მოვიყვანოთ ქიზიყის მოურავის სარგო: 1) შემოსული ბაეების 1/3 (გარდა ზოგიერთისა, რომელიც სპეციალურად აღნიშნულია გარიგებაში: „გაღმის ბაეი რაც გამოეა, ან კარისა, ან ენისლისა, ან შირვანისა, სულ ბატონისა არის, მოურავს კელი არა აქვს, გამსვლელი თუ გამომსვლელი, (მუხ. 5), 2) ანარიცხი ქურდის ჯარიმისაგან, 3) თავის გასამტეხლო ნარბევისა და ბეითალმან ქონების წილი, 4) მალისა და საურის წილი,

5) გასამყრელო, 6) მოსახლეობის ფულადი და 7) ნატურალური გამოსაღები¹.

საქმაო ცნობა მოგვეპოვება გაბატონებული კლასის დაფინანსების შესახებ. ზემომოტანილი წყაროებიდან ჩანს, რომ კახეთშიც ჩვეულებრივი მოვლენა იყო: 1) განთავისუფლება გადასახდელებისა და ბეგარისაგან 2) პენსიის დანიშვნა, 3) გაჩუქება ნივთებისა და მამულის, 4) თანამდებობათა დარიცხვა მატერიალური მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად. ნათქვამის დასადასტურებლად მრავალი მაგალითიდან მოვიტანთ ერთს, სახელდობრ, დ. ფურცელაძის მიერ გამოქვეყნებულ საბუთს: „Царь Назарли-хан дает Георгию Петриеву грамоту о том, что „он явился по двору его величества, и, в награду за ревностную его службу, просил пожаловать ему имение и должность, и мы, услышав твою просьбу, пожаловали тебе крестьян и имение в селениях Корети, Напакисеви, Земо-Ходашени, и Отхвалиани и должность моурава папкисского, тушинского и магранского; крестьян твоих мы освободили от всех казенных податей, а такие и от хевиставского оброка. Отец твой за спасение царицы получал по 120 руб. содержания в год, это содержание мы и тебе назначаем; отец твой был тушинским мебалахо, это звание мы предоставляем и тебе с тем, чтобы половина сабалахо с 400 дворов тушин поступало в нашу казну, а половина в твою пользу“².

2. ზემოხაზული სახასო მამულიდან

ქართლის მეფის შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს შეადგენდა სახასო მამული, ის, რასაც დასავლეთ ევროპაში დომენი ეწოდებოდა. სახასო მამული შეიცავდა ტყესა და მიწა-წყალსაც.

სახასო მამულის ექსპლოატაცია სხვადასხვანაირად წარმოებდა.

მეფის მამულში შემოსავლის ძირითად წყაროს შეადგენდა ის მიწა, რომელიც მას ეკუთვნოდა და რომელიც იმყოფებოდა ყმის სარგებლობაში. მეფე ყმისაგან ღებულობდა რენტას. ამ პერიოდში ჩვენ ვხვდებით სამივე სახის რენტას: შრომაშივებით რენტას, პროდუქტებით რენტას და ფულად რენტას, მაგრამ როგორც ქვემოთ

¹ „საქართველოს სიძველენი“ ტ. III, № 161.

² Грузинско-дворянские грамоты, гл. 12—13. იხ. აგრეთვე Д. Пурцеладзе, Крестьянские грамоты, Церковные гуджары, „საქართველოს სიძველენი“ ტ. I, II, III, „დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან“, I, II, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით.

დავინახავთ, ფულად რენტას უმნიშვნელო ადგილი ეკავა. რენტას ლეზულობდა მეფე ნატურალური და ზოგიერთი ფულადი გამოსა-
ლებისა და მრავალნაირი ბეგარის სახით. გადავიდეთ მათ გარჩე-
ვაზე. აქ პირველ რიგში აღსანიშნავია ღალა. ღალა არის მოსავ-
ლის ის ნაწილი, რომელსაც გლეხი აძლევდა მეფეს, მემამულეს,
როგორც მიწის მესაკუთრეს. ღალის სიდიდზე მერყეობდა მოსავლის
1/8-დან 1/4-მდე; ამასთან, მეფის სახასოში იგი მერყეობდა 1/8-დან
1/4-მდე, ხოლო დედოფლის მამულში კი—1/7 დან 1/6-მდე. ღალის სი-
დიდზე ძირითადად მერყეობდა მიწის ხარისხის მიხედვით, იგი სხვა-
დასხვა იყო სხვადასხვა სოფელში. ასე, მაგალ., ალექზე ღალა შეად-
გენდა 1/7, ბოლნისში—1/8, კავთისხევში (სარწყავში)—1/5, ურწყავ-
ში—1/6, დილოში სარწყავში—1/5, ხოლო ურწყავში—1/7. როგორც
წესი, სადედოფლო ღალა უფრო დაბალი იყო, ვიდრე საბატონო.
ერთსა და იმავე სოფელშიც კი სადედოფლო ღალა უფრო დაბალი
იყო, ვიდრე საბატონო; ამის მაგალითს წარმოადგენს დილოში.
დასტურლამალში წერია:—„მეფისათვის რომ ხუთზედ იღებენ,
სადედოფლოს ექვსზედ ავიღებთ“ (დასტურლამალი, გვ. 126).
ღალის ალების სხვა წესებიც არსებობდა, მაგალითად, ფართობის
მიხედვით, ასე, მაგალ., ავლაბარში ღალა შეადგენდა სამ ფოხალ
პურს დღიურზე.

მეფე მოითხოვდა დაწვრილებით ანგარიშს სახასო პურის მოსა-
ვლის შესახებ. დასტურლამალში წერია: „ჩუშენის სახასოს სოფლის
კასადრებმან პურისა და ქერისამან, ყველამ ენკენისთვის გასვლამდინ
ანგარიში მოსცენ, რომ შევიტყოთ, რა მოსულა, რომ იმისი ფიქრი
ვქქნათ; თორემ, თუ ამ დროს ანგარიში გასცილდა, კასადრობაც
დაღუას და იმ წლის თავის სარგოცა“ (გვ. 72).

ღალის გარდა არსებობდა კულუხიც, რომელიც წარმოად-
გენდა ღვინით გამოსაღებს იმ პირთათვის, რომელნიც ეწეოდნენ
მევენახეობა-მეღვინეობას. კულუხი იყო „ღვინის ღალა“, როგორც
განმარტავს სულხან საბა ორბელიანი¹. კანონმდებელი აღნიშნავს,
რომ კულუხი აიღება, თუ მოსავალი მოვა (დასტურლამალი,
გვ. 120). კანონმდებელი ზოგჯერ აღნიშნავს, რომ „კულუხი მოსა-
ვალზე ჰკიდია“ (იქვე, გვ. 17), ზოგჯერ კი იგი მამულზეა დამოკი-
დებული; ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, კანონმდებლის განმარტებით,
„დიდ მამულს დიდობით და ცოტას ცოტაობით ჰკიდია“ (იქვე,
გვ. 26). კულუხის შეწერა ხდება ყოველწლიურად. კანონი ამბობს,

¹ სულხან-საბა ორბელიანი, დასახ. შრომა.

რომ კულუხის დაწესება დამოკიდებულია ბატონზე: აიღება ის, „რასაც ბატონი შეაგდებს“ (იქვე, გვ. 17); ზოგიერთი სოფლისათვის დასტურლამალი იძლევა კულუხის სიდიდეს, კულუხი შეადგენდა მოსავლის $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{3}$ (იქვე, გვ. 8, 45, 97). ზოგ შემთხვევაში კულუხის სიდიდე კონკრეტულად ნაჩვენები არ არის.

გამოსაღებთა სისტემაში ფრიად მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ძღვენს მეფისა და დედოფლის სასარგებლოდ. მისი გაღება დაკავშირებულია სხვადასხვა დღესასწაულთან. არსებობდა შემდეგი სახის ძღვენი: საახალწლო, საშობაო, სააღდგომო, საყველიერო, სამარხო, საწყალკურთხეულო. ძღვნის გაღება ხდებოდა როგორც ნატურით, ისე ფულის მცირე ნაწილითაც. საახალწლო ძღვენი, რომელსაც აგრეთვე „სანოვრუზო“ ერქვა, აიღებოდა ფულით, და დასტურლამალის მიხედვით შეადგენდა ერთ აბაზს კომლზე. სხვა სახის ძღვენი გაიღებოდა ნატურით და მისი შინაარსი და მოცულობა იცვლებოდა სოფლების მიხედვით. ძღვენი სოფელს უნდა გაეღო. მაგ., საშობაო და სააღდგომო ძღვენი ასეთი იყო: ალექში ორი ცხვარი და ათი ქათამი, ბოლნისში—ერთი ძროხა, სამი ცხვარი და 15 ქათამი, დილოში—15 ცხვარი. ზოგ შემთხვევაში ასეთ ძღვენს ემატებოდა ბატკანი, ერბო, კვერცხი. სხვა სახის ნატურალური ძღვენი გათვალისწინებულია სადედოფლო დასტურლამალით; მაგ., საყველიერო ძღვენი გომარეთისათვის ასეთი იყო: ერბო—ლიტრა, ყველი—ნ ლიტრა, კვერცხი—100 ცალი. სამარხო ძღვენი კი ასეთი იყო: ორი კოდი ცერცვი, ერთი კოდი ნიგოზი, ნ ლიტრა ტყლაპი. საწყალკურთხეულო ძღვენი გაიღებოდა სანთლით: ალისათვის, მაგალითად, იგი შეადგენდა ნ ლიტრას. ძღვენი გაიღებოდა არა მხოლოდ რომელიმე დღესასწაულთან დაკავშირებით, არამედ რაიმე შემთხვევის გამოც. ასე, მაგალითად, მეფის ოჯახის წევრების დაქორწინება, დასათლავება, სულის ხსენება (ალაპი) წარმოადგენდა საფუძველს ძღვნის გაღებისათვის. სადედოფლო დასტურლამალი ითვალისწინებს სასვიანოს, რომელიც შეადგენდა ერთ მარჩილს (ე. ი. სამ აბაზს). შეიძლება ძღვნის გაღებას სხვაგვარი საფუძველიც ჰქონოდა, მაგალითად, მეფის ან მისი ოჯახის წევრებისადმი რაიმე თხოვნით მიმართვა და სხვა. დასტურლამალი არ ითვალისწინებს ძღვნის გაღებას ასეთ შემთხვევაში, მაგრამ, ექვს გარეშეა, რომ ასეთი შემთხვევის დროსაც წარმოებდა ძღვნის გაღება.

სამასპინძლო არის მეფის გამასპინძლების ერთ-ერთი სახე. გლეხი ვალდებულია აკამოს და ასევე ბატონს სოფელში მისი ჩამოსვლისა და ყოფნის დროს. სამასპინძლოს გამოძღვნი არიან მამულიანი გლეხები; ბოგანო, ე. ი. უმამულო, უვენახო

გლები, თავისუფალია. ზოგიერთი დიდმელები თავისუფალი იყვნენ სამასპინძლოსაგან (გვ. 127). სამასპინძლოს ალება ხდებოდა შეწერის გზით; იგი შეეწერებოდა ან კომლს, ან კომლის ჯგუფს, ან სოფელს მთლიანად. კანონმდებელი ან უბრალოდ აღნიშნავს, რომ სოფელს აკისრია სამასპინძლო, მისი შინაარსისა და მოცულობის გაურკვეველად, ან აღნიშნავს, რომ სოფელმა უნდა გაიღოს „შედლებით სამასპინძლო“, ან, უფრო იშვიათ შემთხვევაში, კონკრეტულად აღნიშნავს, თუ რა და რამდენი უნდა იქნეს გაღებული. სამასპინძლო მეფის სრულ საკუთრებას შეადგენს; თუ მან სამასპინძლო აღგილზე ვერ მოიხმარა, მას უფლება აქვს თან წაიღოს იგი. ცხადია, რომ მასპინძლობა არ ევალეებოდა მხოლოდ იმ პირს, რომელთანაც მეფე იყო ჩამდგარი; მასპინძლობა არ განისაზღვრებოდა არც იმ პირთა ჯგუფით, რომელიც მოისურვებდა სამასპინძლოს მიერთმევას მეფისათვის. მასპინძლობა საეალეებულო იყო ყოველი მამულიანი გლებისათვის, თუ იგი არ იყო განთავისუფლებული მეფის ბრძანებით. დასტურლამალის სპეციალური მუხლი ამბობს: „თუ ბატონი ზემო ქართლში წაბრძანდეს, ვინც არ დაჰპატიეებს და ან სამასპინძლოს არ მიართმევს, მოკელენი სამასპინძლოს შეაწერენ“ (გვ. 73). ცხადია, რომ სამასპინძლო გაიღებოდა იმდენჯერ, რამდენჯერაც მეფე ჩავიდოდა სოფლად. მოვიტანთ მაგალითს სამასპინძლოს შინაარსისა და მოცულობის შესახებ: „ბატონი რომ ყარაიაზედ წაბრძანდება, ოცს კომლზედ ძროხა—1, ცხუარი—4, ბატკანი—4, ბრინჯი ლიტრა—10, ქერი ლიტრა—20, მარილი ლიტრა—5, ხახვი ლიტრა—5, ბზე საპალნე—2 (დასტურლამალი, გვ. 7). იშვიათ შემთხვევაში სამასპინძლო ფულითაც გაიღებოდა: „კოერიდამ რომ ბატონი წაბრძანდება, სამასპინძლო—მარჩილი 20“.

ქართლის მოსახლეობა საკვებად იყენებდა ერბოს. ამიტომ გასაკვირველი არ არის, რომ დაწესებული იყო სპეციალური გამოსაღები ერბოთი, რომელსაც ჩვენ ვხვდებით დასტურლამალში სახასო ერბოს სახელწოდებით. სახასო ერბოს გამოღება საეალეებულო იყო თრიალეთში, ყაიყულსა და ტაშირზე ყველასათვის, ვისაც ფური ჰყავდა. გამოსაღები დაწესებული იყო ფურის თავზე. ასაღები ერბოს რაოდენობა იცვლებოდა სოფლების მიხედვით. ჩვეულებრივი განაკვეთი ასეთი იყო: ფურზე—ან ჩარეკი, ან სტილი, ან ხუთი სტილი, ან სამი ლიტრა; ბერწზედ—ჩარეკი. დასტურლამალი აღგენს ერბოს ალების წესს ყაიყულზე: „ერბო ფურზედ ხუთი სტილი გამოიღონ. ამ წესით ერთი ერთობრიანი კაცი წავიდოდეს, ფურს დასთულიდენ, სოფელსა და სოფელსა რაც ფური დადგეს, თავთავის სოფლის მამასახლისებს დაწერდენ. მამასახლისი ამ ერბოს სოფლის ულაყით ჩამოიტანდეს, აუშტარს მიაბა-

რებდეს“ (გვ. 10). მეფე მოითხოვს, რომ ჩაპარებული ერბო კარგი ხარისხისა იყოს: „თრიალეთზედ, ყაიყულისა და ტაშირზედ ჩქშნის ერბოს, მკრეფელნი კარგის ერბოსაგან ჩამოიტანდნენ. თუ გლეხმა ავი ერბო მოიტანოს, აუშტარი ნუ დაუქერს; თუ იასაულს ექმნას და გამოუცქილოს, იმას გარდაჰბდეს; თუ აუშტარს გამოეცვალოს და ავი ერბო ქამაზედ მოვიდეს, იმ დღეს ერბოსა და ბრინჯს ავად დარჩეულის ქარჯს აუშტარს ნუ ჩაუგდებენ“ (გვ. 27).

აღნიშნულ ნატურალურსა და ფულად გამოსაღებს მოჰყვება სხვა მრავალი ნატურალური და ზოგიერთი ფულადი გამოსაღებიც, რომელიც ისევ პროდუქტების გამოსაღებს და ფულად რენტას უნდა წარმოადგენდეს. მოვიტანთ რამდენიმე მაგალითს. მთელ რიგ სოფლებს უნდა გამოეღო აჯილდის ქერი; გამოსაღები ქერის რაოდენობა მერყეობდა სოფლების მიხედვით ოცი კოდიდან სამოც კოდამდე. ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი გამოსაღების გარდა, ბოლნისელებს უნდა გამოეღოთ 150 კოდი აჯილდის ქერი, 15 კოკა ძმარი; კავთისხეველებს—ერთი საპალნე კოწახური, ერთი კონა სარი კომლზე, ერთი საპალნე ისრიმი, ხე შეწერიო; შულავერს—15 კოკა ძმარი; დიღომს—ათი კოკა ძმარი; ზოგ სოფელს მარხვაში და ყველიერში თევზი უნდა გამოეღო; გაღმა ქალის მებოსტნეებს ბოსტნეული უნდა მიერთვათ მეფისათვის; ზოგ სოფელს შევარდენსა და კვერნასაც კი შეაწერდნენ: „სახდელის ერთ შეგდებაზე“ ბატონისათვის სამი ჩარქი ზეთი უნდა გაეღოთ. ფულადი გაღოსაღები დაწესებული იყო კომლზე თითო შაურის რაოდენობით ყაიყულში, შულავერსა და თეთრ სოფელში.

ახლა შევეხოთ ბეგარას. ბეგარათა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია შრომით ბეგარას, მუშაობას ბატონისა და დედოფლის მამულში (дворянства). ყმა-გლეხი ვალდებული იყო ემუშავა ყანაში, ზეარში, ბაღში, ბოსტანში. დასტურლამალი ზუსტად განსაზღვრავს, თუ წლის განმავლობაში რამდენი დღე უნდა ემუშავა გლეხს მეფის ან დედოფლის მიწაზე. ეს ბეგარა ცვალებადი იყო სოფლის მიხედვით და, ჩვეულებრივ, შეადგენდა წელიწადში 3—4 დღეს. გლეხის მოვალეობაში შედიოდა ბენა, თესვა, ფარცვა, მორწყვა, მკა, ზიდვა, ლეწვა და ა. შ.

ადგილი ჰქონდა ე. წ. ნადობასაც, ე. ი. მუშაობას იმ დღეებზე ზევით, რაც იყო დაწესებული გლეხებისათვის. მემამულე საპიროების შემთხვევაში დაუძახებდა გლეხს სამუშაოდ და უკანასკნელს არ შეეძლო უარი ეთქვა.

შრომითი ბეგარის შემდეგი სახე იყო საგზაო ბეგარა, ე. ი. გზების გაყვანა და შენახვა. დასტურლამალი სპეციალური

მუხლით (გვ. 22) აღნიშნავს, ვინ სად უნდა უთავოს გზების შენახვას.

ცალკე ადგილი უკავია სარუო ბეგარას, ე. ი. რუს გაყვანას და შენახვას. დასტურლამალით დადგენილია, ვინ სად უნდა იმუშაოს რუს გაყვანასა და შენახვაზე (გვ. 83).

შრომითი ბეგარის ერთ-ერთ სახედ უნდა ჩაითვალოს ქეშიკობა, ე. ი. ყარაულობა, მცველობა. მეფის თავილის, ე. ი. შესანახი ქონების მცველობა ევალებოდა ცალკე სოფლებსა და მამულებს. ბეგარა გამოხატული იყო დღეთა ან ღამეთა რაოდენობით; ასე, მაგალითად: „უნდა უქეშიკონ ბატონის თავილას დილომმა დღე ოცი, ვეძისმა—ღამე ათი, მწყენთმა—ღამე ათი, თხილოვნამ—ღამე ათი, თურქისტანიშვილის მამულმა ღამე ათი“ და სხვ. (დასტურლამალი, გვ. 34).

შეშითი ბეგარა მდგომარეობდა მეფის შეშით მომარაგებაში. გლეხს უნდა გამოეტანა შეშა ტყიდან და ჩაეტანა იგი იქ, სადაც იყო დანიშნული მოხელეების მიერ. დასამზადებელი შეშის რაოდენობა წინასწარ განისაზღვრებოდა. კანონმდებელი ამბობს: „შეშა შეწერით“.

შრომითი ბეგარა ამით არ ამოიწურებოდა. ყმა ვალდებული იყო შეესრულებინა ყოველგვარი სამუშაო, რომელზედაც მას დაუძახებდნენ. კანონმდებელი ამას შემდეგი სიტყვებით აღნიშნავს: „ბეგარა რაზედაც დაუძახონ“ (დასტურლამალი, გვ. 8). კონკრეტულად შეიძლება ჩამოვთვალოთ შემდეგი სამუშაო: სასახლეში მუშაობა, მცხეთის მისვლაზე სამსახური, კონის ჩადგმა, კონის ქვით შევსება, ქვის ზიდვა, ბარგის ჩატანა, მარნის რეცხვა, თოვლის ზიდვა. ქარვასლის წმენდა, ქარხნების შეკეთება, სამღებროების მომსახურება, თევზის ქერა ბატონისათვის, „ქიდევ სხუა რაც მოგვინდება“ (დასტურლამალი, გვ. 119).

საზიდი ბეგარა ითვლებოდა ბეგარის ერთ-ერთ უმძიმეს სახედ, რამდენადაც მეფე ფართოდ სარგებლობდა გლეხის სატრანსპორტო საშუალებებით. გლეხს უნდა ჩაეტანა მთელი მოსავალი სოფელში, სოფლიდან თბილისში მას უნდა ჩაეტანა ღალისა და კოდის პურის ნაწილი მაინც, ყაბახი, ტკბილი, კულუხი. გარდა ამისა, მეფეს, საჭირო შემთხვევაში, შეეძლო ეთხოვა გლეხისათვის ურემიც. მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მეფის მომსახურებას ცხენით. სოფელმა საჭიროების დროს ცხენები ან ცხენის ქირა უნდა მიაართვას ბატონს. ჩვეულებრივ, სოფელს მოეთხოვებოდა ათი ცხენი ან მისი ქირა. დასტურლამალში მოიპოვება სპეციალური მუხლი „კოგორზედ ტკბილის ზიდვის ულაყის შეწერილობისათვის“. აქ ვკითხულობთ (დასტურლამალი, გვ. 44):

დურნუკს—ულაყი ათი

ეკლესიას—რვა

ქვემო ბოლნისს—ორმოცდაათი

ხინძორ კუტილამ—ერთი

შულავერს—სამოცი

შულავერის ამაღლდამ უნდა იქი-
რაონ—ორმოცდაათი

თრიალეთილამ—ორმოცდაათი

ტაშირილამ—ორმოცი

ჯჰარილამ—ერთი

დამბლუტილამ—ერთი

საზიდ ბეგარასთან დაკავშირებულია შრომითი ბეგარა, რამდენადაც, სატრანსპორტო საშუალებათა გარდა, გლეხმა თავისი შრომაც უნდა გაიღოს.

ს ა ბ ი ნ ა ო ჭ ბ ე გ ა რ ა იმაში მდგომარეობდა, რომ გლეხებს ბინა უნდა მიეცათ არა მარტო გამვლელებისათვის, არამედ მუდმივი მდგმურებისათვისაც. დასტურლამალში წერია: „ბაზიერის გავლით დგომა“, „ბატონის წიგნით სტუმრებისა და დგმურების დაყენება“ (დასტურლამალი, გვ. 25, 26). თუ გავითვალისწინებთ, რომ დგომას ზოგჯერ პურ-მარილიც მოჰყვებოდა, ცხადია, რომ ეს ბეგარა სტუმართმოყვარე საქართველოშიც კი მძიმე ბეგარა იყო.

ბეგარის ერთ-ერთ სახეს შეადგენდა დ ი ა ს ა ხ ლ ი ს ო ბ ა ც. დიასახლისობა არის ფრინველის ან საქონლის მიბარება გლეხისადმი მათი მოშენების მიზნით. მიბარებულ ბატში გლეხს წელიწადში ორი ჭუკი უნდა ჩაებარებინა მეფის ქარხანაში. მიბარებულ ქათამში გლეხის კომლს სამი ქათამი და სამი კვერცხი უნდა ჩაებარებინა მეფის ქარხანაში. წარმოებდა ფურის ჩაბარებაც. ფურის შემნახველს ხბო ეკუთვნოდა. მას ფურზე სამი ლიტრა ერბო უნდა ჩაებარებინა ქარხანაში. ასეთ ერბოს ეწოდებოდა სადიასახლისო ერბო და იგი განსხვავდებოდა სახასო ერბოსაგან, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი. ადგილი ჰქონდა ფუტკრის მიბარებასაც. შემნახველს თითო სკაზე ჩარეკნახევარი სანთელი უნდა ჩაებარებინა ქარხანაში. ბეგარას შეადგენდა ს ა მ ე ხ რ ე ო ს შ ე ნ ა ხ ვ ა ც, მაგ., სოფ. დურნუკს ევალებოდა ორი სამეხრეოს შენახვა, გარს—ერთისა, კავთისხევეს—ერთისა და სხვ.

ბეგარათა სია ამით არ ამოიწურებოდა. არსებობდა კიდევ ტ ი კ ი ს ბ ე გ ა რ ა; გლეხი ვალდებული იყო საქიროების დროს ეთხოვებინა ტიკი ბატონისათვის.

ასეთია ბეგარის ის სია, რომელიც ჩანს ჩვენს საბუთებში. აქაც დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ სინამდვილეში ბეგარის სია უფრო ვრცელი იყო, რამდენადაც ბატონს უფლება ჰქონდა ყველაფერი მოეთხოვა მისი გლეხისაგან. აქ ლაპარაკია მხოლოდ ბეგარის ყველაზე უფრო ჩვეულებრივსა და ხშირ სახეებზე.

მოვიტანთ იმის ერთ მაგალითს, თუ რას ღებულობდა მეფე-ბატონი სოფლად. ავიღოთ სოფ. დურნიკი: „ღალა შეიღზეღ 1“

ქულუბი ხუთზედ 1; საშობოვო ცხტარი—5; ქათანი—25; სააღდგომო ცხტარი—5; ფურზედ ერბო ერთი ჩარეკი, ბერწზედ ნახევარ-ჩარეკი; ბაზიერის გავლით დგომა, კოერის ტკილის ულაყი—10. რამდენი გუთანი არის—ბუნა, მისი მომკა, მოტანა, გაღეწვა, ქალაქს ჩამოტანა; ორის სამეზრეოს შენახუა, მისის ნახნავის გაღეწვა და ჩამოტანა; ცხტარის და ღორის საბალახე, პირის-თავი, ნახირის-თავი, საური, საქური, ჯარი (უნდა იყოს საქვრივე ხარი,—ნ. ქ.), ქათამი თუ აბარია—45, მისი ნაშენი წელიწადში—135, საშობაო, სააღდგომო—30, ბატონი რომ აიყრება—ცხენი ექუსი ან იმისი ქირა“ (დასტურლამალი, გვ. 25).

მეფისა და დედოფლის მამულის ექსპლოატაცია წარმოებდა მრავალი მოხელის საშუალებით. ამ მოხელეების შენახვა მეტწილად დავალებული ჰქონდა გლეხობას.

უპირველეს ყოვლისა შეეჩერდეთ მოხელეების კეებაზე. მოაელე ლებულობდა გლეხისაგან ძღვენს. საშობაო, საახალწლო, სააღდგომო, სამარხო გაიღებოდა როგორც ნატურით, ისე ფულითაც. ძღვნის შინაარსი და მოცულობა ცვალებადი იყო სოფლების მიხედვით. დასტურლამალით ასეთ ძღვენს უმთავრესად მოურავის გარდა, წელიწადში თითო ძღვენს მაინც ლებულობდა ზოგიერთი სხვა მოხელეც. მაგალითად, სოფ. დურნიკის მოურავი საშობაოდ ლებულობდა ორ შაურს, სააღდგომოდ—ერთ შაურს კომლზე; კავთისხევის მოურავი საახალწლოდ ლებულობდა ერთ ქათმს თითო კომლზე, თითო საღვინე ლვინოს; სააღდგომოდ—ბატკანს, ვისაც ცხვარი ჰყავდა; შულავრის მოურავი როგორც სააღდგომოდ, ისე საშობაოდ მთელი სოფლისაგან ლებულობდა ერთ საბალნე ლვინოს, ერთ ძროხას, სამ ცხვარს, ქათმებსა და კვერცხებს, სამარხოვად — თევზს. სადედოფლო დასტურლამალი აფართოებს მოხელეთა იმ წრეს, რომელიც ლებულობს ძღვენს. აქ უკვე ძღვენის მიმღებია სახლთუხუცესი, მოურავი, მეჯინიბე, სუფრაჯი, მამასახლისი, ნაცვალი. ძღვნის ხსენებულ სახეებს ემატება საყველიერო ძღვენიც. მაგ., აღის გარიგებაში წერია, რომ მამასახლისი და ნაცვალი საახალწლოდ ლებულობენ აბაზს კომლზე. ძველ გომარეთში მოურავი საშობაოდ და სააღდგომოდ ლებულობდა თითო ცხვარს; გარდა ამისა, საშობაოდ—ერთ ლიტრა ერბოს, საყველიეროდ—30 კვერცხს, თითო ვარიას კომლზე და ერთ ქსან ერბოს. ექვი არ უნდა შეგვეპაროს იმაში, რომ სინამდვილეში ძღვენს ლებულობდა როგორც მეფის, ისე დედოფლის სოფლად მომუშავე ყველა მოხელე—იქნებოდა ეს ნებაყოფლობით თუ დაძალებით.

მასპინძლობა შეადგენდა მოხელის შენახვის ერთ-ერთ საშუალებას. გლეხი ვალდებული იყო მასპინძლობა გაეწია მოხე-

ლეთათვის, როდესაც ისინი სოფელს ეწვეოდნენ. ასეთ მოხელეთა სიაში ჩვენ ვხედავთ მოურავს, ნაცვალს, მებალახეს, ბაზიერს, ხევის-თავს, აღმწერლებს, საურის ამკრეფთ და სხვებსაც. ამ მოხელეთა შორის თვალსაჩინო ადგილი უკავია მოურავს. სამასპინძლო დაწესების, გაწერის, აღებისა და გამოყენების წესები ისეთივე იყო, როგორც მეფის სამასპინძლოსი. მოხელეები, განსაკუთრებით მოურავი, ხშირად იყენებდნენ სამასპინძლოს მიღების უფლებას, ამიტომაც სამასპინძლო მძიმე ტვირთად აწევბოდა გლეხებს. კანონმდებელი ცდილობს მოაწესრიგოს ეს საკითხი შემდეგნაირად: „...მოურავი ნურც ცუდმადად მალმალე მივა, ნურც ბევრს ხანს დადგების. თუ არ მოვიდეს მოურავი, ამ დებულების სხვაგნადაც ნუ ქსთხოვს და ნურც წაიღებს“ (დასტურლამალი, გვ. 98—99). „მოურავი უბრალოდ ნუ მივა... ღვინო-თუ ნებით, თორემ ძალით ნუ ქსთხოვენ“ (იქვე, გვ. 11). მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი სამასპინძლოს შესახებ. ბოლნისის მოურავი სამასპინძლოს სახით ღებულობდა სამ კომლზე ერთ თოხლს, ერთ ბურვას, თითო კომლზე—ქათამს, ნახევარკოდ ფქვილს, ნახევარკოდ ქერს, ორ ჩაფ ტკბილს; ამ სურსათ-სანოვავს მოურავი თუ უნდოდა იქ კამდა, თუ უნდოდა თან წაიღებდა. შულავრის მოურავის შესახებ წერია: „მოურავი რომ მივიდეს, ასრე დახვდებოდნენ: ორი ამფა ერთ ღლეს, ოთხი—ერთ ღლეს; ექვსი—ერთს ღლეს, რაც მოუნდეს, ისრე ასუან, აკამონ ცხენით კაცამდინ; ასრე იქმოდენ, რამდენჯერ მოვიდოდეს მოურავი. რა ხან რიგი გათავედეს, თავით ბოლომდინ კიდეც ასრე მოირიგონ“ (დასტურლამალი, გვ. 98).

მოხელეთა შენახვის შემადგენელ ნაწილს სხვაგვარი ნატურალური და ფულადი გამოსაღებებიც შეადგენდა. დიდია რიცხვი იმ მოხელეებისა, რომელნიც ასეთ გამოსაღებს ღებულობდნენ, მაგალითად: მოურავი, მემალე, მებალახე, მამასახლისი, მელიქი, ნაცვალი, ხასადარი, მეჯინიბე, მეღალე, ბაზიერი, მესთვილე, ჩობანბეკი და სხვებიც. როგორი შინაარსისა და მოცულობისაა ეს გამოსაღებები? იგი ცვალებადია სოფლებისა და მოხელეების მიხედვით. გამოსაღები აიღებოდა კომლის, კომლთა ჯგუფის, სოფლის ანდა კიდეც გუთნის, საწნახელისა, და სხვათა მიხედვით. იმ შემთხვევაში, როდესაც გამომღები იყო სოფელი ან კომლთა ჯგუფი, გამოსაღები გაიწერებოდა კომლთა შორის. მაგალითისათვის მოვიტანოთ მოხელეთა სარგო ბოლნისში. მოურავი თითო კომლზე ღებულობდა ორ კოდ პურს, ერთ დიდ კოკა ტკბილს, ორ კვერცხს, ყაჭს; ნაცვლის სარგო შეადგენდა ერთ ჩაფ ტკბილს კომლზე; მამასახლისისა—კომლზე ორ ჩაფ ტკბილს; მემალის სარგო იყო „ერთი ლიტრა ქერი თავისის ღვინითა“ თავზე; შულავრის მელიქის სარ-

გოს შეადგენდა ექვსი ჩაფი ტკბილი საწნახელზე, ერთი კაბიწი პური გუთანზე; მესთვილეს სარგო შეადგენდა „ერთ კოკა ტკბილს საწნახელზე“; სახდელისა—„ერთ შეგდებაზე“ მოურავს ეკუთვნოდა ერთი ჩარეკი ზეთი. მეჯინიზე, ჩეულებრივ, ლებულობდა ბატკანს, ბაზიერი—ქათამს. ზოგ შემთხვევაში მოხელეები სარგოს ფულითაც ლებულობდნენ. მოგვაქვს ამის მაგალითებიც. ჩობანბეგი სამ წელიწადში ერთხელ ლებულობდა დასამთვლელოს ასზედ რვა შაურს. გარდა ამისა, იგი ყოველ წელს ლებულობდა ე. წ. „ქეჩაბაშს“—ექვს შაურს თხის პირეულზე; მუთაჯირი ყოველ წელს ორ შაურს ლებულობდა პირზე. მოურავი აღეკში თავზე ორ შაურს ლებულობდა, ახალდაბაში—ერთ მარჩილს კომლზე. სხვა მოხელეები, როგორც ეს დასტურლამალიდან ჩანს, ფულად სარგოს არ ლებულობდნენ, გარდა სომხითის მელიქისა, რომელიც თავზე ნახევარშაურს ლებულობდა, და ბოლნისის ხასადრისა, რომელიც თავზე 1/2 ფულს ლებულობდა.

მოხელეთა შენახვა მოითხოვდა სხვადასხვაგვარ ბეგარასაც. უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია გლეხების მუშაობა მოხელის მიწაზე. მაგალითად, დასტურლამალი იმ ნაწილში, რომელიც ეხება ბოლნისის მოურავს, აღგენს: „მოყალნეს გუთანი თითოს დღეს უხნავს და უფარცხავს, მოურწყავენ, მოუმკიან, გალენენ, მოუზიდავენ“ (გვ. 18). შულაერის მამასახლისის შესახებ წერია: „რაც გუთანი არის თარხანს გარდა ერთ დღეს უხუნონ, ერთ დღეს უმკიან, ერთ დღეს უზიდავენ“ (გვ. 99). აღსანიშნავია, რომ დასტურლამალის მიხედვით ასეთი ბეგარა არ არის აღნიშნული ყოველი სოფლისათვის, მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი ფაქტიურად მაინც არსებობდა სხვა სოფლებშიც, რამდენადაც ამავე დასტურლამალიდან ჩანს, რომ გლეხები ასეთ ბეგარას იხდიდნენ მხოლოდ მოურავისა და მამასახლისის სასარგებლოდ.

არსებობდა საზიდი ბეგარაც, პირველ რიგში მოურავის სასარგებლოდ. მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი. ატენელებს ევალებოდათ „ცხენის ბმა“ მოურავისათვის; ბოლნისელების შესახებ წერია: „ორს კომლზედ ერთი ულაყი სძესთ ქალაქამდინ“ (გვ. 18). შულაერელები ვალდებული არიან „წელიწადში ულაყი 30 ათხორნ ქალაქამდინ, კოტრამდინ, ყარაიამდინ, საბარათაშვილომდინ“ (გვ. 99), დუნიკლებს უნდა მიეცათ „საკომლოზედ წელიწადში ქალაქამდინ ორი ულაყი“ (გვ. 26). საზიდი ბეგრის გაწერა, როგორც ჩანს, ხდებოდა ან კომლის, ან კომლთა ჯკუფის, ან სოფლის მიხედვით. ორ უკანასკნელ შემთხვევაში ხდებოდა ბეგრის განაწილება ცალკე კომლთა შორის. ამ მოვალეობას გლეხობა რიგრიგობით ისტუმრებდა. საზიდი ბეგარა სხვა მოხელეების სასარ-

გებლოდ ჩვენ არ შეგვხვედრია. არ ვხედებით რაიმე სხვა ბეგარა-საც მოხელეების სასარგებლოდ, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში იმას, რომ ბოლნისელებს ევალეობდათ მამასახლისისათვის „კომლ-ზედ მუშა ორი“. ეს ბეგაოა ჩვენთვის გაურკვეველია.

მოვიტანოთ ერთი მაგალითი იმისა, თუ რას იხდიდა მოსახ-ლეობა მოურავის კვებისათვის. მაგალითისათვის ვიღებთ სოფელ დურნიკს: „საშობაოთ კომლზედ ორი შაური, სააღდგომო—ერთი შაური, საკომლოზედ პური—ერთი კოდი, საჩექმე—სამი აბაზი. ნაძულით გასამურელო—ჭარი, თავის გასამტეხლო—ჭარი, რამდე-ნიც გუთანია ერთს დღეს უხნან და უფარცხონ, მოუმკან, გაულე-წონ. საკომლეზე წელიწადში ქალაქამდის ორი ულაყი მამასახლისისა, როგორც ეკკლესიისა, არის...“ (დასტურლამალი, გვ. 25—26).

ახლა ინტერესმოკლებული არ არის მოვიტანოთ სია იმ საგან-თა, რომელთაც გლეხი აძლევდა მეფეს, დედოფალსა და მათ მოხე-ლეებს ჩამოთვლილი გამოსაღებების სახით: 1) ხორბალი, 2) ქერი, 3) ფქვილი, 4) ბრინჯი, 5) ცერცივი, 6) თივა, 7) ბზე, 8) ხარი, 9) ძროხა, 10) ღორი, 11) ბურვაკი, 12) ცხვარი, 13) ბატკანი, 14) თხა, 15) ციკანი (თიკანი), 16) კვერნა, 17) თევზი, 18) კვერცხი, 19) ბატი, 20) ქათამი, 21) ვარია, 22) შევარდენი, 23) ყველი, 24) ზეთი, 25) ერბო, 26) ბოსტნეული (ხახვი, ნიორი, კიტრი, ბოლოკი და სხვ.), 27) ხილეული (ნესვი, საზამთრო), 28) ისრიმი, 29) ტკბილი, 30) ღვინო, 31) ძმარი, 32) ნიგოზი, 33) ტყლაპი, 34) ბამბა, 35) ყაჭი, 36) მატყლი, 37) სანთელი, 38) ძარილი, 39) ნეხვი, 40) ნახშირი, 41) სარი, 42) შეშა, 43) კოწახური, 44) ყაბახი, 45) ხე-ტყე, 46) ხაში და ზოგი რამ სხვაც.

ჩამოთვლილ გამოსაღებთა უმეტესი ნაწილი ნატურალური გამოსაღებია. გამოსაღებთა ფულადი ნაწილი, როგორც დავინახეთ, გაცილებით უფრო მცირე და უმნიშვნელოა. ფულად ნაწილს ეკუთვნის სასვიანო, საახალწლო ძღვენი, ნაწილობრივ სამასპინძ-ლო და ის მცირე ფულადი გამოსაღებები, რომელნიც უნდა გაე-ლოთ ზოგ სოფელში გლეხებს მეფის ან მოხელეთა სასარგებლოდ. ასეთი მდგომარეობა მთლიანად გამომდინარეობდა მეურნეობის ნატურალური ხასიათიდან, ფულის მიმოქცევის სუსტი განვითა-რებიდან.

გამოსაღებთა დაწესება ნატურალური მეურნეობის პირობებ-ში, რასაკვირველია, არ ხდებოდა ოჯახის წმინდა შემოსავლის მიხედვით. ეს იმხანად შეუძლებელი იყო და ამიტომ არსად არ წარმოებდა. ჩამოთვლილ გამოსაღებთა დაწესება ხდებოდა გარე-განი ნიშნების მიხედვით, როგორიცაა ფართობი, კომლი, თუმცა კანონმდებელი ზოგჯერ ცდილობს ანგარიში გაუწიოს მეურნეობის

შესაძლებლობას. მოვიტანოთ მაგალითები. კანონმდებელი კულუხის ალების დროს ანგარიშს უწევს იმას, მოვიდა თუ არა მოსავალი, როგორია მოსავალი, დიდია თუ პატარა მამული; ღალა და კულუხი ხშირ შემთხვევაში აიღება როგორც მოსავლის ნაწილი. კანონმდებელი, როგორც დავინახეთ, ზოგ შემთხვევაში თხოულობს „შეძლებით სამასპინძლოს“; ზოგიერთი გლეხი კიდევაც განთავისუფლებულია მასპინძლობისაგან. მიუხედავად ამისა, გამოსაღები მაინც უთანასწოროდ ნაწილდებოდა. გამოსაღებთა დაწესება გარეგანი ნიშნების მიხედვით იწვევდა გამოსაღებთა გაღებას ოჯახის რეალურ შესაძლებლობასთან შეუსაბამებლად: ერთი იხდიდა მეტს, მეორე—ნაკლებს. განსაკუთრებით საგრძნობი იყო ასეთი უთანასწორობა მაშინ, როდესაც გამოსაღები წესდებოდა არა როგორც მოსავლის განმსაზღვრელი წილი (ღალა, კულუხი), არამედ როგორც მტკიცე განაკვეთი ცალკე კომლზე (ძღვენი, მასპინძლობა, ფულადი გამოსაღები კომლზე). ცხადია, რომ ხშირ შემთხვევაში გამოსაღები სცილდებოდა რენტას, რომელიც უნდა მიეღო ბატონს; ბატონს მიჰქონდა მეტი, ვიდრე რენტა. გლეხი ხშირად იძულებული იყო ბატონისათვის გადაეცა მისთვის საჭირო პროდუქტის ნაწილიც კი.

გამოსაღებთა დაწესების დროს დიდ როლს თამაშობდა გამოსაღების შეწერა. ასეთ შემთხვევაში გამოსაღები წესდებოდა სოფლის ან კომლთა ჯგუფის მიხედვით და შემდეგ ნაწილდებოდა კომლთა შორის. ცხადია, რომ ასეთი წესი ჰბადებდა თვითნებობას და გამოსაღებთა უთანასწორო განაწილების გაღრმავებას. შეწერის გვერდით ჩვენ ვხვდებით წინასწარ დადგენილ განაკვეთებსაც: მაგალ., კულუხი, ღალა, ფულადი გადასახადები და სხვ., რაც გამოსაღების დაწესების უკეთეს ფორმად უნდა ჩაითვალოს.

დაბოლოს საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ იმ დროის გამოსაღებთა სისტემა იცნობს შეღავათებსა და განთავისუფლებასაც კი გამოსაღებებისაგან; განსაკუთრებით შეღავათიან პირობებში იმყოფება „ახალი მოსული“, ე. ი. ახლად დასახლებული; პირველი წლის განმავლობაში იგი თავისუფალი იყო ყოველნაირი გამოსაღებისაგან. შეღავათებს აშკარა კლასობრივი შინაარსი აქვს. მეფე დაინტერესებულია გამომღებთა რიცხვისა და შეძლების ზრდაში.

მთელ რიგ გამოსაღებთა ალება დამყარებულია წინასწარ აღრიცხვაზე და გამოსაღებთა აკრეფას მოჰყვება ანგარიშის შედგენა და ჩაბარება. საკმარისია მოვიგონოთ ის, რაც ითქვა ზემოთ სახასო პურისა და ერბოს შესახებ.

ზოგ შემთხვევაში მეფე თავისი მამულის ამა თუ იმ ნაწილის სარგებლობის უფლებას აძლევდა სხვებსაც და სამაგიეროდ ლეზულობდა საზღაურს ფულით ან ნატურით. შევჩერდეთ მეფის ასეთ შემოსავალზე.

სამართლის წიგნი აცხადებს: „ქვეყანაზედ ეს სამი არ დაეპირვის კაცსა და კელმწიფისა არის: წყალი, ჭეშა და ბალახი“ (მუხ. 169).

მეფის შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროს შეადგენდა საძოვრები. საძოვრების შესახებ სამართლის წიგნში შემდეგს ვკითხულობთ: „ბალახი მთასა თუ ბარსა კაცს კაცისაგან ამიტომ არ დაეპირვის, რომ ხელმწიფეს ცხვრის საბალახე ეძლევის და ძროხის ნახირის თავი. და, თუ ერთი მეორეს ბალახს დაუქერს, ესეები ხელმწიფეს დააკლდების“ (იქვე, მუხ. 171). ამრიგად, საძოვრებით სარგებლობა თავისუფალი, მაგრამ ფასიანი იყო. ნახირისთავი, პირისთავი და საბალახე შეადგენდნენ გამოსაღებს საძოვრით სარგებლობისათვის.

ნახირი ერქვა მსხვილფეხარქოსანი საქონლის ჯოგს, ნახირისთავი — იმ გამოსაღებს, რომელიც აიღებოდა ასეთ საქონელზე. როგორც წესი, ნახირისთავის გადამხდელი სოფელი იყო, კანონმდებელი არჩევს, „დიდს“, „შუათანას“, „პატარას“ და „იმის დაბალს“ სოფელს, მაგრამ არავითარი მასალა არ არის მოცემული იმის გასარჩევად, თუ როგორი სოფელი უნდა მიეკუთვნოს დიდს, შუათანას, პატარასა და იმის დაბალს. დიდმა სოფელმა ნახირისთავის სახით უნდა გაიღოს ხარი, შუათანამ — ძროხა, პატარამ — გამოზამთრული და იმის დაბალმა კი — ცხვარი. იმ შემთხვევაში, როდესაც ერთი კომლია, გამოსაღები აიღება ფულით და შეადგენს ორ შაურს. ნახირისთავის აღება არ წარმოებდა ყოველ წელს: „ერთი წელიწადი უნდა შუაზედ გამოვიდეს და მესამეს წელიწადზედ აიღონ“ (დასტურლამალი, გვ. 65).

პირისთავიც წარმოადგენდა გამოსაღებს საძოვრებით სარგებლობისათვის, მაგრამ იგი აიღებოდა ცხვარსა და თხაზე. სპეციალური პირები აწარმოებდნენ ცხვრებისა და თხების ზუსტ აღრიცხვას. „ყოველს მვარეს მობალახეცა და მოპირისთავეც დაეთარს დაიქერდეს, რასაც კომლს რამდენი ბატკნიანი და რამდენი მშრალი, ან თხა ეყოლებოდეს, დასწერდეს“ (დასტურლამალი, გვ. 67). პირისთავის სახით აიღებოდა ასზე ერთი, ე. ი. პირისთავის აღებაც ხდებოდა ნატურით, ცხვრების რაოდენობის მიხედვით.

ნახირისთავისა და პირისთავის გვერდით ჩვენ ვხვდებით საბალახესაც, რომელიც გამოსაღებია საძოვრად დაცული

ადგილების სარგებლობისათვის. საბალახეს გასტუმრება ხდებოდა ნატურით, სახელდობრ, ცხვრით, მაგრამ ეს გამოსაღები გაცილებით უფრო მაღალი იყო, ვიდრე პირისთავისა. საბალახეს სახით აიღებოდა ასზე სამი ბატკნიანი და ორი მშრალი ცხვარი, სულ ხუთი. დასტურლამალში ცალკეა მოხსენიებული ღორის საბალახეც (გვ. 73, 25, 31), მაგრამ ნისი მოცულობა არ ჩანს.

ქოდავი ერქვა იმ გამოსაღებს, რომელსაც იხდიდა თათარი მოსახლეობა სამოვრად დაცული ადგილების სარგებლობისათვის. გამოსაღების აღება ხდებოდა ცხვრების ზუსტი აღრიცხვის საფუძველზე: „სამს წელიწადში ერთხელ ჩობანბეგი უნდა წავიდეს და დათვალოს. გალადარს რაც ცხვარი ჰყუანდეს, ან ვისიც ერიოს ცალ-ცალკე დაწეროს. ვისიც ერიოს საჯელდობ ანუსხევდენ“ (დასტურლამალი, გვ. 86). გამოსაღები დაწესებული იყო ცხვრის თავზე, იგი შეადგენდა მეფის სასარგებლოდ ერთ შაურს ცხვარზე. ქოდავის გადახდა განვადებული იყო: „ერთი წილი ამ თავიდან გამოიღონ, ერთი წილი მთაზედ რომ ავიდნენ და ერთი წილი მთიდან რომ ჩამოვიდნენ“ (დასტურლამალი, გვ. 86).

ზოგ შემთხვევაში მეფე თავისი მამულის ნაწილს გასცემდა იჯარით. ასეთი ნაწილიდან მეფე ლებულობდა შემოსავალს როგორც ფულით, ისე ნატურითაც. ამის დასტურს ჩვენ ვპოულობთ „დასტურლამალში“ (იხ. მაგ., „სალთხუცის სარგოსათვის“, გვ. 77, „ინდოს ლანჩაარისათჳს“, გვ. 46—48). თბილისში მეფის მიწაზე დუქნები იყო აშენებული სხვადასხვა პირების მიერ. მეფე დუქნის ასაშენებლად გაცემულ მიწაზე ლებულობდა ყოველ დუქანზე შაურს თვეში ან სამ აბაზს წელიწადში. აქ საქმე გვაქვს ფულად რენტასთან. შემოსავალი შეადგენდა თორმეტ თუმანს (დასტურლამალი, გვ. 23).

მუშაობა წარმოებდა სპეციალური მოხელეების ხელმძღვანელობით; სამუშაოს უდიდესი ნაწილი სრულდებოდა ყმა-გლეხების მიერ შრომითი ბეგარის სახით. მაგრამ ზოგ შემთხვევაში სამუშაო სრულდებოდა დაქირავებული სამუშაო ძალითაც. ამის დასამტკიცებლად საკმარისია მოვიტანოთ „დასტურლამალის“ შემდეგი ადგილები: „მაგრამ ამა ზურში ცოტას ალაგს ჰვიროსელნი მუშაობენ: ისინი აიყარნენ და იმათს კერძს ბატონის ფასით მუშაობენ ატენელნიც ამავე ზურში მუშაობენ. ამ ფასით სამუშაოს ზურებს სიეცემის თეთრი სალაროდამ, ან ფარჩად. პური და ლვინო მიეცემის ერთ-პირ ზურებისათჳს. პური კოდი, ლვინო კოკა (დასტურლამალი, გვ. 9) ან კიდევ: „...მებადური ჩვენს სახასოში თუ არ იყოს, ჯამაგირით დაიქირაონ...“ (იქვე, გვ. 23). „დიდ ბადე აბარიათ, საძი კომლი თარხანია, და რასაც თევზს დაიჭერს, გომარელთ

უნდა ჩამოუტანონ, და მენაეტიკე ჯამაგირით დავიჭიროთ“ (იქვე, გვ. 119).

ტყე საქართველოში შეადგენდა მეფის, თავადების, აზნაურების, ეკლესიისა და, ზოგჯერ, გლეხების სათემო საკუთრებას. ტყით სარგებლობა უფასო იყო ადგილობრივი მცხოვრებთათვის იმ შემთხვევაში, თუ ტყე ხმარდებოდა საკუთარ საქიროებას და არ იყო დანიშნული გასაყიდად. იმ შემთხვევაში, თუ ადგილობრივი მცხოვრები ხე-ტყეს გამოიყენებდა გასაყიდად ან ტყით სარგებლობდა უცხო სოფლის მცხოვრები, ტყით სარგებლობა ფასიანი იყო¹.

მეფის ტყეც გამონაკლისს არ შეადგენდა. მისი ტყით სარგებლობის წესები ისეთივე იყო, როგორც სხვებისა. ჩვენ არ მოგვეპოვება ცნობა იმის შესახებ, თუ როგორი იყო გამოსაღები მეფის ტყით სარგებლობისათვის იმ შემთხვევაში, როდესაც სარგებლობა ფასიანი იყო. აღსანიშნავია, რომ დასტურლამალი არ ითვალისწინებს გამოსაღებს ტყით სარგებლობისათვის. ამრიგად, ტყით სარგებლობა თავისუფალი, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში ფასიანი იყო. სამართლის წიგნი შემდეგნაირად ასაბუთებს ტყით სარგებლობის თავისუფლებას: „მთა და შეშა ამისთვის არ დაეჭირვის, თუ ბარის კაცი სახლს არ ააშენებს და შეშით არ დარჩების, ქვეყანაზედ შენობა მოაკლდების და ჴელმწიფეს ლაშქარ-ნადირობა დააკლდების, მაგრამ იქნებისცა მთის პატრონს ერთი სანადირო ალაგი ყოყუღად ჰქონდეს და იქ არ მოაჴრევენოს“ (მუხ. 172).

დასტურლამალში ვხვდებით შემოსავალს სახელწოდებით ო დ უ ნ ა ღ ი ა, რაც უნდა იყოს თათრების გამოსაღები ტყით თუ ბაღით სარგებლობისათვის.

წყალი სამართლის წიგნში მეფის საკუთრებად არის გამოცხადებული. წყალზე მოძრაობა თავისუფალია, ყოველ შემთხვევაში, არ ვხვდებით ღაიმე გამოსაღებს წყალზე მოძრაობის უფლებისათვის. თავისუფალი იყო წისქვილის აგება წყაროზე. თავისუფალი, მაგრამ ფასიანი იყო წყლის გამოყენება რუებიდან ნაკვეთების მოსარწყავად, რამდენადაც მორწყვას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. სამართლის წიგნში ვკითხულობთ: „წყალი ასრე, რომე სადაც ჴელმწიფე წყლისა და რუს გატანას მოინდომებს, ქვეყნის შენობისა და პურის მოსავლისათვის იქს, რომე კოდის პური არ დააკლდეს და სადაც ეპრიანების რუს თავს ვერავინ დაუშ-

¹ პ. გუგუშვილი, საქართველოს ძველთაგან და ჩვეულებითად ქართულ მეფეთა დროთა შემოღებულნი სჯულნი, თბ., 1939, მუხ. 64.

ლის, სადაც რუ მოიქდენს; ვენაქია თუ ხოდაბუნი, რაც დახვდეს, გასქრის და გაატარებს. რომელს სოფელსაც უბოძებს და დააჩემებს იმ წყალს, ერთი მეორეს ვერ შეეცილება. მას უკან სათავის კეთება და რუს ამოწმება არვისგან დაიშლება (მუხ. 170).

მებადურობა ან თევზზე ნადირობა თავისუფალი იყო; მხოლოდ განსაზღვრულ ადგილებში, ალბათ იქ, სადაც თევზი ბლომად იყრიდა თავს, მეფე მებადურობისათვის თხოულობდა გამოსაღებს ფულითა და ნატურით: გარდა ამისა, მეფე თვითონაც ეწეოდა მებადურობას თავისი მოხელეებისა და ყმების საშუალებით; მეფე ამ შემთხვევაში ფართოდ იყენებდა ყმების მუშაობას. როგორც ზემოთ დავინახეთ, ზოგჯერ იგი მიმართავდა დაქირავებულ სამუშაო ძალასაც კი. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა დასტურლამალის შემდეგი დებულება. „ყარაიის კონის საქმე ასრე გარიგებულა როსტომ მეფისაგან: რაც კონს თევზი მოხუდებოდეს, თორმეტისაგან ათი საბატონოდ უნდა გარდაიდვას, და ორი სათაოდ უნდა აიღონ. ამ ორისაგან, ერთი სუფრაჩმა და სარქარმა უნდა გაიყონ და ერთი მეკონეთ ერგებოდეს“. მეფის წილის მესამედი „ბატონს კათალიკოზს“ ეძლეოდა. დასტურლამალი ჩამოსთვლის იმ პირებს, ვისაც კონი აბარია, და აცხადებს, რომ „ამ კონს, რაც ქვთ შევსება მოუნდება, ელის კაცმა უნდა შეავსოს“ (გვ. 43—44). ზოგ შემთხვევაში მეფეც ღებულობდა გლეხებისაგან თევზს, როგორც სპეციალურ გამოსაღებს, —ამაზე უკვე გვქონდა საუბარი.

ამრიგად, ბალახით, ტყითა და წყლით სარგებლობა თავისუფალი, მაგრამ, განსაზღვრულ შემთხვევაში, ფასიანია. კანონმდებელი პირდაპირ და გულახდილად ხსნის, თუ რატომ არის ბალახით, ტყითა და წყლით სარგებლობა თავისუფალი.

მიწის, ტყისა და წყლის გარდა, მეფე-დედოფალს აქვთ სხვა უძრავი ქონება: სასახლეები, ქარვასლები, დუქნები, სადგომები; ზოგიერთი მათგანი გაქირავებულია და მეფე ღებულობს ქირას. შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროს შეადგენდა იათალი, ე. ი. საქონლის საზამთრო სადგომი, რომელიც მეფეს ეკუთვნოდა და რამდენიმე ადგილას მდებარეობდა, მაგ., იალღუჯზე, შულავერში. იათალის შემოსავლის შესახებ ჩვენ მოგვეპოვება ზოგიერთი მნიშვნელოვანი ცნობა. იათალის ქირა აიღებოდა ცალკეულ სულ საქონელზე ნატურით ან ფულით. იალღუჯზე აიღებოდა ას ცხვარზე ერთი ცხვარი, ძროხაზე—ნახევარი შაური, მაგრამ, ამასთან, კანონმდებელი აღნიშნავს, რომ „დიდ ზროხაზედ აიღების, ტანა ზროხაზედ არ აიღების“ (დასტურლამალი, გვ. 43), ცხენზე—შვიდი ფული. თუ საქონელი ზამთარს შულავერთან დაჰყოფდა, მაშინ აიღებოდა „პირზედ ერთი ცხვარი, ძროხაზედ ორი ფული, ღორ-

ზედ პირზედ ერთი“ (დასტურლამალი, გვ. 98). ჩვენ არ მოგვე-
პოვება ცნობა იმის შესახებ, თუ რა შემოსავალს აძლევენ მეფეს
ქარვასლები და დუქნები.

ხაზი უნდა გაესვას ერთ გარემოებას: მეფის სახასო მამული
არ წარმოადგენდა მყარ ერთეულს. მოცულობის მხრივ სახასო
მამული დიდდებოდა დაპყრობილი მიწა-წყლისა და იმ მამულების
ანგარიშზე, რომელიც იყო ბეითალმანი, კონფისკაციაქმნილი, გასამ-
ყრელოდ ან საჩუქრად მიღებული, ნაყიდი და სხვ.

მეორე მხრივ, იგი მცირდებოდა სხვადასხვა მიზეზის გამო;
ეს მიზეზებია: მამულის გამოყოფა მეფის ოჯახის წევრებისათვის,
მამულის გაჩუქება, გაყიდვა, მტრის მიერ მიწა-წყლის დაპყრობა
და ა. შ.

ცხადია, რომ მეფე თვითონ, თუნდაც თავისი ოჯახის წევრე-
ბით, ამალითა და სტუმრებით ვერ მოიხმარდა სახასო მამულის
მთელ ნატურალურ შემოსავალს: ნაწილი მიდიოდა მოხელეების
სარგოდ, ნაწილი—რეზერვების შესაქმნელად და ნაწილი, უნდა ვი-
ფიქროთ,—სავაჭროდაც კი.

კახეთის მეფეც მსხვილი მემამულე იყო. ისიც ღებულობდა
შემდეგ შემოსავალს: საბალახეს, ღალას, კულუხს, ძღვენს
(დაკავშირებულს სხვადასხვა შემთხვევასთან), სამასპინძლოს;
გლეხობა კახეთშიც ასრულებდა სხვადასხვა ბეგარას მეფის სა-
სარგებლოდ. ჩვენ ვხვდებით ნადობასაც. კახეთში ადგილი აქვს
მოხელეების კვებას. „მოურავის ულუფა მოყალნეს აძეს და
შაურიც მეულუფის არის“¹. ამ ულუფის შინაარსი და მოცულობა
არა ჩანს. გარდა ამისა, მოურავის სასარგებლოდ მოდიოდა „დიდს
მანჯანიკზე სამი სტილი აბრეშუმი მოურავისა არის ქალაქური
სტილი, რომელიც ოცდაცამეტი მისხალიანი არის, ბატონს საქმე
არა აქვს“²; მეკოდისპურეს სასარგებლოდ თვითეულ კომლს უნდა
გაეღო ორი ლიტრა პური, ხოლო სუფრაჯის სასარგებლოდ—
ერთი ლიტრა; ბაზიერის სასარგებლოდ თვითეულ მოყალნეს უნდა
გაეღო ერთი ქათამი და ერთი შაური³. მოხელეების სასარგებ-
ლოდ არსებობდა საქორწილო და საალაპო ძღვენიც⁴.

¹ „საქართველოს სიძველენი“, ტ. III, № 160. კახეთის ბაგების გარიგება, მუხ. 21.

² იქვე, მუხ. 34.

³ იქვე, მუხ. 23, 35.

⁴ იქვე, მუხ. 1.

3. მონოპოლიზმი და ბაჟები

მონოპოლია ეწოდება მეფის განსაკუთრებულ უფლებას ამა თუ იმ სახის წარმოება-ვაჭრობის ექსპლოატაციაზე. მონოპოლიის დაწესებას მიზნად აქვს შემოსავლის მიღება, შემოსავლის გადიდება. მონოპოლია შეიძლება არსებობდეს რამდენიმე საიისა. ერთ შემთხვევაში მეფეს მართლაც აქვს საკუთარი მონოპოლიური საწარმო ან სავაჭრო საწარმო და ამ საწარმოს ექსპლოატაციას იგი თვითონ აწარმოებს უშუალოდ. მეორე შემთხვევაში შეიძლება მან თავისი საწარმო იჯარით გასცეს. მესამე შემთხვევაში მეფე უთმობს თავის უფლებას სხვას და ამისათვის უშუალოდ ლეზულობს სათანადო საზღაურს. მეოთხე შემთხვევაში ამ საზღაურის აღება გაცემულია იჯარით. ფეოდალიზმის ფინანსების ისტორიაში ვხვდებით ოთხივე სახის, უფრო ხშირად, მეოთხე სახის მონოპოლიებს.

მონოპოლია შეიძლება იყოს სრული ან ნაწილობრივი. პირველ შემთხვევაში, იგი ვრცელდება საგნის წარმოება-ვაჭრობის ყველა სტადიაზე, მეორე შემთხვევაში—ერთ ან რამდენიმე სტადიაზე.

იმ შემთხვევაში, როდესაც მონოპოლიზებულია რომელიმე საქონლის შესყიდვა-გაყიდვა, წესდება როგორც ნაყიდობის, ისე გაყიდვის ფასიც, და ამ განსხვავებაში ჩართულია გადასახადიც. მაღალი მონოპოლიური ფასი შემოსავლის წყაროა. იმ შემთხვევაში, როდესაც დაწესებულია წარმოების რომელიმე სტადიის მონოპოლია, მეფე შემოსავალს ლეზულობს იმ მტკიცე განაკვეთის სახით, რომელიც აიღება პროდუქტის ერთეულზე.

იმ პერიოდის ქართლში ივენ ვხვდებით ორ აშკარა ფისკალურ მონოპოლიას—არაყისა და სამღებროების მონოპოლიას.

არაყხანის იჯარის შესახებ დასტურლამალში ვკითხულობთ: „ვინც იჯარად აიღებს არაყს, სხტა კაცი მის მეტი ვერც გაჰყიდის, ვერც იყიდის, სოფლის არაყს იყიდის ლიტრას სამს ბასტად, შაურად; მერმე ღუათაშად გამოჰქდის და ექტს შაურად ლიტრას გაჰყიდის, ჯან შვიდ შაურად“¹. აქედან ნათლად ჩანს, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს მონოპოლიასთან არყის წარმოება-ვაჭრობის დარგში. მონოპოლია ნაწილობრივია, რამდენადაც სოფლად არყის გამოხდა აკრძალული არ არის, მონოპოლიზებულია მისი „ღუათაშად“ გამოხდა და გაყიდვა—ეს მონოპოლია ეკუთვნის, ერთი მხრივ, წარმოების სფეროს, მეორე მხრივ კი—ვაჭრობის სფეროს. ფუიქრობთ, რომ არყის მონოპოლია ვრცელდებოდა მხოლოდ მეფის სახასო მამულზე.

¹ დასტურლამალი, გვ. 6.

კანონმდებელს კარგად ესმის, რომ მონოპოლისტ მოი-
ჯარადრეს შეუძლია ფასები უზომოდ გაზარდოს, ამიტომ მონო-
პოლისტის უფლება ფასების დაწესებაში ფორმალურად მაინც
შეზღუდულია. კანონმდებელი ზუსტად განსაზღვრავს სოფლის არ-
ყის ფასს (სამი ბისტი ლიტრა) და „დუათაშად“ გამოხდილი არ-
ყის ფასს (ექვსი, ხან შვიდი შაური ლიტრა).

ეს მონოპოლია იჯარით იყო გაცემული. იჯარის ფასს სა-
ფუძვლად ედვა განსხვავება ნასყიდობისა და გასაყიდ ფასს შორის.
თვალსაჩინოა საგრძნობი განსხვავება ამ ფასებს შორის—სამი ბის-
ტი და შვიდი შაური, ე. ი. 6 კაპ. და 35 კაპ.

დასტურლამალი გვაუწყებს, რომ შემოსავალი იჯარიდან
შეადგენდა „ხან ოცდა თუთხმეტი, ხან მეტ-ნაკლები“ თუმანს.

სამწუხაროდ, ჯერჯერობით, უფრო დაწვრილებით ვერაფერს
ვიტყვიტ იმაზე, თუ როგორ იყო ორგანიზებული არყის მონო-
პოლია.

მეორე ფისკალურ მონოპოლიას წარმოადგენდა სამღებ-
როები. ეს მონოპოლია ეკუთვნოდა დედოფალს. იგი ვრცელდება
მთელს ქართლზე. სადედოფლო დასტურლამალი აშკარად აცხა-
დებს: „სადაც სამღებროები არის, ქართლსა და საბარათას-შვი-
ლოში, თუ ყაიყულს, სულ სადედოფლო არის“¹. ცხადია, რომ
მონოპოლიზებული წარმოების ის სჯადია, რომელსაც წარმოად-
გენს ლეება. ეკუთვნის წარმოების სფეროს. ქსოვილის წარმოების
თვალსაზრისით ჩვენ საქმე გვაქვს ნაწილობრივ მონოპოლიასთან,
მაგრამ ლეების თვალსაზრისით—სრულ მონოპოლიასთან.

სამღებროებს განაგებს მღებართუხუცესი. ყველა სამღებრო
ქალაქის მღებართუხუცესის ხელში იყო, ხოლო ზემოქართლისას
ცალკე მღებართუხუცესი განაგებდა. მღებართუხუცესობა შრომით
ბეგარას წარმოადგენდა. დასტურლამალი აცხადებს, რომ ზემო-
ქართლში მღებართუხუცესად ერთი კაცი ალიდან, ერთი ცხინვა-
ლიდან და ერთი გორიდან უნდა იყოს. ქალაქის მღებართუხუცე-
სად იყო ორი წინწყაროელი და ორი თბილისელი. მღებართუხუ-
ცესები დადგებოდნენ რიგით და სამღებროებს უწევდნენ მომსა-
ხურეობას. ამგვარად, მომსახურეობა შეუწყვეტელი იყო, მაგრამ
შემადგენლობა კი—ცვალებადი. არაერთარი სხვა ცნობა სამღებ-
როებისა და მათი შემოსავლის შესახებ ჩვენ ამ დროისათვის არ
მოგვეპოვება. უდავოა, რომ ამ მონაცემების მიხედვით ჩვენ საქმე
გვაქვს დედოფლის ფისკალურ მონოპოლიასთან და, მაშასადამე,
გადასახადთან, სახელდობრ, არაპირდაპირ გადასახადთან; მაგრამ

¹ დასტურლამალი, გვ. 125.

ეს საკმარისი როდია; მნიშვნელოვანი და საინტერესოა იმის ცოდნაც, თუ რა სახის მონოპოლიასთან გვაქვს საქმე, რა წესით ხდება სამღებროების ექსპლოატაცია, რა ხასიათისა და რა მოცულობის იყო სამღებრო შემოსავალი. ამაზე სრულ პასუხს ჯერჯერობით ვერ ვღებულობთ.

დასტურლამალის იმ მუხლში, რომელსაც ჰქვია „ყასაბხანის იჯარისათვის“¹, ჩანს, რომ გასაყიდად დაკლულ საქონელზე აიღებოდა გადასახადი. გადასახადი აიღებოდა ნატურით, სახელდობრ, ქონით, მაგრამ ამის განაკვეთები არა ჩანს. ამ გადასახადს ემატებოდა დაკლული საქონლის ტყავიც. ყასაბხანის შემოსავალი იჯარით იყო გაცემული და შემოსავალი შეადგენდა 3500 ლიტრა ქონს. ტყავი იჯარადარს უნდა მიეყიდა დაბალისათვის. ამ ოპერაციაში ადგილი აქვს ნატურალური გადასახადის სახით მიღებული ტყავის გაყიდვას. იჯარადარი აიღებდა დაბალისაგან ძროხის ტყავზე ორ შაურს, ქოსალაზედ — შაურს, თიმენჯზე, გეშზე, თხის ტყავზე — თითო ფულს². დაბალხანის შემოსავალიც იჯარით იყო გაცემული და შეადგენდა ხან 28 თუმანს, ხან მეტს ან ნაკლებს. ორივე იჯარა მტკიცე კავშირშია ერთმანეთთან, მეორე პირველის გაგრძელებაა, ორივე ერთი კაცის ხელშია.

დასტურლამალის ცნობით, გორის ყასაბხანაშიც იგივე ტარიფი არსებობდა, გორის ყასაბხანის შემოსავალი ორ-სამ თუმანს შეადგენდა.

ამ დროს ქართლში, ისე როგორც ყველა ფეოდალურ სახელმწიფოში, ჩვენ შინაგანი საბაჟოები გვქონდა და ბაჟიც შინაგანი იყო; ჩვენ ახლა გვექნება საუბარი იმ გადასახადზე, რომელიც ბაჟის სახელწოდებით აიღებოდა შინაგან საბაჟოებში. მაგრამ ამასთანავე უნდა გვახსოვდეს, რომ ბაჟი ხშირად ეწოდებოდა სხვაგვარ გადასახდელებსაც (მისაგებელს), რომელზედაც ცალკე გვექნება საუბარი.

უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ ბაჟის აღება არ წარმოადგენდა მეფის პრივილეგიას მთელს ქართლში; ასეთი გადასახადის აღების უფლება მას ჰქონდა მხოლოდ საკუთარ მამულში. ყველა მემამულე იღებდა ასეთ შემოსავალს თავის მამულში, იგი დამოუკიდებლად აწესებდა ბაჟს და საბაჟო შემოსავალიც მას ეკუთვნოდა. ამრიგად, ბაჟი ეკუთვნოდა იმ ფეოდალს, რომლის ტერიტორიაზეც იგი აიღებოდა. ამ შრომაში ლაპარაკია მხოლოდ იმ ბაჟზე, რომელიც შემოდიოდა მეფის სასარგებლოდ და რომე-

¹ დასტურლამალი, გვ. 92.

² იქვე, გვ. 92, 24-25.

ლიც შეადგენდა ასეთი გადასახადის უდიდეს ნაწილს ქართლში, თუნდაც იმიტომ, რომ ქ. თბილისი, ყველაზე დიდი შემოსავლის ადგილი, მეფის განკარგულებაში იმყოფებოდა.

ბაგი დაწესებული იყო როგორც უცხოეთიდან შემოტანილ, ისე შინაგანი წარმოშობის საქონელზედაც. პირველ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ბაგთან თანამედროვე გაგებით (таможенный налог), მეორე შემთხვევაში კი — აქციზთან. დაბეგრილი საქონლის სია საკმაოდ ვრცელია, მაგრამ, ჩვენი აზრით, სინამდვილეში ეს სია უფრო ვრცელი უნდა ყოფილიყო. ჩვენ გვგონია, რომ ეს გადასახადი ეხებოდა ბაზარზე მოტანილი საქონლის უდიდეს ნაწილს, რომ დასაბეგრ საქონელთა სია, მოცემული დასტურლამბალში, ეხება მხოლოდ მთავარ საგნებს, რომლისდაგვარად აიღებოდა ბაგი სიფა საგნებზედაც; ჩვენამდე მოღწეული სიის მიხედვით კი, შეიძლება ითქვას, რომ იბეგრებოდა ყოველგვარი საქონელი, რომელიც ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვან მონაწილეობას ღებულობდა მაშინდელ საკმაოდ სუსტ საქონელბრუნვაში.

ბაგის აღებას საქართველოში, ისე როგორც სხვა ყველა ფეოდალურ ქვეყანაში, საფუძვლად ედვა ანაზღაურება იმ სამსახურისა, რომელსაც ფეოდალი ვითომ უწევდა ვაჭარს. ფაქტიურად საქმე გვაქვს წმინდა ფისკალურ ინტერესებთან და წმინდა სახის გადასახადთან.

ბაგი ორი სახისა იყო: შემოზიდვითი და გაზიდვითი. პირველი აიღებოდა შემოტანის დროს, მეორე კი საქონლის გატანის დროს. სატრანზიტო ბაგის ცნება არ არსებობდა XVIII საუკუნე ქართლში, რადგანაც ყოველი საქონელი, რომელიც შემოტანილი და შემდეგ ისევ გატანილი იქნებოდა, დაიბეგრებოდა როგორც შემოტანის, ისე გატანის დროსაც.

აღსანიშნავია, რომ ბაგი აიღებოდა იმდენჯერ, რამდენ საბაჟოსაც გაივლიდა საქონელი, ე. ი. დაბეგვრა იყო მრავალგზისი; ეს გარემოება აძვირებდა საქონელს და ამიტომაც ვაჭარი იძულებული იყო ეძებნა მოკლე გზა მყიდველთან, ე. ი. გამყიდველი ცდილობდა გაეფლო საბაჟოების რაც შეიძლება ნაკლები რიცხვი.

მნიშვნელოვანი და საინტერესოა საკითხი საბაჟო ტარიფის შესახებ, ე. ი. განაკვეთების იმ ერთობლიობის შესახებ, რომელიც არსებობდა მაშინდელ ქართლში.

უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ ტარიფი უცხოეთის საქონელზე ავტონომიური იყო, ე. ი. ცალმხრივად დადგენილი, და არა საკონვენციო, ე. ი. დადგენილი ხელშეკრულების საფუძველზე.

ბაგი ამ პერიოდში იყო ორი სახისა—სპეციფიკური და ფასეულობითი (ad valorem). სპეციფიკური ბაგი აიღებოდა გარეგანი ნიშნის მიხედვით. ამ შემთხვევაში მასშტაბად აღებული იყო ან წონა, ან სიგრძე, ან მოცულობა, ან ცალთა რაოდენობა, ე. ი. ყველა გარეგანი ნიშანი, რომლებსაც იცნობს სპეციფიკური ბაგის პრაქტიკა. დასაბეგრავე საქონლის მოცულობა, თავის მხრივ, გაიზომებოდა ან ურმით, ან საპალნით, მაგრამ საპალნეშიაც იყო განსხვავება: არჩევდნენ ცხენის საპალნესა და აქლემის საპალნეს. განაკვეთი განსხვავებულია იმისდა მიხედვით, თუ რით იქნებოდა საქონელი მოტანილი: ურმით, აქლემის თუ ცხენის საპალნით. ფასეულობითი ბაგი აიღებოდა როგორც საქონლის ფასის განსაზღვრული ნაწილი. თითქმის ყველა ბაგი სპეციფიკური იყო, ფასეულობითი ბაგი გამონაკლისს შეადგენდა, იგი აიღებოდა მხოლოდ ფარჩაზე, ე. ი. ფართლეულზე.

სპეციფიკური ბაგის არსებობის დროს საჭიროა მრავალი განაკვეთების დაწესება, რამდენადაც ანგარიში უნდა გაეწიოს მრავალ სხვადასხვა ნიშანს, მაგრამ ასეთი ტარიფის არსებობის დროს საბაჟო შემოსავალი არ არის დამოკიდებული ფასების მერყეობაზე — სპეციფიკური ბაგი არ უწევს ანგარიშს საქონლის ფასს. ფასეულობითი ბაგის არსებობის დროს შეიძლება იყოს ერთი განაკვეთი სხვადასხვა საქონლისათვის. ფასეულობითი ბაგი ანგარიშს უწევს საქონლის ფასს, რადგანაც იგი აიღება როგორც ფასის განსაზღვრული ნაწილი; შემოსავალი ასეთი ბაგიდან დამოკიდებულია ფასების მერყეობაზე, მაგრამ საქონლის ფასის დადგენა ძნელი და სადავო საქმეა. ასაღები თანხის გამოანგარიშება ძნელი საქმე იყო. მაშინდელ ქართლში ორივე სახის ბაგი არსებობდა, მაგრამ უპირატესობა ჰქონდა სპეციფიკურ ბაგს; ალბათ რთული სპეციფიკური ტარიფის დაწესება მაშინდელი საფინანსო ტექნიკის პირობებში უფრო ადვილ საქმედ იყო მიჩნეული, ვიდრე ფასის განსაზღვრა ბაგის აღების დროს, განსაკუთრებით მონეტის გაფუქების პირობებში.

საბაჟო განაკვეთი არ უწევდა ანგარიშს არც მყიდველის, არც გამყიდველის გადახდისუნარიანობას. მაგრამ ერთი რამ მაინც არ შეგვიძლია არ აღვნიშნოთ მაშინდელ საბაჟო პოლიტიკაში. კანონმდებელი ანგარიშს უწევდა ლარიბ კაცს. დასტურლამალში წერია: „ბანბის საპალნე, აქლემს ჰკილია თუ ულაყსა, საპალნეზედ ორი აბასი არის; თუ ლარიბი კაცი მოიტანს, ერთი შაური მუშრიბანა არის“¹, ე. ი. ლარიბ კაცს მხოლოდ ერთი

¹ დასტურლამალი, გვ. 100.

შაური უნდა გაეღო. მართალია, ჩვენ საქმე გვაქვს ძალიან მცირე გამონაკლისთან, მაგრამ საშართლიანობა მოითხოვს აღვნიშნოთ ეს გარემოება, რამდენადაც ასეთი შემთხვევა შეტად იშვიათია საბაჟო პოლიტიკაში.

როგორი ხასიათი ჰქონდა უცხოეთიდან მოტანილი საქონლის ბაეებს—ფისკალური თუ მფარველობითი? ბაეებს ფისკალური ხასიათი ჰქონდა, მაგრამ უკვე ამ პერიოდში ჩვენ გვხვდება მფარველობითი ბაეების ჩანასახებიც. ასეთ დასკვნამდე მივყავართ ჩვენ მაშინდელი ტარიფის შესწავლას. თავრიზის ფარჩაზე აიღებოდა თუმანზე 10 შაური, ე. ი. 5¹/₆, ურდრავის ფარჩაზე—საპალნეზე 1 აბაზი, ურდრავის აბრეშუმზე—საპალნეზე 9 მილანთუნი: „ჩვენის მოქალაქის აბრეშუმისა და ფარჩის საპალნეზედ სამ-სამი აბასი მუშრიბინა აიღების, რამდენიც საპალნე იქმნების“¹. ნათელია, რომ სამამულო წარმოების ქსოვილები სახელმწიფო მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა; საქართველოში დამზადებული ფარჩა-აბრეშუმი ფაქტიურად განთავისუფლებული იყო ბაჟისაგან, რამდენადაც გადასახდელი იყო მხოლოდ „მუშრიბინა“. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს საბაჟო პოლიტიკა გამომდინარეობდა ეახტანგ VI მისწრაფებიდან, აღედგინა და განეფითარებინა აბრეშუმისა და ბამბის კულტურა საქართველოში. სახალხო მეურნეობის სხვა დარგები ან არ მოითხოვდა მფარველობას, რადგანაც იმყოფებოდა განვითარების ისეთ საფეხურზე, რომელიც ზედმეტად ხდიდა ასეთ მფარველობას (მელვინეობა, ენდრო), ანდა მას არავითარი პერსპექტივა არ ჰქონდა ახლო მომავალში. ამიტომ ყველა სხვა ბაჟს ფისკალური ხასიათი ჰქონდა.

ამ პერიოდში ჩვენ ვხვდებით დიფერენციალური ბაეების ჩანასახსაც. რუსეთთან დაახლოება, მასთან ფართო და მტკიცე სავაჭრო ურთიერთობის დამყარება გამომდინარეობდა მეფე თეიმურაზ II-ის მთელი პოლიტიკიდან. 1750 წ. ოსეთის გზის გახსნამ გამოაცოცხლა ქართლ-რუსეთის სავაჭრო ურთიერთობა. ამ სავაჭრო ურთიერთობის გაადვილების, გაფართოებისა და განმტკიცების ერთ-ერთი საშუალება იყო დიფერენციალური ტარიფის შემოღება იმ საქონელზე, რომელიც რუსეთში მიდიოდა ან რუსეთიდან მოდიოდა. ასეთ საქონელზე საბაჟო ტარიფი შემცირებული იყო და შეადგენდა თუმანზე 25 კაპ., მაშინ როდესაც, ჩვეულებრივ, თუმანზე 50 კაპ. იყო. მაგრამ უკვე 1771 წ. ბაგი ისევ გადიდებული იქნა ჩვეულებრივ განაკვეთადღე. ამას არ ჰქონდა რეპრესიული ხასიათი, იგი ქვეყნის საფინანსო მდგომარეობით იყო გამო-

¹ დაატურლამალი, გვ. 101.

წვეული. შემდეგში რუსეთთან სავაჭრო ურთიერთობა ისევ მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა.

ბაგი, როგორც ვთქვით, საქონლის გაზიდვაზედაც იყო, მაგრამ ამ პერიოდისათვის საკმაო ცნობები მასზე არ მოგვეპოვება.

დასტურლამალის მიხედვით საბაგო ტარიფი XVIII საუკ. იმ პერიოდში, რომელსაც ახლა ვიხილავთ, შემდეგნაირი იყო (ცხრილი. ჩვენს მიერ არის შედგენილი):

საქონლის დასახელება	დაბეგვრის ერთეული	განაკვეთი
1	2	3
თავრიზის ფარჩა	თუმანი	10 შაური
ურდრავის ფარჩა	საპალნე	11 აბაზი
ჩვენი მოქალაქის ფარჩა	საპალნე	3 აბაზი
აბრეშუმი	ბათმანი	1 აბაზი
აბრეშუმი	საპ. აქლემზე	9 მინალთუნი
ჩვენი მოქალაქის აბრეშუმი	საპ. აქლემზე	3 აბაზი
ბამბა	საპალნე	2 აბაზი
ენდრო	საპ. აქლემზე	2 აბაზი
ენდრო	საპ. ცხენზე	1 აბაზი
ერბო	საპ. აქლემზე	2 აბაზი
ერბო	საპ. ცხენზე	1 აბაზი
თაფლი	საპ. აქლემზე	2 აბაზი
თაფლი	საპ. აქლემზე	10 შაური
წინდა	საპ. ცხენზე	5 შაური
წინდა	საპ. აქლემზე	2 აბაზი
მატყლი	საპ. აქლემზე	2 აბაზი
მატყლი	საპ. ცხენზე	1 აბაზი
ბრინჯი	საპ. აქლემზე	3 შაური
ბრინჯი	საპ. ცხენზე	2 შაური
რკინა	საპ. აქლემზე	3 შაური
რკინა	საპ. ცხენზე	2 შაური
შაბი	საპ. აქლემზე	3 შაური
შაბი	საპ. ცხენზე	2 შაური
მარილი	საპალნე	1 შაური
ქიშიში	საპ. აქლემზე	1—1/2 ლიტრა
ქიშიში	საპ. აქლემზე	1 ლიტრა
თამბაქო	საპ. ცხენზე	1—1/2 ლიტრა
თამბაქო	საპ. ცხენზე	1 ლიტრა
ზეთი	საპალნე	1 აბაზი და 1/2 შაური
ორაგული	საპალნე	2 თევზი
გელაქნური (თევზი)	საპალნე	12 თევზი
ხმელი თევზი	ურემი	18 შაური

1	2	3
ნესვი	საპალნე	4 ნესვი
საზამთრო	საპალნე	—
ტყვე ურუმბიდან	ტყვისთავი	3 მინალთუნი და 1 აბაზი მყიდველს
თუ მთაზე ჩვენი ქართველი ან თათარი აიყვანს და მიყიდის ვისმე	ტყვისთავი	6 მინალთუნი და 2 აბაზი
იმერეთში ნაყიდი ტყვე	ტყვისთავი	3 მინალთ. მყიდ- ველს
იმერეთიდან მოყვანილი და ქართლში გაყიდული ტყვე	ტყვისთავი	1 მინალთ. მყიდ- ველს და 3 მინალთ. გამყიდველს
ტივით მოტანილი ხე	ტივი	1 საუკეთესო ხე.

ზედნართი მინგაშის სასარგებლოდ

აბრეშუმი	საპალნე	შაური
ფარჩა	"	1/2 შაური
ბამბა	"	ბისტი
საყათი	"	2 ფული
თამბაქო	"	1/2 შაური
მარილი	საპალნე	1 ფული
თაფლი	"	2 ფული
მატყლი	"	4 ფული
თევზი	საპალნე	1 ბისტი
ცხვარი გასაყიდი	100	2 შაური
ცხვარი	ჯოგი დიდი	1 ცხვარი
ცხვარი	ჯოგი პატარა	ბატკანი

ზედნართი მოურავის სასარგებლოდ

აბრეშუმი ურუმის	ცხენზე	6 შაური
აბრეშუმი ურუმის	აქლემზე	3 აბაზი
ფარჩა	საპალნე	3 აბაზი
საყათი	საპალნე	13 შაური
ბამბა	საპალნე ცხენზე	2 შაური
ბამბა	საპ. აქლემზე	13 შაური
თაფლი	საპ. ცხენზე	1 შაური
თაფლი	საპ აქლემზე	2 შაური
ერბო	საპ. ცხენზე	1 შაური
ერბო	საპ. აქლემზე	2 შაური
მატყლი	საპ. ცხენზე	1 შაური
მატყლი	საპ. აქლემზე	2 შაური
ენდრო	საპ. ცხენზე	1 შაური

1	2	3
ენდრო	საპ. აქლემზე	2 შაური
წინდა	საპ. ცხენზე	1 შაური
წინდა	საპ. აქლემზე	2 შაური
რკინა	საპალნე	1 შაური
ბრინჯი	საპალნე	1 შაური
შაბი	საპალნე	1 შაური

მ რ ი

ფარჩა თაერიზის	საპალნე	3 მინალთ.
ფარჩა ურდრავის	"	2 მინალთ.
ენდრო	"	1 აბაზი
ბრინჯი	"	5 შაური
თევზი, ზიზილალა, ქონი, ერბო, მატყლი, ლახლა, ბალანი		აბაზი

ბაგი აიღებოდა როგორც ფულით, ისე ნატურითაც. უდიდეს ნაწილს შეადგენდა ფულადი ბაგები. ბაგი ნატურით აიღებოდა მხოლოდ ქიშმიშზე, თაბბაქოზე, თევზზე, ნესვზე, საზამთროზე. ამრიგად, ბაგები ფულადი შემოსავლის დიდ წყაროს შეადგენდა.

როგორ იყო ორგანიზებული ბაგის აღება? სამეფოში ამ დროს უკვე არსებობდა რამდენიმე საბაგო: თბილისში, გორში, სურამში, ცხინვალში, ალში (უნდა გვახსოვდეს, რომ ლაპარაკია მეფისა და დედოფლის საბაგოებზე). თბილისში საბაგო მოწყობილი იყო ექვს კართან, ე. ი. ექვს შესასვლელთან.

საბაგოს ემსახურებოდნენ სპეციალური მოხელეები—მებაგეები.

საბაგო შემოსავალი იჯარით იყო გაცემული, იჯარით გაიცემოდა ან საბაგო პუნქტი მთლიანად, ან განსაზღვრული ბაგი ყველა პუნქტში. ასე, მაგალითად, დასტურლამალში ვკითხულობთ ტყვის ბაგის შესახებ: „ქალაქისა, გორისა, ალისა თუ ვინა სხუაგან ყველას მებაგე ერთნი იქნების. ცალცალკე ვერავისი დადგება ტელმწიფის იჯარადრის მეტი“.

სამწუხაროდ, ჩვენ არ მოგვეპოვება ამ დროისათვის ცნობები საბაგო შემოსავლის შესახებ. ის ცნობები, რომლებიც ჩვენ გვაქვს, XVII ს. საუკუნის ბოლოს ეხება.

არსებობდა ზედნართი ბაგებზე მოურავისა და მოხელეების სასარგებლოდ. ზედნართი მოურავისათვის უფრო მაღალი იყო, ვიდრე მინბაშისათვის. ზედნართი პირველისათვის მთლიანად ფულადი იყო, ხოლო მეორისათვის მხოლოდ ცხვრის ბაგი იყო ნატურალური.

ზედნართის გვერდით ანარიცხებიც არსებობდა მოხელეების სასარგებლოდ, მაგალითად, სახლთუხუცესებისა და მდივანბეგებისათვის. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ის საბუთი, რომლის ძალით დაწესდა ანარიცხი ბაგიდან კათალიკოსისა და სვეტიცხოვლის სასარგებლოდ და რომელიც ხელმოწერილია მეფე თეიმურაზის მიერ 1750 წ. დასაწყისს. „ოდეს წყალობა ჰყო ღმერთმან ჩვენსა. ზედან და ორისავე ტახტისა და სამეფოს გაერთება ინება, ამის წინათ არას დროსა და ჟამს არა ქნილიყო, რომ ოსეთზედ ქარავენის გზა ყოფილიყოს და ამ მთის გზაზედ ქარვანი, ვაჭარი და სოფ-დაგარი მოსულიყო და ამ გზიდან ქალაქში სავაჭრო მოეტანათ, და აწ ღმერთმან ჩვენ გვიმრავლ-წყალობა და ამჟამად ოსეთის გზით ქარავენმან იწყო სიარული და რადგან ღმერთმან ჩვენს მეფობაში უამრავი წყალობა მოიღო ჩვენზედ ან, ჩვენც ვიგულეთ და ვიგულმოდგინეთ და შემოგწირეთ: რაც ოსეთის გზით ვაჭარნი და ქარავენი ქალაქს მოვიდოდეს, ამ ოსეთის გზიდან მოსულის ვაჭრისაგან, რაც ბაგი აიღებოდეს, ორს წილს ჩვენი მებაჟე ჩვენთვის აიღებდეს, და მესამედს კათალიკოზ-პატრიარქის მებაჟეს მისცემდეს და პატრიარქს მთავრებდეს ამ გზიდან მოსულს მესამედს ბაგს, რომ ეს მესამედი ბაგი სვეტიცხოველის ჩვენ მივართვით და შევწირეთ... გიბრძანებთ კარისა ჩვენისა ვეჟილ-ვეზირნო, ქალაქის მოურავო და მელიქ-მამასახლისო და მებაჟენო, ვინ გინდა ვინ ხარო და ანუ დღეის წაღმა იქნებოდეთ—ნურავინ მკადრე იქნე-ბით შეწირულობისა ამისა შლად და გამოწირვად“.

მეორე საბუთი გვაუწყებს, რომ ძველი დროიდან საკათალიკოსო ყმები და გლეხები იხდიდნენ ბაგის ნახევარს თბილისში და ეს ბაგი ეძლეოდა კათალიკოსს. 1750 წლის აგვისტოდან მათზე მთელი ბაგი აიღებოდა. ეს ბაგი მთლიანად ეძლეოდა კათალიკოსს¹.

ორივე გუჯარი დამტკიცებული იყო მეფე ერეკლეს მიერ.

როგორც ჩანს, ეკლესია ძლიერ პრივილეგირებულ მდგომარეობაში იმყოფებოდა.

ბაგების მოქმედება საქართველოშიც ისეთივე იყო, როგორც ყველგან, იგი ნაწილდებოდა უთანასწოროდ. მას რეგრესული ხასიათიც ჰქონდა,—შეძლების ზრდასთან ერთად მცირდებოდა გადასახადის ხვედრითი წონა შემოსავალში.

კახეთის ბაგების შესახებ ჩვენ ნხოლოდ ის ვიცით, რომ ასეთი არსებობდა და ის გაცემული იყო იჯარით; განსაკუთრებული ლაპარაკია ყაზახის მიერ მოტანილი საქონლის შესახებ. ქვეითი ყაზახის მიერ მოტანილი საქონელი თავისუფალი იყო ბაგისაგან, ხოლო

¹ АРАК, том II, гл. 1133—1135.

ხენოსნის მიერ მოტანილი საქონელი იბეგრებოდა; ბატონის სა-
იარგებლოდ აიღებოდა ათისთავი, ე. ი. 10¹/₆, რომელაც შემდეგ
იწილდებოდა ბატონს, მოურავსა და ნაცვალს შორის¹.

4. პირდაპირი გადასახადები

პირველ რიგში აღსანიშნავია სამხედრო ბეგარა—ლაშქ-
რობა. სამხედრო ბეგარა ვრცელდებოდა იმ გლეხებზე, აზნაურებზე,
თავადებზე, ხელოსნებსა და ვაჭრებზე, რომელთაც იარაღის ტარე-
ბა შეეძლოთ. ლაშქრობაში მონაწილეს საკუთარი იარაღი უნდა
ჰქონოდა. შეიძლებოდა თავის მაგივრად სხვისი, დაქირავებული
პირის გაგზავნა ჯარში.

სამხედრო ბეგარა საბოლოოდ ნატურალური გადასახადი იყო.
სამხედრო ბეგარისაგან არაფერი არ თავისუფლდებოდა.

ნადირობა არსებითად სამხედრო ვარჯიშს წარმოადგენდა;
მას სამხედრო მნიშვნელობა ჰქონდა. გლეხი ფართო მონაწილეო-
ბას ღებულობდა ნადირობის მოწყობაში. მთელ რიგ სოფლებს
ევალდებოდათ შევარდენისა და ქორის ბუდეების შენახვა. დასტურ-
ლამალში მოცემულია შევარდენის ბუდეების შენახვის წესები: „ეს
ბუდეები, რომელიც რომლის სოფლისათვის მიგვიბარებია, იმათ
ასრე შეინახონ, რომ კარგ გჳარად თჳალი დაიქირონ, რიგისად
კაცს დააყენებდნენ. რა ერთიც ალაგი ამ ოთარმა ბუდის გარეშემო
გაჩვენოსთ და გითხრასთ, იმდენი ალაგი ყორულად შეინახეთ. იქ
ნურავინ გაივლის, ნურც ხეს მოსჳრიან. სადამდის ჩვენი ბაზიერი
არ მოვიდეს, ნურცაჲინ ბუდეში ჩაეკიდება, ნურც კვერცხს ნახვენ,
ნურც ქელას ნახვენ; შორიდაჲ თვალი ეჳაროს. რაბან ჩვენი
ბაზიერი მოვიდეს, იმან ანახვინოს; რაც იყოს, იმან ამოიყვანოს.
ვინც უჩვენ-ბაზიეროდ ნახავს და ჩაეკიდების შვიდეულად ვაზღვე-
ვინებთ. ეს ბუდე ვისაც აბარია და დაგვიწერია, ესენი კარგად
გაუფრთხილდნენ და დააყორულონ, რომ შევარდენმა იბუდოს“².
სოფელი პასუხისმგებელია იმაზე, იბუდეებს თუ არ იბუდეებს შევარ-
დენი. კანონმდებლის აზრით შევარდენმა ყოველ მიზეზს გარეშე
უნდა იბუდოს. იგი წერს: „თორემ შევარდენი თუ არ იბუდეებს,
რამდენიც ბუდე არის, ბუდის-თავს ყოველს წელიწადს ამ სოფლებს
ოროლს მთავარს შევარდენს ვასყიდვინებთ; იცოდენ, არას გზით
არ ვაპატიებთ“³. ზოგ შემთხვევაში შეიძლებოდა შევარდენის შეცე-

¹ ექვ. თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი, ტ. III, თბილისი,
1910 წ., № 140, მუხ. 4, 5, 11, 20.

² დასტურლამალი, გვ. 97.

³ იქვე, 83. 97.

ლა მისი ფასით. დასტურლამალი იძლევა სიას შევარდნის ბუდე-
ბისა და იმ სოფლებისას, რომელთაც უნდა შეენახათ შევარდნის
ბუდეები (სულ 12 ბუდეა) და აგრეთვე სიას იმ ქორის ბუდეები-
სას, რომლებიც იმყოფებოდნენ სომხითში (სულ 14 ბუდეა, იხ.
გვ. 87). ქორის ბუდეების შენახვის წესები არ არის მოცემული
დასტურლამალში, მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წესები ისე-
თივეა, როგორც შევარდნის ბუდეების შენახვისა. ნადირობის
დროსაც გლეხები ღებულობდნენ მონაწილეობას, მაგალითად,
ველის გარშემორტყმაში. ზემონათქვამიდან ნათლად ჩანს, თუ
1) რამდენად მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ნადირობას, 2) რო-
გორ დაწვრილებით იყო მოწესრიგებული ეს საკითხი კანონმდებ-
ლობაში და 3) რამდენად მძიმე იყო ბეგარის ეს სახეც. სანადირო
ბეგარისაგან არავინ არ თავისუფლდებოდა.

ახლა შევჩერდეთ იმ გადასახადზე, რომელსაც მალი ეწო-
დებოდა და რომელიც შემოღებული იყო მონღოლთა დროიდან
(XIII საუკ.); მისი დანიშნულება იყო ხარკის გაღება მონღოლე-
ბისათვის. მალი კვლავ შემოღებულ იქნა XV საუკუნეში ალექსანდ-
რე მეფის მიერ (1412 — 1443), როგორც გადასახადი, რომელსაც
სპეციალური დანიშნულება ჰქონდა—თათრების მიერ დანგრეული
ქვეყნის აღდგენა. ალექსანდრემ იგი ისევ გააუქმა, მაგრამ შემდეგ
კვლავ იქნა შემოღებული, როგორც მეფის შემოსავლის მუდმივი
წყარო. XVII საუკუნეში მალი წარმოადგენს სულადობრივ გადა-
სახადს. გადასახადის გამომღები იყო როგორც სოფლის, ისე ქა-
ლაქის მოსახლეობა. მოქალაქენი, ვაჭრები და ხელოსნები ამ გადა-
სახადს იხდიდნენ მხოლოდ თბილისსა და გორში, პრივილეგირე-
ბული მოსახლეობა გამორიცხული იყო გადამხდელთა რიცხვიდან.
ამრიგად, მალის გადამხდელნი იყვნენ გლეხები, ვაჭრები, ხელო-
სნები. ამ გადასახადის გამომღებნი იყვნენ მხოლოდ მამაკაცები
და ისიც 18 წლიდან. ჩვენ მოგვეპოვება ცნობები გადასახადის
განაკვეთების შესახებ.

მალით დაბეგვრის დროს განირჩეოდა მამულიანი და უმამუ-
ლო. ასე, მაგალ., კანონმდებელი შულავრის შესახებ წერს, რომ
ბოგანო ანუ უმამულო, იხდის 12 შაურს, ე. ი. ნახევარსო, ამრი-
გად, ბოგანოც იხდიდა მალს, ამიტომ არ არის მართალი ი. ლორთ-
ქიფანიძე, როდესაც იგი წერს, რომ „ბოგანო საზოგადოდ მალს
არ იხდიდა“¹. ჩვენი დაკვირვებით, ბოგანო, როგორც წესი,
იხდიდა ფულად გადასახდელებს და ნატურალურს კი არა.

¹ ი. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, თბილისი, 1935, გვ. 86.

მალის გადამხდელისათვის არსებობდა არა მხოლოდ ქვედა ასაკობრივი საზღვარი, არამედ ზედა საზღვარიც. გადამხდელი თავისუფალი იყო მალის გადასახადისაგან მას შემდეგ, რაც მისი შვილი დაქორწინდებოდა და დაიწყებდა მალის გაღებას. დასტურ-
ლამალის იმ მუხლში, რომელსაც ჰქვია „ახალის მოსულის კაცი-
სათვის“, წერია: „ერთი კაცი რომ დაბერებული იყოს, და იმისი-
როი და სამი შვილი მალს იძლევიდოდეს, იმ ბერს კაცს დავთარ-
ში ნუ ჩააგდებენ, მალს ნულარას ჰსთხოვენ“ (გვ. 11). შემდეგ.
მუხლში „გორის გამოსაღებისა და რიგის დებულებისათვის“ აღ-
ნიშნულია: „ამათვე აძეს მალი თავზედ ახალ ნაქორწილევზედ
სამი აბაზი; ერთს წელიწადს უკან თავზედ მუდამ ექვსი აბაზი-
ეთხოვების, სანამდის მამას შვილი დაუქორწილდების და მალს
ძლევას დაიწყებს, მამას აღარ ეთხოვების“ (გვ. 19—20).

ამრიგად, დაბერებული კაცი იხდიდა მალს, თუ მას არ ჰყავ-
და მალის გადამხდელი შვილი; მალის გადახდა მემკვიდრეობით-
გადადიოდა და შეუწყვეტელი იყო. ეს იმას ნიშნავს, რომ ასაკობ-
რივი ზედა საზღვარი არსებობდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ
ადამიანს ჰყავდა მალის გადამხდელი შვილები და რომ ეს ზედა
საზღვარი არ იყო მტკიცედ შემოფარგლული, არ იყო დაკავში-
რებული განსაზღვრულ წლოვანებასთან.

მაშასადამე, მალის გაღების საერთო სურათი ასეთი უნდა
ყოფილიყო: მალის გაღება იწყებოდა დაქორწინებიდან, ოღონდ
გადიდებული განაკვეთის გადახდა ხდებოდა ერთი წლის შემდეგ.
ადამიანს, რომელსაც მალის გადამხდელი შვილი გაუჩნდებოდა
თავისუფლდებოდა მალის გაღებისაგან.

მალის გადახდაში, როგორც ჩანს, ზოგიერთი შეღავათი
არსებობდა. დაქორწინებული კაცი პირველი წლის განმავლობაში
იხდიდა გადასახადს როგორ უცოლო. დაბერებული კაცი, თუ მას
მალის გადამხდელი შვილი ჰყავდა, თავისუფლდებოდა მალის გაღე-
ბისაგან. ბოგანო განაკვეთის მხოლოდ ნახევარს იხდიდა.

საფინანსო პრაქტიკა იცნობდა მალის გაღებისაგან სრულ
განთავისუფლებასაც, როგორც მეფის უდიდეს წყალობას.

დაბეგვრა ხდებოდა გადახდელთა სპეციალური აღრიცხვისა-
და სათანადო დავთრების შედგენის საფუძველზე. მალის აკრეფა-
სპეციალური მოხელის, მემალის ხელში იყო.

კოდის პური უკვე ნატურალურ გადასახადს წარმოად-
გენდა. მისი გადამხდელი მხოლოდ სოფლის მოსახლეობა იყო.
კოდას პურის გამომღებნი იყვნენ მამულიანი გლეხები, ბოგანო კვ,
როგორც უმამულო, განთავისუფლებული იყო. მისი გაღებისაგან-
თითო კომლს უნდა გაეღო $4\frac{1}{2}$ კოდი, აქედან ორი — ათლიტრი-

ანი კოდი პური (ხორბალი) და ორნახევარი—რეალიტრიანი კოდი ქერი, სულ 40 ლიტრა. კოდის პურს ემატებოდა ერთი ქათამიც და, ზოგ შემთხვევაში, ერთი ზარი ბზეც. ამრიგად, თითო კომლს სახელმწიფოსათვის უნდა ჩაებარებინა დაახლოებით 8,8 ფუთი ხორბალი და ქერი. გლეხი ვალდებული იყო სახელმწიფოსათვის ჩაებარებინა იმ ხარისხის საუკეთესო პური და ქერი, რომელიც სოფელში მოდიოდა. ამის შესახებ საინტერესო დარიგებას იძლევა დასტურლამალი: „ამბარდანმა ეს ქნას: რომელსაც სოფელში კაი პური მოვა და ამ ალაგს გვარობს, იმ რიგის სოფლის კაცს კარგი პური და კარგი ქათამი გამოართვას; ნურც გლეხსა უზამს ძალასა, და ნურც ჩვენს სამსახურს წაახდენს. მეკოდისპირემ გლეხი კაცი უწინეფ დაარიგოს, რომ ეს პურს არ დაგიჯერთქო, რომ გლეხი კაცი არ დასაჯონ, შეტყობინებული იქნების და როგორც ამათს ალაგში იქნების, ამ გჳარს პურს ჩაიტანს“¹.

კოდის პურის აღება ხდებოდა ხუთი თვის განმავლობაში—ივლისიდან ნოემბრამდე. კანონმდებელი მოითხოვდა როგორც გადამხდელთა, ისე შემოსული პურის ზუსტ აღრიცხვას. მოხელეებს დეკემბერში მეფისათვის უნდა ჩაებარებინათ ანგარიში კოდის პურის აღების კამპანიის ჩატარების შესახებ. დავალების შეუსრულებლობას მოჰყვებოდა რეპრესიები როგორც მოხელის, ისე გლეხის მიმართაც. დასტურლამალში წერია: „თუ ამათმა მეკოდისპურემ, ამ ხუთს თქმში ეს კოდის პური მის ალაგს არ მიაბარეს, და ქრისტეს შობის თვეში ანგარიში არ მოგჳეტეს, მეკოდისპურემ იმ სახელოზედ ხელი აიღოს და ორმოცი მარჩილიც მოგჳართუას; თუ გლეხმა კაცმა არ დაუჯეროს ჩვენ მოგჳახსენოს, ჩვენ ვიცით და იმ კაცმან“². კოდის პური ყოველ გლეხს უნდა ჩაებარებინა ან გორში, ან თბილისში.

ზოგ შემთხვევაში ადგილი ჰქონდა გლეხის განთავისუფლებას კოდის პურის გაღებისაგან. ამ განთავისუფლების საფუძვლები ნათლად არ ჩანს. მაგრამ დასტურლამალი ყოველთვის აღნიშნავს, თუ რამდენია ამა თუ იმ რაიონში ბოგანო, განთავისუფლებული და გამომღები.

კოდის პური შემოსავლის უდიდესი წყარო იყო. დასტურლამალის მოტანილი მუხლიდან ჩანს, თუ რა მნიშვნელობას აძლევდა სახელმწიფო კოდის პურს. ამ გადასახადის ნატურალური ხასიათი მისი აღებისას ბევრ სიძნელეს ქმნიდა, აქედან გამომდინარეობს ის დარიგებანი, რომლებსაც იძლევა დასტურლამალი.

¹ დასტურლამალი, გვ. 55.

² იქვე, გვ. 55.

მეორე ფულადი გადასახადი, რომელსაც ჩვენ ვხვდებით XVIII საუკუნეში, არის საურათ. ეს გადასახადიც ძველი წარმოშობისა იყო. მეფე სვიმონის (1556—1600) ერთ-ერთ წერილში მოხსენიებულია ეს გადასახადი და მას ეწოდება „სათათრო საურათ“, რაც მისი წარმოშობისა და დანიშნულების მაჩვენებელია¹. იმ ცნობების მიხედვით, რომელიც ჩვენ მოგვეპოვება, ეს გადასახადი საკომლო იყო. ამ გადასახადის აღებისას განირჩევა მამულიანი და უმამულო ბოგანო გლეხი. მამულიანი წლიურად 14 შაურს იხდიდა, ხოლო ბოგანო კი—ორ შაურს. ქალაქის მოსახლეობა თავისუფალი იყო საურათის გაღებისაგან. საურათს გაწერა და აღება სპეციალური მოხელის—მესაურათის ხელში იყო. საურათს მიზნობრივი დანიშნულება ჰქონდა: იგი მიდიოდა ირანის შაჰის სასარგებლოდ და, ამდენად, იგი ხარკს წარმოადგენდა. იშვიათი იყო განთავისუფლება საურათის გაღებისაგან.

დაბოლოს, შეეჩერდეთ იმ გადასახადზე, რომელსაც „ბედნიერის ყეენის (ხელმწიფის) საფეშქაშო ტყვის ხარჯი“ ერქვა. ფორმალურად აქ საქმე გვაქვს ფეშქაშთან, ძღვენთან, რომელიც ეგზავნებოდა ირანის შაჰს. ფეშქაშის სახით უცხოეთში იგზავნებოდნენ ტყვე ქალ-ვაჟნი. ეს ძღვენი სავალდებულო იყო. ტყვის ხარჯი ფაქტიურად წარმოადგენდა გადასახადს, რომლის დანიშნულება იყო ტყვეების შესყიდვა და გაგზავნა ირანის შაჰისათვის. ფართო მასებში ამ „ფეშქაშს“ სპარსული გადასახადი ერქვა. გადასახადი ფულადი იყო. იგი ერთადერთი გადასახადი იყო, რომელიც წარმოადგენდა არა საგანაქვეთო, არამედ საგანმანათლებლო გადასახადს. ელს უნდა გაეღო ასი თუმანი; დასტურლამალში ფრიად ორიგინალურად არის ჩამოყალიბებული თბილისის მოხელეთა მოვალეობა: „ქალაქს საური და ტყვის ჯარჯი არა ჰსძეის. მაგრამ რამდენსაც ბედნიერის ჯელმწიფის ფეშქაშს გაისტუმრებენ, ვინც ქალაქში სახლობან, ასი თუმანი ბატონს უნდა შემოაწიონ“ (გვ. 85); გორელებს უნდა გაეღოთ 12 თუმანი; სომხითის აზნაურიშვილებს ერთობლივ უნდა გაეღოთ 18 თუმანი (გვ. 107—108). დასტურლამალი შემდეგ ჩამოთვლის ყველა იმ დასახლებულ ადგილს, რომელსაც უნდა გაეღო ეს სპარსული გადასახადი. ჩამოთვლილია 46 სოფელი, რომელსაც სულ 78 თუმანი, 5 მინალთუნი და ორი შაური უნდა გაეღო. გადასახადის საერთო ჯამი შეადგენდა 308 თუმანსა და 2 შაურს.

ჩვენ არ ვიცით, როგორ ნაწილდებოდა სპარსული გადასახადი „შეგდების“ შედეგად. მაგრამ შეიძლება დაახლოებით მაინც

¹ ARAR, ტ. I. № 8.

აღვადგინოთ სურათი. კანონმდებელი წინწყაროსათვის იძლევა არა მხოლოდ გადასახადის საერთო ჯამს, არამედ გადასახადის განაკვეთსაც. გადასახადი აიღებოდა კომლის მიხედვით, კომლზე იგი შეადგენდა სამ აბაზს მამულიანისათვის და ორ შაურს—ბოგანოსათვის. უნდა ვიფიქროთ, რომ სხვა ადგილებშიც კომლზე დაახლოებით ასეთი რაოდენობის გადასახადი მოდიოდა.

რამდენადაც ეს დასტურლამალიდან ჩანს, მახტის გამომღები იყო ელი, თათრები. ეს გამოსაღები ფულადი იყო.

მახტა მერყეობდა თაბუნების მიხედვით. დაბნეული ელის თაბუნებს უნდა გაეღოთ კომლზე ხუთი აბაზი, ინდოს ლანჩპარს უნდა გაეღო თაბუნების მიხედვით ხუთი ან ერთი აბაზი. დედოფლის დასტურლამალის მიხედვით ელს უნდა გაეღო კომლზე 14 შაური. ამრიგად, მახტის განაკვეთი ცვალებადი იყო. სანწყუხაროდ, ჩვენ არ მოგვეპოვება მასალა იმისათვის, რომ ამ პერიოდის მახტაზე უფრო დაწვრილებით ვიმსჯელოთ.

მახტას გვერდით არსებობდა გადასახადი ალაჩუნი. ეს გადასახადი დაწესებული იყო კახეთის ან სხვა კუთხის ელისათვის, როდესაც იგი ქართლში გადმოდიოდა. გადასახადი იყო როგორც ფულადი, ისე ნატურალური. დაბეგვრის ობიექტი ალაჩუნი იყო და შეადგენდა ალაჩუნზე ერთ ფლურს და პირზე—შვიდ ცხვარს. როგორც ჩანს, გადასახადი ძალიან მაღალი იყო. ასეთი მაღალი განაკვეთი იმის მაჩვენებელია, რომ კანონმდებელი ცდილობდა ელის გამოყენებას ფისკალური მიზნით.

ნატურალური გადასახადების რიგს უნდა მივაკუთვნოთ ის ბეგარა და ის ნატურალური გამოსაღები, რომელსაც ზოგ შემთხვევაში არასამეფო გლეხი გაიღებდა მეფის სასარგებლოდ (მაგ., გზების გაყვანა-შენახვა, მასპინძლობა).

გადასახადების დარგში ცალკე ადგილი უკავია ე. წ. აღსამწერლოს. ქართლის აღწერა წარმოებდა პერიოდულად. ამ აღწერას აწარმოებდა სპეციალური პირი. დასტურლამალის 27-ე მუხლი იძლევა აღწერის წესებს; სხვათა შორის, იქ მოცემულია ცნობები აღსამწერლო გამოსაღების შესახებ. გამოსაღები აიღებოდა კომლის მიხედვით და შეადგენდა ერთ აბაზს, ხოლო ბოგანოსათვის—ორ შაურს. იმ სოფელში, სადაც აღმწერლები იყვნენ ჩამდგარი, გადასახადი ორჯერ ნაკლები იყო: ორი შაური და შაური; მაგრამ, სამაგიეროდ, სოფელს უნდა შეენახა აღმწერლები. თბილისში, სადაც აღწერა დასტურლამალის მიხედვით „შვიდ წელიწადში ერთხელ მოხდების“ (გვ. 86), სააღმწერლო შეადგენდა კომლზე ორ შაურს. სააღმწერლო წარმოადგენდა მიზნობრივ გადასახადს.

გადასახადს წარმოადგენდა გამოსაღები იმ პირებისა, რო-
კლნიც მეფის სახასოში ცხოვრობდნენ, მაგრამ მეფის ყმები არ
ყვნენ. მაგ. ებრაელების გამოსაღები სანთლით.

დასტურლამალი (გვ. 12) აცხადებს, რომ „უნდა შეინახოს
ზოგის აჯილდა ყოველს ზამთარს,—ბატონის იარაღით მიბარებუ-
ლია; კათალიკოსმა—1, მთავარ ეპისკოპოსმა—1, მრევლმა—1,
იანგლელმა—1, ქვათახევის წინამძღვარმა—1, პოვნელმა—1, ქსნის
კრისთავმა—1, სარდარმა—1, ამილახორმა—1, ზემო ციციშვილ-
მა—1, სომეხთის მელიქმა—1, ჯავახის შვილმა—1.“

როგორც ჩანს, მაღალი წოდებაც არ რჩებოდა ბეგარის
გარეშე, რამდენადაც მას დავალებული ჰქონდა აჯილდის, ე. ი.
ქარგი ჯიშის მოსაშენებლად გაშვებული ცხენის მოვლა. ექვი არ
უნდა შეგვეპაროს იმაში, რომ ამ ბეგარას ჩამოთვლილ პირთა
ყმები იხდიდნენ.

არ შევჩერდებით სხვა მაგალითებზე, რომლებიც წარმოად-
გენდნენ იშვიათ შემთხვევებს და, ცხადია, არ თამაშობდნენ დიდ
როლს მეფის ფინანსებში. ამით თავდება ამ პერიოდის გადასახა-
დების სია.

გადავიდეთ ზოგიერთ საერთო ხასიათის შენიშვნაზე.

საგადასახადო სისტემაში მთავარი ადგილი უკავია, თუ არ
ვილაპარაკებთ სამხედრო და სანადირო ბეგარაზე, ნატურალურ
გადასახადს—კოდის პურსა და ფულად გადასახადებს: მალს, საურ-
სა და ტყვის ხარჯს. სამივე სახის ფულადი გადასახადის წარმო-
შობის მეზეზია მტრის შემოსევა. საქართველოში მალი საბოლოოდ
გადაიქცა მუდმივ გადასახადად, რომელიც იკრიბებოდა ხელმწი-
ფის ხარჯების დასაფარავად, მაგრამ საური და ტყვის ხარჯი კი
ამ პერიოდშიაც აიღება ირანის შაჰის მისართმევად. გადასახა-
დების უმნიშვნელოვანესი ნაწილი თავისი წარმოშობით საგარეო
ურთიერთობის შედეგია. *

გადასახადების გადამხდელი იყო როგორც ქალაქის, ისე
სოფლის მოსახლეობა. ისეთი გადასახადი, რომელსაც იხდიდა
მხოლოდ ქალაქი, არ არსებობს. ასეთი მდგომარეობა შედეგია
საქალაქო ცხოვრების სუსტი განვითარებისა ამ ხანაში, მაგრამ
არსებობდა გადასახადები, რომლებიც აიღებოდნენ მხოლოდ სოფ-
ლად; ასეთი იყო კოდის პური, საური, მახტა, ალაჩუნი. იმ გადა-
სახადების რიგს, რომელიც აიღება როგორც ქალაქში, ისე სოფ-
ლადაც, ეკუთვნის მალი და ფაქტიურად ტყვის ხარჯიც—სპარსუ-
ლი გადასახადი.

გადასახადების გამომღებია მთელი ქართლის და არა მხოლოდ
სახასო მამულის დაბალი წოდება—გლეხები, ხელოსნები, ვაჭრები.

ამ დროის ქართლში არსებობდა როგორც ნატურალური, ისე ფულადი გადასახადებიც. იმ პროდუქტების სიას, რომელიც შემოდოდა სხვადასხვა გადასახდელის სახით, ემატებოდა ქიშმიში, თამბაქო და ხმელი თევზი, რამდენადაც ამ პროდუქტებზე ბაჟი აიღებოდა ნატურით.

როგორც ჩანს, რიცხობრივად ქარბობდა ფულადი გადასახადები. ქალაქის გადასახადები ყველა ფულადი იყო (მალი, სააღმწერლო, ტყვის ხარჯი), ხოლო სოფლის გადასახადი კი ზოგი ფულადი იყო (მალი, სააღმწერლო, მახტა, საური, ტყვიის ხარჯი), ზოგი—ნატურალური (კოდის პური), ზოგი კიდევ—ნაწილობრივ ფულადი, ნაწილობრივ ნატურალური (ალაჩუნი). რომელი გადასახადების ხედრითი წონა იყო უფრო დიდი სოფლის მოსახლეობის გადასახადებში, ნატურალური თუ ფულადი? ამ საკითხის გადაჭრის დროს მხედველობაში არ ვიღებთ მახტასა და ალაჩუნს, რამდენადაც მათი გადამხდელი არ იყო ქართლის ყმა-გლეხობა.

გლეხი მალის სახით იხდიდა სულზე 24 შაურს. ერთი კომლის ფარგლებში შეიძლებოდა ყოფილიყო მალის რამდენიმე გადამხდელი, მაგრამ ჩვენ გამოვდივართ იქედან, რომ კომლში მალის ერთი გამომღები იყო. საურის სახით გლეხი იხდიდა 14 შაურს კომლზე და სპარსული გადასახადის სახით—12 შაურს (აღებულია ის განაკვეთი, რომელიც მოცემულია წინწყაროსათვის). კომლის ფულადი გადასახადები სულ შეადგენდა 50 შაურს. სამართლის წიგნის ცნობით, კოდი პური ღირდა $1\frac{1}{2}$ შაური (მუხ. 129), სიძვირის დროს კი—8,10 და 12 შაურიც კი (მუხ. 126). ქერის ფასი ჩვენ არ ვიცით, იგი უეჭველად უფრო დაბალი იყო, მაგრამ ნუ დაგვაფიქვდება, რომ კოდის პურს გადასახადის სახით სხვა რამეც ემატებოდა (მაგ., ქათამი). ამიტომ დიდი შეცდომა არ იქნება, თუ ქერისათვის ავიღებთ იმავე ფასს, რასაც ვიღებთ ზორბლისათვის. ასეთ შემთხვევაში $4\frac{1}{3}$ კოდის ფასი იქნებოდა 6 შაური. როგორც ჩანს, ნორმალურ პირობებში კომლის გადასახადებში ფულადი გადასახადები დაახლოებით 8-ჯერ მეტს შეადგენდა, ვიდრე ნატურალური გადასახადები. პურზე ყველაზე უფრო მაღალი ფასების დროსაც კი ფულადი გადასახადი მეტი იყო ნატურალურ გადასახადზე. ამასთან, უნდა გვახსოვდეს, რომ ჩვენს ანგარიშში კომლის ფულადი გადასახადები უფრო შემცირებულია, ვიდრე გადიღებული და კოდის პურის გადაყვანა ფულად გადასახადში მოხდა უფრო გადიღებულ, ვიდრე შემცირებულ ფასებში.

აქედან ნათელია, რომ წინააღმდეგ ფეოდალური გამოსახე-
ისა, გლეხობის გადასახადებში ქარბობს ფულადი გადასახადები.
უ მხედველობაში მივიღებთ იმას, რომ ქალაქის გადასახადები
კულადი იყო, მაშინ სავსებით აშკარა გახდება, რომ გადასახადე-
ის საერთო ჯამში ქარბობდა ფულადი გადასახადები. ფული
ვართოდ იყო შეჭრილი სა გადასახადო სფეროში.

ყველა გადასახადი, როგორც ჩვეულებრივ ფეოდალურ სახელ-
წიფოებში, ქონებრივია.

საფუძვლად აღებული იყო ფუძე. აღსანიშნავია, რომ
გადასახადის აღების დროს არ არის მოცემული სულადობის
ან კომლთა დანაწილება მათი შეძლების მიხედვით, რასაც ხან-
დახან მაინც ჰქონდა ადგილი ფეოდალურ გადასახდელთა სის-
ტემაშიც კი. კანონმდებელი ანგარიშს უწევდა ერთ გარემო-
ებას: ადამიანი მაშუღიანი იყო თუ უმაშუღო. უმაშუღო ნაკ-
ლებს იხდიდა (ან სულ თავისუფალი იყო), მაგრამ განაკვეთი მაშუ-
ღიანებსა ან უმაშუღოებს შიგნით ერთნაირი იყო. ერთნაირი განაკ-
ვეთი ბადებდა უთანასწორო დაბეგვრას, რამდენადაც ღარიბი და
მრავალრიცხოვანი ოჯახი იხდიდა იმდენს, რამდენსაც მდიდარი
და მცირერიცხოვანი. ცხადზე უცხადესია, რომ ჩამოთვლილი
გადასახადები შემოსავლის მიღების მარტივი და უხეში ფორმა
იყო.

ყველა გადასახადი საგანაკვეთოს წარმოადგენდა, ე. ი. აილე-
ბოდა წინასწარ დადგენილი განაკვეთის მიხედვით. გამონაკლისს
შეადგენდა სპარსული გადასახადი, რომელიც სარეპარტიციო,
განაწილებითი იყო, ე. ი. ხდებოდა დადგენა იმ თანხისა, რომე-
ლიც უნდა გაეღო სოფელს; ეს თანხა შემდეგ ნაწილდებოდა ცალ-
კე გადამხდელთა შორის. გლეხს საგანაკვეთო გადასახადი ერჩია
განაწილებით გადასახადს, ვინაიდან საგანაკვეთო გადასახადის
სიდიდე წინასწარ იცოდა გადამხდელმა, ამიტომ მისი მოტყუება
ამ შემთხვევაში უფრო ძნელი იყო.

ხელისუფლებისათვის უკეთესი იყო განაწილებითი გადასახა-
დები, რამდენადაც იგი უზრუნველყოფდა წინასწარ დანიშნული
თანხის მიღებას.

ხსენებულ გადასახადებში ჩვენ ვხვდებით სამ მიზნობრივ
გადასახადს, ე. ი. ისეთს, რომელიც აიღება წინასწარ დასახული
მიზნისათვის და რომელსაც აქვს თავისი სპეციალური დანიშნულე-
ბა. ეს არის საური, სპარსული გადასახადი და საალმწერლო.

ყველა გადასახადი დაწესებული იყო მტკიცე განაკვეთებით. როგორც ვხედავთ, გადასახადის აღების დროს გათვალისწინებული იყო მამულნი და უმამულო გლეხის მდგომარეობა; განაკვეთი პირველისათვის უფრო მაღალი იყო, ვიდრე მეორისათვის. მაგრამ იგი, როგორც ვთქვით, ერთნაირი იყო მამულნი და უმამულოთა შიგნით.

საგადასახადო სისტემა იცნობდა შეღავათებსაც. ადგილი ჰქონდა გადასახადებისაგან ნაწილობრივ, სრულ, დროებით ან მუდმივ განთავისუფლებას. უბედური შემთხვევა, მტრის თავდასხმა, მეფის წყალობა საფუძველი იყო ასეთი განთავისუფლებისათვის.

ცალკე გადასახადების გარჩევის დროს ჩვენ დავრწმუნდით იმაში, რომ ხდებოდა გადახდელთა ზუსტი აღრიცხვა და შემდეგ საგადასახადო კამპანიის ჩატარების ანგარიშის შედგენა და წარდგენაც. აღენიშნავთ იმასაც, რომ ის აღწერები, რომელთაც ადგილი ჰქონდათ პერიოდულად, მიზნად ისახავდა გადახდელთა აღრიცხვასაც.

ჩვენ ნათლად დავინახეთ, რომ არასამეფო გლეხებიც მთელ რიგ გადასახადებს იხდიდნენ მეფის სასარგებლოდ. ცხადია, რომ ფინანსების დარგში ზღვარი მეფისა და სხვათა მამულების შორის არც თუ ისე მკვეთრი იყო.

კახეთშიც არსებობდა სხვადასხვა პირდაპირი გადასახადები, მათ შორის კოდის პური. კოდისპურის განაკვეთი არ ჩანს; ჩვენ ვხვდებით კიდევ ერთ ნატურალურ გადასახადს: „აძეს მოყალნეს საბატონო ორს წელიწადში ერთხელ ორის წლის ძროხა“ (საქ. სიძვ., ტ. III, № 160, მუხ. 3). ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს საქმაოდ დიდ ნატურალურ გადასახადთან. ჩვენ ვხვდებით ფულად გადასახადსაც; ერთი მათგანი უდრის მარჩილ-უზალთუნს და მეორე — „ოთხს აბაზს“ (იქვე. მუხ. 26, 22). ვფიქრობთ, რომ პირველ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მალთან და მეორე შემთხვევაში კი — საურთან. კახეთში რომ ეს გადასახადები არსებობდა, ჩანს მრავალი საბუთიდან (იხ., მაგ., დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I, № 548). ცხადია, სამხედრო ბეგარა კახეთშიაც შეადგენდა მოსახლეობის ძირითად მოვალეობას.

ამ შრომის დაწერის შემდეგ გამოქვეყნდა პროფ. ივ. სურგულაძის სტატია: „სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში. მე-18 საუკუნის დასაწყისში“ (ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, 1952 წ.). ამ სტატიიდან ჩანს, რომ ავტორს დიდი ინტერესითა და ყურადღებით აქვს შესწავლილი ეს საკითხი. სტატი-
აში მოცემული დებულებანიც არსებითად სწორად მიგვაჩნია, მხო-

ლოდ, ფეიქრობთ, რომ ავტორმა, ერთი მხრივ, გააფართოვა გადასახადების სია, რამდენადაც მასში შეიტანა პირისთავი, ნახირისთავი; ამ შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, საქმე გვაქვს, ავტორის ტერმინი რომ ვიხმაროთ, პროდუქტად რენტასთან. მეორე მხრივ კი გადასახადების სია საგრძნობლად შემცირებულია, რამდენადაც მასში არ არის შეტანილი ბაჟები—არაპირდაპირი გადასახადები. ავტორს თავის შრომაში საუბარი აქვს პირდაპირ გადასახადებზე.

ყურადღებას იპყრობს ვ. გაბაშვილის სტატია „სათათრო გამოსაღებელი“ გვიან ფეოდალურ საქართველოში“ (საქართ. სსრ მეცნ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტ. ინსტ-ის მიმომხილველი, ტ. III, 1953). ავტორი „სათათრო გამოსაღებლებს“ იხილავს (სათათრო საური, მალი, ულუფა, სატყვეო და სხვა) მონღოლებთან, ყიზილბაშებთან, ოსმალებთან საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ფორმის თვალსაზრისით. ვ. გაბაშვილი ამტკიცებს, რომ განსხვავებით მალისაგან, რომელიც მიწაზე დაწესებულ გადასახადს წარმოადგენდა და მონღოლთა და მაჰმადიანთა სახელმწიფოების სრულ ბატონობას გვაუწყებდა, საური მხოლოდ საქართველოს ვასალური დამოკიდებულების მაჩვენებელი იყო. ავტორი აცხადებს, რომ საური ფეშქაშის წყარო იყო და არა ხარკი ამ სიტყვის პოლიტიკური აზრით. ამავე დროს ავტორი კარგად გრძნობს, რომ საური მძიმე გადასახადი იყო საქართველოს მშრომელებისათვის. ავტორის ვრცელი, ორიგინალური და საინტერესო მსჯელობა ჩვენ დამაჯერებლად მიგვაჩნია. მაგრამ, ფეიქრობთ, რომ, იძულებითი ფეშქაში არსებითად ხარკს წარმოადგენს; იგი ხარკს წარმოადგენს იმ შემთხვევაშიც, როდესაც მას ნატურალური ფორმა აქვს. ეს გარემოება არ სცვლის ვ. გაბაშვილის ძირითად დასკვნას, რომ საური საქართველოს ვასალური დამოკიდებულების მაჩვენებელი იყო. ფეიქრობთ, სასარგებლო იქნება ხარკის სხვადასხვა ფორმის გარჩევა და გარკვევა იმისა, თუ რა პოლიტიკურ ურთიერთობას გამოსახავს თითოეული ფორმა.

5. მ ი ს ა გ ე ბ ე ლ ი

ამ პერიოდში გადასახადების გვერდით ჩვენ ეხვდებით მრავალი სახის მისაგებელს. მისაგებელი, რომელსაც მაშინდელი ტერმინოლოგიის მიხედვით ხშირად ბაჟი ეწოდებოდა, ფორმალურად წარმოადგენდა მეფის ან მოხელის სპეციალური სამსახურის ანაზღაურებას, ფაქტიურად კი იგი გადასახადი იყო, რამდენადაც ხშირად მისაგებლის აღებას საფუძვლად არავეითარი სამსახური

არ ედვა, ანდა ეს სამსახური არ იყო გამოსაღების ექვივალენტური.

მონეტის მოჭრა საზოგადოებრივი მნიშვნელობის აქტია, იგი სახელმწიფოს ხელში გადავიდა. მონეტის მოჭრა უნდა წარმოებდეს უსაფასუროდ ან ისეთი საფასურის ალებით, რომელიც ფარავს მონეტის მოჭრის ხარჯებს, მაგრამ ფეოდალურ სახელმწიფოებში მონეტის მოჭრა შემოსავლის წყაროდ გადაიქცა. ქართლშიც მონეტის მოჭრა მეფის მონოპოლიას შეადგენდა და ისეთ მონოპოლიას, რომელიც მას, შემოსავალს აძლევდა; ეს ჩანს თუნდაც იქედან, რომ დასტურლამალი ითვალისწინებს ანარიცხებს ზარაფხანის შემოსავლიდან სახლთუხუცესისა და მდივნების სასარგებლოდ. მონეტის მოჭრის საფასური ფაქტიურად გადაიქცა გადასახადად. მტკიცედ უნდა გვახსოვდეს, რომ აქ არ არის საუბარი იმ შემოსავალზე, რომელიც მიიღება მონეტის მოჭრის დროს ხურდა ფულის ნომინალურ და რეალურ ღირებულებათა განსხვავებიდან ან მონეტის გაფუჭებიდან; აქ ლაპარაკია მხოლოდ იმ შემოსავალზე, რომელიც მიიღებოდა მონეტის შემკვეთი პირის გადასახდელისაგან. 3000 მისხალზე სამეფოდ აიღებოდა 5 და წინათ 6 მინალთუნი. მინალთუნი შეიცავდა 8 მისხალს, ამრიგად, სულ აიღებოდა 40 მისხალი, ანუ 2 $\frac{2}{3}$ %. როგორც ვხედავთ, განაკვეთი საკმაოდ მაღალია.

ბაზარზე საქონლის აწონა ყაფანზე მონოპოლიზებული იყო. ყაფანი დიდი სასწორი იყო, რომელიც დაიდგმებოდა ბაზარზე და რომლითაც სარგებლობა შეეძლო ყოველ მოვაჭრეს განსაზღვრული ფასის გალებით. „ფქვილზედ, ქერზედ, ბრინჯზედ, შაბზედ, წაბლზედ, ფეტვზედ—ერთს საპალნეს რომ ასწონენ, საპალნეზედ ბისტს გამოართმევენ. ბამბის ცალზედ ერთს შაურს; ენდროს ცალზედ ნახევარს შაურს. აგრეთვე მატყლზედ, თაფლზედ, ერბოზედ ნახევარი შაური, საყათის ცალზედ ერთი შაური; გეჩანბაშის საპალნეზედ ბისტის; რკინის საპალნეზედ—ბისტის; ზეთისხილის საპალნეზედ შაური, ძროხაზედ შაური, ცხენზედ აბაზი, საჭედარზედ ორი შაური“¹. აქ ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ საფასური დაწესებულია არა წონის ერთეულის, არამედ სპეციფიკური ნიშნის მიხედვით (ცალი, საპალნე). ყაფანის შემოსავალიც იჯარით იყო გაცემული და წლიური იჯარა შეადგენდა ორმოც თუმანს, თუმცა აქაც დასტურლამალი აცხადებს, რომ იგი ხან მეტი, ხან ნაკლები იყო.

¹ დასტურლამალი, გვ. 91

ჩვენ აქ უმეტესად საქმე გვაქვს სამსახურთან, რომელსაც შედეგ უწევს მოვაკტეებს, მაგრამ სამსახურის ანაზღაურება ცილდება მისაგებელს და გადასახადად იქცევა.

ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე ის გარემოება, რომ ზოგი საქონლის აწონა ყაფანზე არ ხდებოდა, მაგრამ გადასახადი მასზე მაინც აიღებოდა. ამ შემთხვევაში საქმე უნდა გვექონდეს მოსაყრებელთან, რომლის ალება დავალებული აქვს ისევე ყაფნის იჯარა-დარს და რომლის შემოსავალი შედის ყაფნის იჯარის შემოსავალში.

შეეჩერდეთ იმ მისაგებელზე, რომელიც შეიძლება აღნიშნული იყოს როგორც სარეგისტრაციო. ეს მისაგებელი აიღებოდა რომელიმე გარიგების დაპოვნებისას, მისი რეგისტრაციის დროს. იგი, თავის მხრივ, ჩანდენივე სახით არსებობდა.

საჩექმის ან საქორწილოს სახელწოდების ქვეშ ჩვენ ვხვდებით გადასახადს, რომელსაც იხდიდა საქმრო პირველი დაქორწინების დროს. გამოსაღები ფულადი იყო. გამოსაღებს ლეზულობდნენ მოხელეები. საქმრო საჩექმეს იხდიდა არა მხოლოდ მოურავის, არამედ, ზოგ შემთხვევაში, ნაცვლისა და მანასახლისის სასარგებლოდაც. მოურავი, როგორც წესი, ლეზულობდა მარჩილს, ე. ი. სპა აბაზს, ხოლო ნაცვალი კი—აბაზს, მანასახლისი—ერთი შაურიდან აბაზამდე. სახელწოდება „საჩექმე“ წარმოიშვა იქიდან, რომ თავდაპირველად ამ ფულის დანიშნულება იყო ჩექმის შეძენა.

საქორწინო გამოსაღების მეორე სახე არის საქვრივო¹. საქვრივო გამოსაღების არსებობა ჩანს არა მხოლოდ დასტურალმალიდან, არამედ თვით სამართლის წიგნიდან (მუხ. 203) და ჩვეულებებიდან (მუხ. 65). ქვრივის ძალათი გათხოვება აკრძალული იყო. საქვრივო იყო გამოსაღები, რომელსაც მამაკაცი იხდიდა ქვრივის შერთვის დროს.

დასტურალმალი სამართლის წიგნთან ერთად ზუსტად განსაზღვრავს საქვრივო გამოსაღებს. საქვრივო აიღებოდა როგორც ნატურით, ისე ფულითაც. იგი გაიღებოდა არა მხოლოდ მოხელეების, არამედ თვით მეფის სასარგებლოდაც. ამ გადასახადის აღების დროს გაირჩეოდა შინასოფლელი და გარესოფლელი. პირველ შემთხვევაში გამოსაღები არ აიღებოდა, მეორე შემთხვევაში კი, მეფე საქვრივოს სახით ლეზულობდა ხარს, მოურავი კი—ცხვარს ან მარჩილს, მანასახლისი—აბაზს ან ორ შაურს. დასტურალმალში მრავალ შემთხვევაში არ არის აღნიშნული საქვრივო გამოსაღების ოდენობა ამა თუ იმ სოფლისათვის; უბრალოდ აღნიშნუ-

¹ „საჩექმე“ და „საქვრივო“ პირობით შეგვაქვს მისაგებლებში.

ლია, რომ სოფელს „სძქს“ ასეთი გამოსაღები; მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ასეთ შემთხვევაშიც მისი ოდენობა უდრიდა ზემომოტანილ ჩვეულებრივ ოდენობას. თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ დაქორწინების დროს ეკლესიაც ლეზულობდა თავის წილს, მაშინ გასაგები გახდება რომ ცოლის შერთვა, განსაკუთრებით ქკრისა, საკმაოდ ძვირი საქმე იყო¹.

მისაგებლის შემდეგი საბე იყო გასამყრელო. სამართლის წიგნი (მუხ. 98—115) დაწვრილებით აღგენს მაძულის გაყოფის წესებს. გაყოფას მისი გაფორმება მოყუებოდა; თითოეულ მაარეს გაყოფის შემდეგ მიეცემოდა სათანადოდ გაფორმებული საბუთი (იხ. ჩვეულებანი, მუხ. 54). მაძულის გაყოფა აკრძალული იყო ბატონის გარეშე. გასამყრელო იყო გამოსაღები მაძულის გაყოფის გაფორმებისათვის. გასამყრელო აიღებოდა როგორც ნატურით, ისე ფულითაც. მისი გაღება წარმოებდა მეუის, მოურავის, ნაცვლისა და მამასახლისის სასარგებლოდ. ბატონის წილის შესახებ სამართლის წიგნის 101-ე მუხლი აცხადებს, რომ გასამყრელოდ ხელმწიფეს ეკუთვნის ოცისთავი და დიდ თავადზე კი—სოფელიც; მევეს უფლება ჰქონდა გასამყრელოდ მიღებული წილი ან დაეტოვებინა თავისთვის, ან გაეჩუქებინა ვისზედაც მოისურვებდა. ჩვენამდე მოღწეული საბუთები მოწმობს, რომ მეფე ხანდაან თავის წილს აჩუქებდა ან ერთ იმათგანს, ვინც გაყრილი იყო, ან კიდევ მესამე პირს. მოვიტანთ ამის მაგალითს. იმ სიგელში, რომელიც ვაატანგ VI 1722 წ. მისცა ელიზბარ დავითაშვილს, წერია: „... გიბოძეთ თქვენ, ჩვენთა ერთგულთა და თავდადებით ნამსახურს ყმასა დავითაშვილს ელიზბარსა, შვილსა თქვენსა, გიორგისა, დავითსა და მომავალსა სახლისა თქვენისასა ყოველთავე მას ეამს, ოღეს მოგვიდქეთ კარსა დარბაზისა ჩვენისასა, წყალობას დაგვ[ე]აჯენით, ჩვენც ვისმინენტ აჯა და მოხსენება თქვენი და გიბოძეთ: თქვენი გასამყრელოთ აღებული ტატიშვილი იოსებ, ამის ძმისწული შიო და სეზნია თავეთის (sic) მაძულითა და გოგის სოფელი მთლივ თავის შესავლითა და გასავლითა, მთითა და ბარითა, ყოელის კაცის უცილებლად თქვენთვის გვიბოძებია...“² არ შევჩერდებით სხვა მრავალ მაგალითზე. ასეთი საჩუქარი ავალდებულებდა აზნაურს სამაგიერო მიერთვა მეფისათვის.

¹ „საქკრიო“ და „საჩქმე“ ვრცლად აქვს განხილული პროფ. ივ. სურგულაძეს სტატიაში „შეკთავევებთან დაკავშირებული ექსტრაორდინარული გადასაზღები გვიანგეოდალუო საქართველოში“, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII, გვ. 53.

² საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 283.

მოურავი გასამრჯელოს ღებულობდა ხან ნატურით, ხან ფუ-
თით. ზოგ შემთხვევაში კანონმდებელი არჩევს „ქარგს“ და „და-
ბალს“ ან „მცირე“ გადამხდელს, მაგრამ ამ ცნებათა კონკრეტუ-
ლი შინაარსი არ ჩანს; ნათელია მხოლოდ ის, რომ დაყოფას ორ
ჯგუფად საფუძვლად უდევს ქონების სიდიდე. „ქარგს“ მოურავი-
ათვის უნდა გაეღო ხარი ან ძროხა, ხოლო „დაბალს“ კი—ცხვარი.
ერთ შემთხვევაში გვხვდება ფულადი გასამყრელო—ხუთი აბაზი, ისიც
აღედღოფლო დასტურლამალში. ნაცვალი, ჩვეულებრივ, მარჩილს
ან ცხვარს ღებულობდა, მამასახლისი—ზოგ ადგილას მარჩილს.
ღებულობდა, ზოგ ადგილას კი—მხოლოდ აბაზს, ზოგან—შაურსაც
კი; მამასახლისი ზოგ შემთხვევაში ნატურით ღებულობდა—ცხვარს
ან მის ნახევარს. გასამყრელო არსებითად სამემკვიდრეო გადასა-
ხადი იყო.

გასამყრელოს გარდა არსებობდა შესამყრელოც, რომე-
ლიც აიღებოდა რამდენიმე ოჯახის ერთ ოჯახად შეყრის დროს,
მაგრამ ჩვენ პირადად არ მოგვეპოვება ცნობები მისი შინაარსისა
და მოცულობის შესახებ.

მისაგებელი აიღებოდა მამულის გაყიდვაზე და (სა-
მართლის წიგნი მოითხოვდა ყიდვა-გაყიდვის გაფორმებას (მუხ.
161). დასტურლამალიდან ჩანს, რომ მამულის გაყიდვაზე აილე-
ბოდა მისაგებელი, ამას ადასტურებს „ჩვეულებანი“ (მუხ. 1). თბი-
ლისის გარეშე ნასყიდობის საბუთის დამოწმება ხდებოდა მოწმე-
ების მიერ და იქ საფასური არ აიღებოდა მეფის სასარგებლოდ.
თბილისში ნასყიდობის საბუთი იწერებოდა. მელიქის მიერ, მას
ამოწმებდნენ მოწმეები. მისაგებელი მეფის სასარგებლოდ შეად-
გენდა 5% და გამოერთმეოდა ან მყიდველს ან გამყიდველს; იმ
შემთხვევაში კი, როდესაც შეთანხმებას ადგილი არ ჰქონდა, მისა-
გებლის გამოძღები იყო გამყიდველი. მისაგებელი მოხელეების სა-
სარგებლოდ თბილისშიც აიღებოდა. დასტურლამალში ამ გამოსა-
ღებს ჩვენ ვხვდებით მხოლოდ ერთხელ, იმ ნაწილში, რომელიც
ეხება ბოლნისს; უნდა ვიფიქროთ, რომ მისი აღების წესი სხვაგა-
ნაც იგივე იყო. ეს გამოსაღები პროპორციული იყო და შეადგენ-
და „თუმანზე ათ შაურს“. ანუ 5% მოურავის სასარგებლოდ,
ხოლო მამასახლისისა და ნაცვლის სასარგებლოდ კი—თუმანზე
ერთს შაურს, ე. ი. 0,5%. ზემომოტანილი ცნობები ერთმანეთს
ემთხვევა. აქ ფაქტიურად საკმე გვაქვს გადასახადთან ქონების
გადასელაზე.

აღნიშნულ მისაგებელთა გვერდით მაშინდელ ქართლში არსე-
ბობდა სასასამართლო მისაგებელიც, რომელსაც სამდივან-
ბეგო ეწოდებოდა, თუმცა ეს მისაგებელი მთლიანად არ მიდიოდა.

მდივანბეგების სასარგებლოდ. სამდივანბეგოდ მოქალაქეზე აიღებოდა ათისთავი, გარეშე კაცზე—ექვსისთავი და შემდეგ: „აქლემზედ სამი მინალთუნი, ტყვეზედ ორი მინალთუნი, ულაყს ცხენზედ სამი აბასი, ჭაკს ცხენზედ ორი აბასი, ძროხასა და ჯარზედ თითო აბასი, ჯორზედ ხუთი აბასი, დაბალს ულაყზედ ერთი აბასი, ცხურასა და ღორზედ თითო შაური“¹.

ამ მისაგებელთა რიგში შეიძლება შეტანილ იქნეს აგრეთვე სამოსალეო, ე. ი. გამოსაღები იმ პირთათვის, რომელნიც აწარმოებდნენ გამოძიებას და შემდეგ კი სისრულეში მოჰყავდათ განაჩენი.

დაბოლოს აღვნიშნავთ კიდევ ერთი მისაგებლის არსებობას—სამურდროსი ან საბეჭდავის. სამურდრო იყო გამოსაღები ბეჭდის დასმისათვის, რომლის შემდეგ საბუთს ძალა ეძლეოდა. ბეჭედი ჰქონდა სპეციალურ პირს, მურდარს ანუ ზორდალს. სამურდრო, ერთი მხრივ, შეადგენდა საკანცელარიო მისაგებელს (ცნობის მიცემა), მეორე მხრივ კი—სანოტაროს (დოკუმენტების შემოწმება). დასტურლამალში მოცემულია სამურდრო ტარიფი (გვ. 51, 59; ცხრილი შედგენილია ჩვენს მიერ—ნ. კ.).

გლეხის გაცემაზე	კომლზე	მარჩილი
სამოურაოდ გაცემაზე	„	აბაზი ორი ფულა
გათარხნებაზე	„	6 შაური
კოდის პურის გაცემაზე	„	9 აბაზი
საბალახოს გაცემაზე	„	1 მარჩილი
ნახირისათვის გაცემაზე	„	1 მარჩილი
პირისათვის გაცემაზე	„	1 მარჩილი
გილიანს წამსვლელებზე	„	3 მინალთუნი
მუფასაზე	„	6 მინალთუნი
თათრის ჯამაგირზე	თუმანზე	1 შაური
ინამზე		1 აბაზი
ქალაქის ბაგის		
ოქმზე		12 მინალთუნი
თამბაქოს იჯარაზე		1 შაური
ყაფნის იჯარაზე		1 შაური
ზარაფზე		12 მინალთუნი
დაბახანაზე		1 შაური
ბატონის განაჩენზე		1 აბაზი
არაყხანის იჯარაზე		1 შაური

¹ დასტურლამალი, გვ. 58—59.

ცარიელ საკომლოს მიცემაზე

მუშთუქუნის ქარხნიდან

საპოვნო

ბროწეულზე

ზეთისხილზე

ხახვზე

აქლეშზე

ულაყ ცხენზე

ქაკ ცხენზე

ძროხაზე

ვირზე

ტყვეზე

კამბეჩზე

ჯორზე

ცხვარზე

ლორზე

6 შაური

1 ლიტრა

5 ლიტრა

1 ჩარეკი

3 ლიტრა

3 აბაზი

3 შაური

2 შაური

1 შაური

1 შაური

1 აბაზი

2 შაური

1 აბაზი

2 ფული

2 ფული

ჩვენ ვხვდებით კიდევ ერთ მისაგებელს, ე. წ. სატარულოს, რომელიც მიდიოდა მოურავის სასარგებლოდ. იგი წარმოადგენდა მისი შრომის ანაზღაურებას სურსათით ვაჭრობაზე მეთვალყურეობისათვის. „კომლზედ სატარულო შაური ნახევარი“ აცხადებს დასტურლამალი (გვ. 26). როგორც ჩანს, სატარულო აიღებოდა კომლზე.

როგორც ვხედავთ, მაშინდელ ქართლში არსებობდა მრავალგვარი მისაგებელი. იგი, მცირე გამოწაკლისის გარდა, მიდიოდა მოხელეების სასარგებლოდ. მისაგებელთა უდიდესი ნაწილი ფულადი იყო. ზოგიერთი მისაგებლის (გასამყრელოს) ალების დროს ცდილობდნენ „ქარგის“ და „დაბალის“ გარჩევას—პირველისათვის დაწესებული იყო უფრო მაღალი განაკვეთი. ზოგი მისაგებლის (სასასამართლოს) ალების დროს განირჩეოდა „მოქალაქე“ და „გარეშე კაცი“, პირველისათვის განაკვეთი უფრო მცირე იყო, ვიდრე მეორისათვის. მისაგებელთა დიდი ნაწილი აიღებოდა მტკიცე განაკვეთის მიხედვით ცალკე კომლზე, ცალკე პირზე, ცალკე საქონელზე, ცალკე საბუთზე, მიუხედავად ღირებულებისა; ზოგიერთი მისაგებელი (მამულის გაყიდვა, სასასამართლო, სამურდრო) პროპორციული იყო; ასეთი იყო ყველა მისაგებელი, რომელიც აიღებოდა თუმანზე. განაკვეთი მერყეობდა 1/2%-დან (თამბაქოს იჯარა) 17%-დე (სამდივანბეგო ექვსისთავი); იჯარით გაცემული იყო მხოლოდ ერთი მისაგებელი—ყაფნისა.

კახეთში ჩვენ ვხვდებით შემდეგ მისაგებლებს: საქვრივოს, გასამყრელოს, შესამყრელოს, სამორდროს. ექვი არ

უნდა შეგვეპაროს იმაში, რომ კახეთშიც არსებობდა სხვა სახის მისაგებლები, მაგრამ, ჯერჯერობით, გამოქვეყნებულ მასალას მათ შესახებ ჩვენ არ ვხედავთ. საქვრივო გამოსაღების შინაარსი და მოცულობა არ ჩანს. აღსანიშნავია, რომ ქიზიყი თავისუფალი იყო საქვრივოსა და შესამყრელო გამოსაღებისაგან. გასამყრელო მოურავის სასარგებლოდ აიღებოდა: ერთი ხარი ან, თუ ხარი არ ჰყავდა, ოთხი მარჩილი. სამურდროს შესახებ ქიზიყის გარიგებაში წერია: „სახლთუხუცესი რომ წყალობის სიგელს დაბეჭდავს, საბეჭდავი უნდა მიეცეს, ისე მდივანს და ისე მორდალს შეძლებით“¹. აქაც ყურადღებას იპყრობს სიტყვა „შეძლებით“.

6. შემოსავალი საწარმოებიდან

მეფის შემოსავალთა შორის ჩვენ ვხვდებით შემოსავალს აბანოდან. დასტურლამალში ვკითხულობთ: „აბანოს იჯარა ზოგჯერ ცოტა ყოფილა, და ახლა თორმეტს თუმნად არის, ზოგჯერ ცამეტად იქნების“ (გვ. 6). რა სახის შემოსავალია ეს? შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მეფე აბანოების მონოპოლიური მფლობელი იყო, რომ აბანოები მას იჯარით ჰქონდა გაცემული და ეს შემოსავალი წარმოადგენდა სწორედ შემოსავალს აბანოების იჯარით გაცემიდან, მაგრამ მაშინდელი საბუთების გაცნობა ჩვენ გვარწმუნებს, რომ მეფე არ იყო აბანოების მონოპოლიური მფლობელი. მოვიტანთ ერთ საბუთს, რომელიც ეკუთვნის 1751 წელს და რომლის შინაარსს დ. ფურცელაძე გადმოგვცემს: „В духовном завещании один из именитых в Тифлисе граждан, Даниил Эйнал-Меликов, предоставляя сыну своему Эйналу дом со двором, минеральные бани (известные и поныне под именем Эйналовских) и другие недвижимые имущества, жалует, что не оставляет наличных денег...“²

ამრიგად, ეს შემოსავალი არ წარმოადგენს შემოსავალს მონოპოლიური აბანოების იჯარიდან.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აბანოების მოწყობა-ექსპლუატაციის უფლება მხოლოდ მეფეს ჰქონდა, რომ მეფე ღებულობდა შემოსავალს ამ უფლების დათმობიდან, რომ ეს შემოსავალი წარმოადგენდა შემოსავალს ფისკალური მონოპოლიიდან. მაგრამ დასტურლამალიდან ჩანს, რომ საქმე გვაქვს არა ყველა აბანოსთან, არამედ კარის აბანოსთან (გვ. 76), ე. ი. სასახლის აბანოსთან (двор-

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. III, № 160, მუხ. 27.

² Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, გვ. 97.

მოხდა ნაგჲ). ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მეფესაც ჰქონდა აბანო ან აბანოები სხვების გვერდით. ამ აბანოების ექსპლოატაციას იგი აწარმოებდა არა უშუალოდ, არამედ იჯარით, აქედან გამომდინარეობს შემოსავალი აბანოს იჯარიდან.

მეორე საწარმო იყო სტამბა. სტამბა გახსნილი იყო მეფე ვახტანგის მიერ 1709 წელს. თბილისის დროებითი ოკუპაციის დროს (1723—1735 წწ.) სტამბამ შეწყვიტა მუშაობა, ხოლო 1749 წ. კი განაახლა.

სტამბა ფაქტიურად მონოპოლიას წარმოადგენდა მთელ საქართველოს ტერიტორიაზე, რამდენადაც იგი თბილისის გარდა არსად არ არსებობდა, მაგრამ სტამბის დაარსებას, ცხადია, საფუძვლად ედვა არა შემოსავლის მიღება და მისი გადიდება, არამედ საზოგადოებრივ-კულტურული მოსაზრებანი. სტამბის დაარსების დღე საქართველოს კულტურის საზეიმო დღე იყო.

სადედოფლო დასტურლამალში ვხვდებით შემოსავალს ქუზახანის იჯარიდან. ქუზახანა ეწოდებოდა ქურჭლის გამოსაწვავ ქურას. იგი იჯარით იყო გაცემული და შემოსავალი შეადგენდა სულ მცირე თანხას—20 მარჩილს, ე. ი. 60 აბაზს, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ საქმე გვაქვს სულ პატარა საწარმოსთან. მაგრამ ქუზახანის შემოსავალიც ასრულებდა თავის მცირე როლს მაშინდელ სახელმწიფო ფინანსებში და ჩვენ მას გვერდს ვერ ავუხვევთ.

მეფესა და დედოფალს გააჩნდათ სხვაგვარი საწარმონიც, რომლებიც ემსახურებოდნენ მეფისა და დედოფლის საჭიროებას. ამ საწარმოებში ხდებოდა მათთვის საჭირო პროდუქტების დამზადება. ამ საწარმოთა პროდუქცია არ იყო დანიშნული გასაყიდად, თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ მეფე და დედოფალი სხვებსაც აძლევდნენ ამ საწარმოებით სარგებლობის უფლებას საფასურით ან უსაფასუროდ.

დასტურლამალიდან ჩანს, რომ მეფის მეურნეობაში ადგილი ჰქონია იარაღის დანზადებას. რასაკვირველია, იარაღის გამკეთებელი სახელოსნოები პირველ რიგში მეფის საჭიროებას აკმაყოფილებდა იარაღით. მეფისა და დედოფლის განკარგულებაში იმყოფებოდა: სანთლის ქარხანა, ზეთის გამოსაზღვლი ქარხანა, წისქვილები და სხვ.

დამხმარე საწარმოებიდან არაერთი შემოსავალი არა ჩანს. როგორც ვხედავთ, საწარმოთა რიცხვი ძლიერ ცოტა იყო. საწარმოთა დაარსებისათვის საფუძველი ჭრ იყო,—არც ბაზარი იყო ფართო, არც სათანადო სახსრები ჰქონდა მეფეს.

დაბოლოს, საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ სავსებით არა ვართ დარწმუნებული იმაში, რომ ჩვენ სწორად გვესმის

შემოსავალი ქუზახანის იჯარიდან. შესაძლებელია, რომ აქ საქმე გვაქვს სადედოფლო ფისკალურ მონოპოლიასთან, რომელიც განისაზღვრებოდა მხოლოდ დედოფლის სახასო მამულით.

7. სხვადასხვა შემოსავალი

მეფის შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროდ უნდა ჩაითვალოს ნადავლიც. დაპყრობილი მიწა-წყალი მეფის საკუთრებას შეადგენდა. იგი მას გამოიყენებდა მისი სურვილის მიხედვით: ან თავისთვის დაიტოვებდა, ან კიდევ გააჩუქებდა მთლიანად, ან ნაწილობრივ. მოკლული მტრის ყოველგვარი იარაღი მეფეს ეკუთვნოდა, მასვე ეკუთვნოდა მოკლულის ძვირფასი ქვებიც. როდესაც მეფე პირადად ლებულობდა მონაწილეობას ლაშქრობაში, მას შეეძლო ნადავლიდან აეღო რაც სურდა. გარდა ამისა, მეფეს ეკუთვნოდა კიდევ „ფანჯიაქი“, ანუ ნადავლის მეხუთედი ნაწილი. ამ მეხუთედ წილს იგი ლებულობდა მაშინაც, როდესაც პირადად არ ლებულობდა მონაწილეობას ლაშქრობაში. მეფეს უფლება ჰქონდა თავისთვის წაეყვანა ტყვე, თუ იგი სხვა ქვეყნიდან ან სხვა რჯულისა იყო. თუ მეფე ტყვის წაყვანას არ მოისურვებდა, ტყვე ეკუთვნოდა იმას; ვინც მას წამოიყვანდა. თუ ტყვე ახლო მეზობელი ან ქრისტიანი იყო, მაშინ წამომყვანს შეეძლო ტყვე ებოძებია მეფისათვის, რომელსაც შეეძლო წამომყვანის დაჯილდოვება; ტყვის წამომყვანს შეეძლო მისი განთავისუფლებაც, მაგრამ გამოსასყიდი თანხის მიღებით¹.

ქართლს კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი შემოსავალი ჰქონდა. როგორც ცნობილია, 1748—1750 წწ. ნახიკევის, ერევნისა და განჯის სახანოები ქართლის ვასალები გახდნენ. ისინი ყოველ წელს მეფეს უგზავნიდნენ ხარკს. ამ საკითხს ჩვენ კიდევ დავუბრუნდებით.

ქართლის მეფის შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს შეადგენდა კონფისკაცია, ე. ი. ქონების იძულებითი და უსასყიდლოდ ჩამორთმევა. ქონების კონფისკაცია ხდებოდა რაინე სახელმწიფოებრივი დანაშაულის, არალოიალური და მტრული განწყობილების გამო მეფის მიმართ. კონფისკაცია წარმოადგენდა მტრის ეკონომიური და პოლიტიკური განადგურების იარაღს. იგი ფართოდ გამოიყენებოდა მეფის მიერ თავის პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეთა მიმართ. ამ იარაღს მეფე საკმაოდ ხშირად მიმარ-

¹ ვახტანგ VI სამართლის წიგნი, მუხ. 178, 254, 255.

თავდა, იგი მას საკმაოდ დიდ შემოსავალს აძლევდა. ფეოდალური საქართველოს უთანხმოებანი, ფეოდალების სეპარატიზმი, ორიენტაცია სხვადასხვა უცხო სახელმწიფოებზე, საკმაოდ ხშირად აძლევდა მეფეს საბაზს მიემართა კონფისკაციისათვის. ქონების ჩამორთმევა გათვალისწინებული იყო სამართლის წიგნის 177-ე მუხლით.

იმ პერიოდში კონფისკაციის ყველაზე უფრო თვალსაჩინო მაგალითს წარმოადგენს 1743 წ. თეიმურაზის მიერ არაგვის საერისთაოს ხელში ჩაგდება და მისი გამოცხადება თავის საკუთრებად.

დეფიციტის დაფარვის წყაროს, ჩვენი აზრით, შეადგენდა მონეტის გაფუჭება. იგი წარმოადგენდა საფინანსო ღონისძიებას, რომელიც სისტემატურად წარმოებდა ფეოდალურ საქართველოში, ისე როგორც ყოველ ფეოდალურ სახელმწიფოში.

ვერცხლის მონეტების წონა შეამცირა ბაქარმა, შემდეგ — თეიმურაზმა და შემდეგ კი — მისმა შვილმა ერეკლემ. XVIII საუკუნის დასაწყისიდან სამოციან წლებამდე აბაზის წონა შემცირდა 7,30 გრამიდან 3 გრამამდე. ბაქარის დროს აბაზის წონის მთელი რიცხვი უდრიდა ხუთს, თეიმურაზის დროს — ოთხს, ხოლო ერეკლეს დროს — სამს. ყოველმა მათგანმა შეიტანა თავისი წვლილი მონეტის გაფუჭებაში. ფრიად მნიშვნელოვანი და საინტერესოა საკითხი იმის შესახებ, თუ რა ფინანსური ეფექტი ჰქონდა მონეტის გაფუჭებას, მაგრამ ამის დადგენა შეუძლებელია, რამდენადაც სათანადო მასალები არ მოგვეპოვება. იმისათვის, რომ გავიგოთ მონეტის გაფუჭების ფინანსური ეფექტი, საჭიროა ვიცოდეთ, რამდენჯერ მოხდა მონეტის გაფუჭება, როგორი იყო თითოეული მონეტის რეალური და ნომინალური ღირებულება ყოველი მოქრის დროს, რამდენი მონეტა იყო მოქრილი და სხვ. არც ერთი ასეთი ცნობა ჩვენ არ მოგვეპოვება და ასეთ გაანგარიშებაზე, თუნდაც დაახლოებულზე, უარი უნდა განვაცხადოთ.

დეფიციტის დაფარვის მეორე წყარო იყო სესხი, მეფისა და დედოფლის პირადი სესხები. მაშინდელი საქართველო იცნობდა მეფისა და დედოფლის მხოლოდ შინაგან სესხებს. სამწუხაროდ, სათანადო ცნობების უქონლობის გამო, ჩვენ მოწყვეტილი ვართ შესაძლებლობას დავადგინოთ, რა როლს ასრულებდა სესხები დეფიციტის დაფარვაში, ბიუჯეტის რა ნაწილი იფარებოდა სესხების საშუალებით.

სხვადასხვა შემოსავალს შორის აღსანიშნავია ფეშქაშის, ე. ი. ძღვენი, საჩუქარი. ფეშქაშის წყარო მრავალგვარი იყო. ფეშქაშს მეფე ღებულობდა როგორც საკუთარი ქვეშევრდომისაგან,

ისე უცხო ქვეყნებიდანაც. ფეშქაში ხშირად და ბლომად შემოდის; ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ არსებობდა სპეციალური დაწესებულება—ფეშქაშის ქარხანა, სადაც თავს იყრიდა შემოსული საჩუქრები. ამ ქარხანას მომსახურეობას უწევდნენ სპეციალური მოხელეები. ფეშქაში ფეოდალურ საქართველოში, ისე როგორც ფეოდალურ ევროპასა და აზიაში, დიდ როლს ასრულებდა მეფის ფინანსებში.

ფეოდალური ქართლის შემოსავალში საპატიო ადგილი უკავია ჯარიმას, რამდენადაც, მაშინდელი კანონების მიხედვით, მრავალ დანაშაულს მოყვებოდა ჯარიმის გადახდა. აქ ჩვენ გვაინტერესებს ამ ინსტიტუტის ფინანსური მხარე. საილუსტრაციოდ მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი, რომელსაც მოჰყვებოდა ჯარიმის გადახდა: ქურდობა, სხვისი საკუთრების მიტაცება და დაკავება, ცილისწამება, ფიზიკური ზიანის მიყენება (ხელის მოტეხა, კბილის ჩაგდება და სხვ.), როსკიპობა, კონტრაბანდა, უსამართლო გამოსაღების აღება, მეფის მამულის ექსპლუატაციის წესების დარღვევა (უჯგუროდ წყლის დინება, მწვანილია გასასყიდად დათესვა იქ, სადაც ეს აკრძალულია, ბატონის ცხენების დაკარგვა, შევარდნის ბუდეების მეთვალყურეობის წესების დარღვევა, ანგარიშების თავის დროზე წარუდგენლობა და სხვ.). ხშირი იყო „შვიდეულად ანაზღაურება“; მრავალ შემთხვევაში არსებობდა მტკიცე განაკვეთები ჯარიმის სახით.

ქურდს ერთი შვილად უნდა აენაზღაურებინა მოპარული; ამ შემთხვევაში, თუ გამოტყდებოდა,—ერთი ოთხად. თუ გაქურდული პიროვნება ეკუთვნოდა მაღალი წოდების წრეს, საზღაური მთლიანად მისი იყო. თუ გაქურდული პირი გლეხი იყო, ამ შემთხვევაში ნაწილი მიდიოდა ხაზინის სასარგებლოდ (ბატონისა და მოხელეების სასარგებლოდ).

ჯარიმა ფიზიკური ზიანის მიყენებისათვის, ანუ გასამტეხლო შემდეგნაირად აიღებოდა: მისი გაღება ხდებოდა ორი პირის სასარგებლოდ—მოურავისა და ნაცვლისა. პირველი, როგორც წესი, ღებულობდა ხარს, ზოგ შემთხვევაში—ძროხას, ხან ხუთ აბაზს ან 22 შაურს; ნაცვლის სარგო შეადგენდა ორი შაურიდან ორ აბაზამდე.

შედარებით მაღალია ჯარიმა მეფის მამულის ექსპლუატაციის წესების დარღვევისათვის. ასე, მაგალითად, უჯგუროდ წყლის დინება ან გასასყიდად მწვანილის დათესვა ჯარიმდებოდა 12 მინალთუნით. ცხენის დაკარგვა ანაზღაურდებოდა ერთი შვილად. არ შეეჩერდებოთ ჯარიმის სხვა განაკვეთებზე.

ამრიგად, ჯარიმა გაიღებოდა ხაზინის სასარგებლოდაც. ჯარიმის ნაწილი ეკუთვნოდა ბატონს, ნაწილი—მოხელეებს. ჯარიმა აიღებოდა როგორც ნატურით, ისე ფულით. მეფეს უფლება ჰქონდა ეპატიებინა ჯარიმა: „ბატონი რომ გაუწყრეს ვისმე და ჯარიმა ჰსთხოვოს, თუ აპატივოს იასაული საიასაულოს მრთელს ნუ გამოართმევს, მესამედი გამოართუას. მუშის ათის თავს იასაულე-ბი ნუ აიღებენ; არც ყოფილა, და ნურც აიღებენ“¹.

თავისებურს შემოსავალს წარმოადგენდა დარბევა. როდესაც სოფლის მცხოვრები არ ასრულებდა ადგილობრივი ხელისუფლების წინადადებას და არ გამოდიოდა საზოგადოებრივ სამუშაოზე, ან მტრის წინააღმდეგ გასალაშქრებლად, სოფელი თავს ესხმოდა ამ კაცის სახლს. დამსამელებს თან მიჰქონდათ მისი ქონება და ინაწილებდნენ მას. აქედან ნაწილს მოურავიც ღებულობდა,—წილის განსაზღვრა დამოკიდებული იყო მეფეზე.

მეფის სასარგებლოდ შემოდიოდა ბეთალმანი ქონებაც, ე. ი. მამული, რომელიც რჩებოდა უშვილო პატრონის სიკვდილის შემდეგ; მეფეს შეეძლო ასეთი მამულის გაჩუქება ვიზელაც მოისურვებდა².

მეფის შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროს შეადგენდა ამა თუ იმ სახის ქონების რეალიზაციაც. შემოსავალთა შორის ჩვენ ვხვდებით ერთ თავისებურ შემოსავალს—მეფის სასახლეში დაგროვილი ტყავის რეალიზაციიდან მიღებულ შემოსავალს. ტყავის შემოსავალი იჯარით იყო გაცემული და, როგორც დასტურლამალიდან ჩანს, „ხან ოცს თუმნად, ხან ნაკლებად“ (გვ. 81). ეჭვი არ არის, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში მაინც ექნებოდა ადგილი მეფის მიერ თავისი ნატურალური შემოსავლის ნაწილის გაყიდვას.

გაჭირვების დროს მეფე მიმართავდა თავის განძს. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა პაპუნა ორბელიანის ცნობა: „გამოიტანეს მეფეთა ჩვენთა თავისისა სალაროთი ოქროსა და ვერცხლის იარაღი, მისცეს ზარაფხანაში, მოაჭრევინეს ფლური და თეთრი და აძლევდნენ ჯარსა. ცდილობდნენ კიდევ შეყრასა ჯარისასა“³.

ასეთი იყო მეფის სხვადასხვა სახის შემოსავალი, რომელშიც ფრიად მნიშვნელოვანი სახის შემოსავალსაც ეპოულობთ. ეს შემოსავალიც ნაწილობრივ—ნატურალური, ნაწილობრივ ფულადი იყო.

¹ დასტურლამალი, გვ. 42. შეად. Давид Георгиевич Баграტიони. Обзор Грузии по части прав и законоположений. и/р. и с исследованием А. А. Рогова, Тбилиси, 1959, გვ. 247—250.

² სამართლის წიგნი, მუხლი 113.

³ ამბაენი ქართლისანი, საქართველოს ცხოვრება, მეორე გამოც. ჭიჭინაძის მიერ, თბ., 1913. გვ. 195.

ჯარიმა შემოსავლის ერთ-ერთი წყაროა კახეთშიც. ქურდობისათვის ჯარიმა აქაც შეიდეულად აიღებოდა. გასამტეხელო შეადგენდა ხარს მოურავის სასარგებლოდ და ზოგჯერ მარჩილს ბატონისა და მოურავის ნაცვლების სასარგებლოდ. გასამტეხლო, რომელშიც აიღებოდა ხუცისის გალახვისათვის, ორი წილი ეკუთვნოდა ბატონს და ერთი წილი მოურავს. იმ შემთხვევაში, თუ ხუცისი გალახავდა ვისმეს, სამართალი ბოდბელის იყო, „ბატონს საქმე არ აქვს, არც მოურავს“. საინტერესოა, რომ ჯარიმა აიღებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ დამნაშავე თორმეტ წელზე მეტი იყო, თუ თორმეტი წლისა არ იყო, ჯარიმა არ გამოერთმეოდა „სილებით გალახონ და გაუშონ“¹.

ნარბევს გაიყოფდა სოფელი იმ შემთხვევაში, თუ ბატონი ან მოურავი იქ არ იყო; წინააღმდეგ შემთხვევაში ნარბევი თანაბრად ნაწილდებოდა ბატონს, მოურავსა და სოფელს შორის. ნარბევი არსებობდა არა მხოლოდ ქიზიყში, არამედ კახეთის სხვა ნაწილებშიც. მაგრამ ცნობა განაწილების შესახებ არ მოგვეპოვება. თუ ლაშქარს კაცი დააკლდებოდა, ნარბევის ორი წილი ბატონისა იყო, ერთი კი—მოურავისა.

ფანჯიაქის ორი წილი ბატონისა იყო, ერთი—მოურავისა. ბეთალმანი კონების შესახებ შემდეგს ვკითხულობთ ქიზიყის ბაეების გარიგებაში. იმ ადამიანის სიკვდილის შემდეგ, რომელსაც არავინ რჩებოდა, დარჩენილი საქონლის ნახევარი ეკუთვნოდა ბატონს, ხოლო ნახევარი კი მკვდარს, ე. ი. იხარჯებოდა მის დასაფლავებაზე. მკვდარს თუ ქვრივი რჩებოდა, 2 წილი მკვდრისა იყო, ერთი წილი—ქვრივისა და ერთიც—ბატონისა. თუ ქვრივი გათხოვდებოდა და იმავე მამულში რჩებოდა, მაშინ არც მამული გამოერთმეოდა და არც საქონლის მეოთხედი. თუ მკვდარს ქალი რჩებოდა, მამულიცა და საქონელიც იმისი იყო; თუ იგი სხვაგან გათხოვდებოდა, საქონელი მას რჩებოდა და მამული კი—ბატონს; „ვაგი რომ იყოს, არა მოეშლება რა“².

* * *

ეკლესია ფეოდალური ქართლის სახელმწიფოებრიობის განუყრელი ნაწილი იყო. ეკლესიის ფინანსები დაკავშირებული იყო მეფის ფინანსებთან. ეკლესიის ფინანსები სამეფო კანონმდებლობის საგანიც იყო. ჩვენ ვერ ავუხვევთ გვერდს ეკლესიის ფინანსებს და მოკლედ მაინც შევჩერდებით მასზე.

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. III, № 160, მუხ. 7.

² იქვე, მუხ. 15—17.

ეკლესია, როგორც ვთქვით, თვითონ მსხვილი შემამულე იყო. თავისი მამულიდან ეკლესია ლებულობდა ისეთივე შემოსავალს, როგორც ყოველი შემამულე. საეკლესიო გლეხის გამოსაღები დიდად არ განსხვავდებოდა სამეფო გლეხის გამოსაღებისაგან; ღალა, კულუხი, ძღვენი, მასპინძლობა, ბეგარა, ნახირისთავი, პირისთავი, საბალახე,—აი, ის შემოსავალი, რომელსაც ლებულობდა ეკლესია. ეკლესიის ტყითა და წყლით სარგებლობის წესებიც ისეთივე იყო, როგორც საერთოდ ქართლში.

ეკლესიის სამფლობელოშიც ვხვდებით ჩვენ გადასახადებს ბაყების სახით. საბაჟო პუნქტი იმყოფებოდა მცხეთაში, რომელიც მნიშვნელოვან გზაჯვარედინს წარმოადგენდა. დრამა, ე. ი. გამოსაღები ეკლესიის სასარგებლოდ, პირდაპირი გადასახადი იყო, რომელიც აიღებოდა სოფელზე, ჩვეულებრივ, სამ წელიწადში ერთხელ. იგი შეადგენდა 12 ლიტრა ხორბალს კომლზე და ხარს—მთელ სოფელზე.

მისაგებლიდან ჩვენ ვხვდებით საქორწილოს, საქვრივოს. თავისებური მისაგებელია, არსებითად გადასახადი, ის გამოსაღები, რომელსაც ლებულობს ეკლესია სხვადასხვა საიდუმლოებათა (მონათვლა, ჯვარისწერა და ა. შ.) შესრულების დროს.

ეკლესიასაც მოეწოდებოდა თავისი დამხმარე საწარმონი. ცნობილია, რომ ეკლესია აწარმოებდა სასესხო ოპერაციებს, რაც მას გარკვეულ შემოსავალს აძლევდა (იხ. ამ შრომის მეორე ნაწ.).

სხვადასხვა შემოსავალში ჩვენ ვხვდებით ნადავლს, ბეითალმან ქონებას, ჯარიმას (მათ შორის გასამტეხლოსაც), ნარბევს, საჩუქრებს ეკლესიის სასარგებლოდ სხვადასხვა წოდების პირთაგან. ეკლესია საჩუქრებს ლებულობდა როგორც უძრავი, ისე მოძრავი ქონების სახითაც.

ამრიგად, ეკლესია თავისი მამულის გარეშედაც ლებულობდა შემოსავალს სხვადასხვა გადასახადელის სახით. ამ გადასახადელების აღებას ეკლესია ამართლებდა იმ სამსახურით, რომელსაც იგი ვითომ უწევდა ადამიანს საიდუმლოების შესრულების დროს.

ეკლესიის შემოსავალიც როგორც ნატურალური, ისე ფულადი იყო, მაგრამ კარბობდა ნატურალური შემოსავალი.

განაკვეთები მერყეობდა სოფლიდან სოფლამდე, ძირითადად იგი ისეთივე იყო, როგორც მეფის სახასოში.

ეკლესიის შემოსავალი ამით არ ამოიწურებოდა. სახელმწიფო მეფის სახით ფართოდ აფინანსებდა ეკლესიას. ეკლესია საჩუქრების სახით ლებულობდა მამულებს. იგი განთავისუფლებული იყო სახელმწიფო გადასახადებისაგან, გარდა საურისა და ლაშქარ-

ნადირობისა. იშვიათ შემთხვევაში ხდებოდა განთავისუფლება ლაშქარ-ნადირობიდან და უფრო იშვიათ შემთხვევაში—საურისაგან. მამულის ჩუქებას ეკლესიისათვის, როგორც წესი, მოჰყვებოდა განთავისუფლება ყველა გადასახდელისაგან, გარდა ზემო აღნიშნულისა, ამასთან უნდა გვახსოვდეს, რომ გაჩუქებული გლეხი, მას შემდეგ, რაც იგი გადადიოდა ეკლესიის ხელში, ფეოდალური ხასიათის გამოსაღებებს გაიღებდა ეკლესიის სასარგებლოდ (მაგ., ლალას, კულუხს, ბეგარას). მიუხედავად ამისა, საეკლესიო გლეხის საგადამხდელო ტვირთი მაინც უფრო მცირე იყო, ვიდრე სახასო და საბატონო გლეხისა, რამდენადაც იგი თავისუფალი იყო ზოგიერთი სახელმწიფო გადასახადისაგან. მართალია, ხშირად გაჩუქებულ გლეხს ევალებოდა საალაპო გამოსაღები ეკლესიისათვის, მაგრამ ეს გამოსაღები მაინც უფრო მცირე იყო, ვიდრე ის გადასახადები, რომელნიც მას მეფისათვის უნდა ეძლია.

ეკლესია ღებულობდა ანარიცხებს სამეფო შემოსავლიდან. ზოგჯერ ზედნართიც არსებობდა სამეფო შემოსავალზე.

ეკლესიის ცალკეული წარმომადგენლები ღებულობდნენ მტკიცე ჯამაგირსაც კი.

ეკლესიასაც თავისი ხარჯები ჰქონდა; იგი არ იყო თავისუფალი ლაშქრობისაგან. გარდა ამისა, ეკლესიებისა და მონასტრების აგება, მოწყობა, შენახვა, საეკლესიო პერსონალის შენახვა, როგორც სასულიეროსი (კათალიკოსი, მიტროპოლიტები, ეფისკოპოსები, მღვდლები და სხვ.), ისე საეროსი (მოურავი, ნაცვალი, და სხვა) საგრძნობ ხარჯებს მოითხოვდა.

ეკლესიას საშეურნეო ხარჯებიც ჰქონდა, რამდენადაც იგი მემამულე იყო.

ბოლოს, ნუ დაგვავიწყდება, რომ იმ დროს, განსაკუთრებით სტამბისა და სემინარიის დაარსებამდე, ეკლესია იყო სწავლა-განათლების გამავრცელებელი, რაც გარკვეულ ხარჯებს მოითხოვდა.

ეკლესიაც, თავის მხრივ, ასაჩუქრებდა მის წინაშე დამსახურებულ პირებს.

არავითარ არსებით განსხვავებას კახეთისა და ქართლის ეკლესიის ფინანსებში აღვილი არ ჰქონია.

* * *

ჩვენ გავაშუქეთ იმდროინდელი კახეთის ფინანსების საკითხები იმ ფარგლებში, რა ფარგლებშიაც ეს შესაძლებელი იყო ჩვენს განკარგულებაში არსებული მასალების საფუძველზე. ეს განხილვა ცხადპყფს იმას, რომ კახეთის ამ პერიოდის ფინანსები ძირითა-

დად ქართლის ფინანსების მსგავსი იყო; ეს გასაგებიც არის: საუკუნეების მანძილზე ქართლი და კახეთი ერთი სახელმწიფოს ნაწილებს წარმოადგენდნენ. ისინი მხოლოდ დროებით სცილდებოდნენ ერთმანეთს და დაცილების დროსაც კი მტკიცე ურთიერთობას ინარჩუნებდნენ ერთმანეთთან. კახეთისა და ქართლის ფინანსების ის ნაწილი, რომელიც ჩვენთვის ცნობილია, ერთმანეთის მსგავსია. უნდა ვიფიქროთ, რომ მსგავსია ის ნაწილიც, რომელიც ნათლად არ ჩანს. მსგავსება არ გამორიცხავს ზოგიერთ განსხვავებას, რომელსაც კახეთში ვხვდებით¹.

¹ მაგ., „ორ წელიწადში ერთხელ ორმა წლის ძროხა“ და სხვ.

ქართლ-კახეთის შინაანსები 1762—1801 წწ.

1. ხ ა რ ჯ მ ბ ი

მეფე ერეკლეს მიერ დასახული დიდი ამოცანების გადაჭრა მოითხოვდა დიდ ხარჯებს. მტრებით გარშემორტყმული სახელმწიფოს თაყვანა, დაძაბული და თითქმის შეუწყვეტელი ბრძოლები (ომი ოსმალეთთან, ლეკებთან, ომარხანთან, ირანთან) მოითხოვდა უფრო დიდ სამხედრო ხარჯებს, ვიდრე წინათ.

მეფე ერეკლეს მიზანი იყო თავისი ჯარი აღეჭურვა საუკეთესო იარაღით. იგი დაუღალავად იბრძოდა სამხედრო ტექნიკის გაუმჯობესებისათვის. ეს კი მოითხოვდა სახელმწიფოს როლის ზრდას სამხედრო იარაღის დამზადებაში და ამ იარაღით ჯარის მომარაგებაში. სამხედრო იარაღის დამზადების ხარჯები მძიმე ტვირთად აწვა სახელმწიფოს.

არსებობს ცნობები იმის შესახებ, რომ მეფე ერეკლემ მოაწყო საველე არტილერია რუსეთის ჯარის მსგავსად¹.

თუ რამდენად საზრუნველი იყო ეს საქმე, ნათლად ჩანს დედოფალ დარეჯანის ერთ ერთი წერილიდან, რომელშიც იგი შუამთის მონასტრის წინამძღვარს სენსად სთხოვს კირს ზარბაზნების ბატარეის ასაშენებლად².

ამ პერიოდში ააგეს მრავალი სიმაგრე, მაგ., სამოცდაათიან წლებში აგებულ იქნა სიმაგრე სიღნაღი, რომლის კედლებში შეიძლებოდა 2 ათასი ოჯახის მოთავსება³. სიმაგრეების აგებაში დიდ მონაწილეობას ღებულობდა დედოფალიც თავისი სახსრებით. მაგალითისათვის შესაძლებელია დავასახელოთ მის მიერ აგებული სიმაგრე ქოლაგირი⁴.

¹ П. Бутков, Материалы по новой истории Кавказа с 1722 г. по 1803 г., т. I, СПб, 1869, гл. 287.

² Акты Кавказской археологической комиссии (АКАК), т. I, № 36.

³ П. Бутков, დასახ. შრ., გვ. 337.

⁴ АКАК, I, гл. 208.

ცნობილია, რომ მეფე ერეკლემ დააპირა რეგულარული ჯარის შექმნა. ამ მიზნით მან 1774 წ. ჩამოაყალიბა ე. წ. „მორიგე ჯარი“. ქართლ-კახეთის ლაშქარ-უნარიანი მამაკაცი მოვალე იყო წელიწადში ერთი თვე გასულიყო ამ ლაშქარში. მართალია, მორიგე თავისი ხარჯით უნდა წასულიყო ლაშქარად, მაგრამ სამაგიეროდ მეფემ ქართლ-კახეთის გლეხები სასურსათო გადასახადისაგან გაათავისუფლა. საბოლოოდ ეს ლაშქარი, ნაწილობრივ მაინც, სახელმწიფო ხარჯზე იყო. ოთხმოციან წლებში იგი დაიშალა.

მეფე ერეკლეს დაქირავებული ჯარიც ჰყავდა. ამის შესახებ ბუტკოვი გვაუწყებს: „*имел деньги, царь почти всех лезгин сделал готовым на свою службу, плати им жалованья от 60 до 100 руб. за которым приезжало до 500 человек...*“¹.

მეფე ერეკლე 1785 წ. ომარ-ხანთან ბრძოლაში დამარცხდა; ამის შედეგად იგი ომარხანის მოხარკე გახდა და ყოველწლიურად უგზავნიდა მას 5000 მან. ლეკების მიერ ქართველთა დიდი რაოდენობა ტყვედ იყო წაყვანილი. მათი გამოსყიდვის მიზნით მეფე ერეკლემ შექმნა სპეციალური ფონდი. არსებული ცნობების მიხედვით მეფე ერეკლეს მეფობის დროს მართო ქიზიყიდან წაყვანილი ტყვეების გამოსყიდვაზე დახარჯულ იქნა 370.000 მანეთი².

დიდი იყო მმართველობის ხარჯებიც, პირველ რიგში — სასახლის ხარჯები. მეფე ერეკლეს სასახლე ცნობილი იყო თავისი დიდშევენეირობით. იაზიკოვი წერს: „*Платье носит всегда богатое и шапку обривает кушаком на персидский образ. пышность весьма любит и двор его наполнен чиновными людьми по обряду персидскому, от чего недовольно скопилось богатство, но еще живет в разорение своих подданных*“³.

მეფის ოჯახის წევრებიც კი, რომელთაც საკმაო შემოსავალი ჰქონდათ საკუთარი მამულებიდან და თანამდებობებიდან, დამატებით ღებულობდნენ სახსრებს მამის და დედის ჯიბებიდანაც. 1785 წ. დედოფალი დარეჯანი უბრძანებს კორღანაშვილს მახტადან შემოსული ფულით დაფაროს ის სესხი, რომელიც მის შვილმა აილო ერეენის ხანისაგან⁴.

¹ П. Бутков, *დასახ. შრ.*, გვ. 337..

² ს. კაკაბაძე, *ახალი საუკუნის ეპოქა*, გვ. 184.

³ А. Цагарели, *Грамоты...*, т. I, გვ. 184.

⁴ Д. Пурцеладзе, *Грузинские крестьянские грамоты*, გვ. 46.

მეფე ერეკლე გრძნობდა სახელმწიფო წყობილების გარდაქმნის საჭიროებას. მან ცვლილებები შეიტანა სახელმწიფო მმართველობის დარგშიც. იგი ატარებდა მმართველობის ცენტრალიზაციას და, სხვათა შორის, შექმნა სახელმწიფო შემოსავლის უწყებაც.

მრავალრიცხოვანი მოხელეების ანაზღაურების ხერხები უცვლელი დარჩა საუკუნის მანძილზე (გამოსაღებები ნოხელის სასარგებლოდ, ზედნართი სხვადასხვა სახელმწიფო შემოსავალზე, ანარიცხი სახელმწიფო შემოსავლებიდან და სხვ.).

საინტერესოა მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი მოხელეების სარგოს შესახებ. ამ პერიოდისათვის ჩვენ მოვიტანთ ქალაქის მოურავის სარგოს შინაარსსა და მოცულობას¹. მოურავს ეკუთვნოდა:

1. სამდივანბეგოს თუმანზე ხუთი აბაზი, 2. ახალი წლის პირველ სამ დღეში შემოსული ბაგი მთლიანად, 3. ოთხმოცი თუმანი იმ ბაგიდან, რომელიც აიღებოდა ხუთი შაური თუმანზე, 4. ბაგი ნატურით ქალაქში შემოსულ ყოველ საქონელზე, 5. ჯარიმის ათისთავი, 6. გასამტეხლო მთლიანად, 7. უცბო ქვეყნიდან ჩამოსული კაცის ფეშქაში. 8. მოქალაქეთა სხვადასხვა გამოსაღებები და ბეგარა.

როგორც ჩანს, თბილისის მოურავის სარგო მდიდარი იყო თავისი მოცულობითა და შინაარსითაც². თბილისის უკანასკნელი მოურავის ციციშვილის წლიური შემოსავალი შეადგენდა 2579 მანეთს³.

ამას დავუმატებთ კიდევ ქიზიყის მოურავის სარგოს:

1. სამოსამართლო ბაგი, 2. ქიზიყის ბაგების მესამედი, 3. ჯარიმის მესამედი, 4. თავის გასამტეხლო — ერთი ხარი, 5. ნარბევის მესამედი, 6. თანჯიქის მესამედი, 7. ბეთალმანის მესამედი, 8. ძღვენი მოყალნეზედ, 9. საალმწერო აბაზიდან ნახევარი შაური, 10. გასამყრელო — ერთი ხარი ან ოთხი მინალთუნი, 11. მანჯანიკზედ 99 მისხალი აბრეშუმი, 12. სიაღნაღაქში (?) კომლზედ ექვსი შაური⁴. რევაზ ანდრონიკაშვილის ჩვენებით, ქიზიყის მოურავის სარგო წლიურად სამასი თუმანი იყო, რაც იმ დროისათვის ძალიან დიდ თანხას შეადგენდა.

¹ სოფლის მოურავის სარგოს შესახებ ცნობა უკვე მოტანილი გვაქვს.

² ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 496.

³ AKAK, т. II, № 43.

⁴ ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. III, თბილისი, 1910, № 161.

ინტერესს არ იქნება მოკლებული მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი იმისა, თუ რას ღებულობდნენ მეფის მოხელეები საუკუნის ბოლოს წლიურად (მათი განცხადებით):

სარდალი და ქართლის სახლთუხუცესი — 8005 მან.; მინბაში ზაზა ამირაჯიბი (სურამის მოურავი) — 450 მან.; კახეთის სახლთუხუცესი ქ. ჩოლოყაშვილი — 1974 მან.; მდივანბეგი ნ. ციციშვილი — 700 მან.; ეშიკაღაბაში ა. ორბელიანი — 3000 მან.; მორდალი ს. ბარათაშვილი — 720 მან.; ბოქაულთუხუცესი და იუზბაში ზ. ფალავანდიშვილი — 592 მან.; ქალაქის ნაცვალ მ. სურგუნოვი — 843 მან.

სამხედრო, სამოქალაქო, სასახლისა და ქალაქის მოხელეების წლიური სარგო ერთად შეადგენდა 16.990 მან. ამაში არ შედის მრავალრიცხოვანი ადგილობრივი მოხელეებისა და ცენტრალური აპარატის ზოგიერთი ბოხელის სარგო¹.

ეკლესია ამ პერიოდში ღებულობს წილს მეფის შემოსავალში. მაგ., კათალიკოსი ღებულობდა $\frac{1}{3}$ ბაეებისა იმ საქონელზე, რომელიც რუსეთიდან მოდიოდა ან მიდიოდა. იგი ღებულობდა ყაფნის იჯარის ნაწილს. კათალიკოსი მტკიცე ჯამაგირსაც ღებულობდა.

ფართო ადგილი უკავია გაბატონებული კლასის დაფინანსებასაც სხვადასხვა სახით.

ჩვეულებრივი იყო პენსიების დანიშვნა. საუკუნის ბოლოს პენსიას ღებულობდა, მაგ., დარეჯან სულხანიშვილი (140 მან.), კანანოვის ქვრივი ანა (60 მან.), დიმ. გარსევანიშვილი (140 მან.) და სხვ.²

მეფე ერეკლემ 1776 წ. სვიმონ მაყაშვილს უბოძა ხევისთავობა. მანვე 1781 წ. ვახტანგ ბარათაშვილს აჩუქა ბეითალმანი მამული; 1797 წ. მეფე ერეკლე II გარსევან ქავკაზაძეს აჩუქა სოფელი ნაფარეული, თავის ექიმს არჯთიანს — თბილისში ორი დუქანი³.

მეფე გიორგიმ ურბნისის ეკლესიას აჩუქა 1 კომლი⁴. ჩვენ არ მოვიტანთ სხვა მაგალითებს, რომლებიც ბლომად მოიპოვებდა ჩვენს მიერ დასახელებულ წყაროებში. დავკმაყოფილდებით მხოლოდ ერთი მაგალითით: მეფე ერეკლე II 1780 წ. არაგვის საერისთავო საუფლისწულო მისცა თავის შვილს ვახტანგს.

¹ АКАК, т. II, № 57.

² იქვე.

³ Д. Пурцеладзе, *Дворянские грамоты*, გვ. 24, 25, 30, 31.

⁴ Д. Пурцеладзе, *Церковные гуджари (грамоты)*, გვ. 28.

საპატიო იდგილი უკავია სამეურნეო ხარჯებსაც, პირველ რიგში — სახასო მამულის ექსპლოატაციის ხარჯებს.

მეფე ერეკლე და დედოფალი დარეჯანი ცდილობდნენ, თავიანთი მამულის გაფართოებას, ექსპლოატაციის გაუმჯობესებას შემოსავლის გადიდების მიზნით. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ენერგიას იჩენდა დედოფალი დარეჯანი. საკმარისია წავიკითხოთ მისი ჩვენებები. დედოფალმა, მაგ., დაასახლა სოფელი ველისციხე. მან იქ გააჩენინა ტყე და გააშენა ვენახი, რომელიც იძლეოდა 40 საპალნე ღვინოსა და 2,5 საპალნე არაყს; იქვე მოაწყო მან ქვის წისკვილი, რომელიც წელიწადში 80 კოდს იძლეოდა, და მარანი. მისი ჩვენებით მან წისკვილისა და მარანის მოწყობაზე 1200 მან. დახარჯა. ზემო ხოდაშენში დარეჯანმა გააშენა ვენახი, შემოლობა იგი და მოაწყო მარანი, რაზედაც დახარჯა 1400 მან. სოფ. ქოლაგირი, რომლის დასახლება ვერავინ ვერ შეძლო, მან დაასახლა გლეხებით და ააშენა იქ ციხე-სიმაგრე. „Известно всей Грузии, сколько было моих трудов“¹. არ მოვიტანთ სხვა მაგალითს.

მეფე ერეკლე ზრუნავდა არსებულ საწარმოთა განვითარებაზე, ახალ საწარმოთა შექმნაზე. ამ ხარჯებში მისი წილიც იყო (ამას კიდევ გავეცნობით შემდეგში).

იზრდება სოციალურ-კულტურული ხარჯების მნიშვნელობაც. მეორე სემინარიის დაარსება თელავში 1782 წ. და სტამბის გაფართოება და მოწყობა ახალი დაზგებით ყველაზე უფრო დიდი მაჩვენებელია ამ ხარჯებისა. მეფის სასახლესთან არსებობდა თეატრი. იგი არ იყო პროფესიონალური, მაგრამ ისიც მოითხოვდა ხარჯებს.

ბოლოს, არ უნდა დაგვავიწყდეს ის საჩუქრები, რომლებსაც უგზავნიდნენ მეფე და დედოფალი უცხო სახელმწიფოებს. ამ მხრივ საინტერესოა ის საჩუქარი, რომელიც მეფე ერეკლემ 1771 წ. გაუგზავნა ეკატერინე II: „Ея И. В. представляю: 1) наперсток, бывшей у Индейского государя-Могола, 2) седло золотое с финифтью, пожалованное мне от Персидскаго государя, 3) конской убора золотой с финифтью, пожалованное мне также от Персидскаго государя. За великое державенное признаю Е. И. В. представлять такия самомалейшия вещи, чего-б никак не осмелился, естли б они перед сим не принадлежали государям. ИРАКЛИЙ“².

¹ АКАК, т. I, № 171.

² А: Цагарели, Грамоты..., т. I, л. 327.

ხარჯებს როგორც ფულადი, ისე ნატურალური სახე აქვს. ფული ჯერ კიდევ არ იყო იმდენად შეპირილი მიმოქცევაში, რომ გასაყალი მთლიანად ფულადი ყოფილიყო.

გადავიდეთ ქართლ-კახეთის სამეფო შემოსავალზე.

2. შემოსავალი სახასო მამულიდან

მეფის სახასო მამული შედგებოდა კახეთისა და ქართლის მეფეების სახასო მამულებისაგან. მეფის მამული ფართოდება გასამყრელო, ბეითალმანი და, განსაკუთრებით, კონფისკაციაქმნილი მამულებით. საემარისია აღვნიშნოთ, რომ 1777 წ. მეფე ერეკლემ ხელთ იგდო ქსნის საერისთავო. ამრიგად, ქართლ-კახეთის მეფის მატერიალური შესაძლებლობანი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საგრძნობლად გაიზარდა, თუმცა არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ გაიზარდა ხარჯებიც.

კახეთში და ქართლში იგივე ნატურალური და ფულადი გადასახადები დარჩა, რაც გაერთიანებამდე იყო — უნიფიკაცია არ მომხდარა, თუმცა არსებით განსხვავებას წინათაც არ ჰქონია ადგილი.

მეფის სახასო მამულის ექსპლოატაციის პრინციპებში არაერთარ მნიშვნელოვან ცვლილებებს ადგილი არ ჰქონია: მეფის სახასო მამულში — იმავე სახის შემოსავალს, შემოსავლის იმავე წყაროებს ვხედავთ, რასაც წინათ ვხედავდით: მიწა, საძოვრები, ტყე, წყალი, შენობები.

შემოსავლის ძირითად ნაწილს იძლევა ისევე ის მიწა, რომელიც ყმის სარგებლობაში იმყოფებოდა. ღალა, კულუხი, ძღვენი, მასპინძლობა, სახასო ერბო, სხვადასხვა ბეგარა, მოხელეების კვება — ასეთია მეფის შემოსავალი. დედოფლის შემოსავალიც იმავე შემადგენლობისაა, როგორიც იყო წინათ. მნიშვნელოვანი ცვლილებები არ მომხდარა არც განაკვეთებში, არც გადასახადთა აღების წესებში.

ასეთივე მდგომარეობაა საძოვრებიდან შემოსავალშიც.

გადასახდელთა მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენს მოხელეების კვება: ამ დროსაც კვების იგივე სახეებთან გვაქვს საქმე: სხვადასხვა ძღვენი, მასპინძლობა, სხვადასხვაგვარი ნატურალური და ფულადი გამოსაღები, ბეგარა. ვნახოთ, თუ რას ღებულობდა ქალაქის მოურავი მოსახლეობისაგან¹. რამდენადაც კვებაზე გვაქვს საუბარი, უნდა გვახსოვდეს, რომ მოურავის სარგო ამით არ

¹ მაგალითები მოურავის კვებისა სოფლად ექვე მოცემული გვაქვს.

ამოიწურებოდა, — მოურავი ღებულობდა სარგოს მეფისაგან სხვადასხვა სამეფო შემოსავლის ანარიცხებისა და ზედნართის სახით; იყო შემოსავლის ისეთი სახეებიც, რომელიც მთლიანად ეძლეოდა მოხელეებს. თბილისში შემდეგი სპეციალური გადასახდელები იყო მოურავის სასარგებლოდ: 1. სააღდგომო ძღვენი: მესანთლებს ორი ლიტრა ჩამოსხმული სანთელი უნდა გაეღოთ, ასნაფს — სამი, ორი ან ერთი ბატკანი, ქეთხუდებს ექვსი ან ხუთი ბატკანი უნდა მიერთვით მოურავისათვის, ყასბებს ორი ჰედილა კარგი და გამორჩეული; 2. სანათლისღებო: მესანთლებს ისევ ორი ლიტრა სანთელი უნდა გაეღოთ, ყასბებს — ორი გამორჩეული ჰედილი, ბაყლებს — ბრინჯი თავისი ერბოთი, ჩამდენი ლიტრა ბრინჯი იქნებოდა, იმდენი ჩარეკი ერბო; 3. საახალწლო: ყოველ ასნაფს მოურავისათვის უნდა მიერთვა ორი ან სამი შაქარი, ბაზაზებს — ექვსი შაური, ქეთხუდებს სამი ან ორი ხონჩით — ნულლი და შაქარი; 4. საყველიერო: ბაყლებს უნდა გაეღო ერთი ცალი ბრინჯი თავისი ერბოთი; 5. სადიდმარხო: ბაყლებს — ორმოცდაათი ლიტრა სამარხო თავისი ნიგვზით. ამის გარდა, ყასბებს თუჯანზე სამი ლიტრა კარგი თხის ქონი უნდა გაეღოთ მოურავის სასარგებლოდ; „ერთს დაზგაზედ ჩამდენნიც ამხანაგნი არიან, კაცის თავს სამ-სამი ლიტრა ქონი უნდა გამოერთვას მოურავისათვის“. კანონმდებელი ამასთანავე ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ სამი ლიტრა ქონი აღებული უნდა იქნეს არა დაზგაზე, არამედ კაცის თავზე; გარდა ამისა, მოურავს ერთი მხარი და ერთი ბარკალი უნდა მიერთვას, რომ „ძეხვი გაკეთდეს“. ყოველთვის, როდესაც მოურავისაგან მიეცემოდნო ნიხრი, ყასბებს ორმოცდაათი ლიტრა ცხერის ხორცი უნდა მიეცათ მოურავისათვის; წელიწადში ერთხელ სირაჯებს მოურავისათვის უნდა მიეცათ თორმეტი მინალთუნი. მოურავი რომ სადმე წავიდოდა და მერე თბილისში დაბრუნდებოდა, სირაჯებს მოურავისათვის ტიკით ღვინო უნდა მიერთვოდა, ხოლო ბაყლებს კი — ხილი; ყოველი ბალიდან მოურავს ყოველნაირი ხილი უნდა მიეღო საპალნეებით. ჭურჭლის ქარხნიდან თითო ჭურაზე ერთი კოკა და ერთი ლიტრა მოურავს ეკუთვნოდა; გაზაფხულზე მაზნეებს ტოილი-დუშაკი და მჰედლებს ორი კარგი სათიბული და ერთი კარგი სამურველი მოურავისათვის უნდა მიერთვოდა; მოურავის სასარგებლოდ არსებობდა ტიკით ბეგარა თხოვნის სახით, ე. ი. მოურავს ტიკი პატრონისათვის უკან უნდა დაებრუნებია. იყო ბეგარა პირადი სამსახურის სახითაც¹. ქალაქი მოურავის გარდა მელიქსა და მამასახლისისაც კვებავდა. თუ სოფლად გლეხებია გამომღები, ქალაქში ძირითადად ხელოსნებია.

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 496.

ჩვენ პირადად არ შეგვიძლია მოვიტანოთ ნატურალური გადასახდელის ფულად გადასახდელად გადაქცევის თვალსაჩინო მაგალითი. როგორც ჩანს, იაზიკოვი სიმართლესთან ახლო იდგა, როდესაც წერდა: „денгами с мужиков небрали, да и нечего было брать, потому что и у князей их мало денег“¹. საუკუნის ბოლოს მდგომარეობა არ შეცვლილა. სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობა არ განვითარებულა ისე, რომ ნატურალური გამოსაღებები შეცვლილიყო ფულად გამოსაღებებად.

მიწის იჯარით გადაცემას ამ პერიოდშიც აქვს ადგილი როგორც სოფლად, ისე ქალაქადაც. შემოსავალი, რომელსაც ღებულობდა მეფე საღუქნე ადგილებიდან, 120 მან. შეადგენდა. ამას ემატება მეორე 120 მან. იმ ადგილებისათვის, რომელიც ეკუთვნოდა ციხეს (крепость) და გაშენებული იყო მოქალაქეთა მიერ². დედოფალს თბილისში ბალი იჯარით ჰქონდა გაცემული წელიწადში 120 მან.-ად³.

ჩვენ არ ვიცით, რა საფინანსო ეფექტს იძლეოდა მეფის პირადი მეურნეობა, რომელშიც ძირითადად მუშაობდა ყმა.

ჩვენ მოგვეპოვება ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი და საინტერესო საბუთი იმის დამადასტურებელი, რომ ამ პერიოდში ტყით სარგებლობის წინათ არსებული წესები არ შეცვლილა. მეფე ერეკლე უწყრება ამილახვარს, რომელიც გლეხებს ტყით სარგებლობას უშლიდა პირადი საჭიროებისათვისაც კი. მეფე ერეკლე აცხადებს, რომ არ გაგონილა გლეხისათვის აეკრძალოს ვისმეს ტყით სარგებლობა, იმისათვის, რომ მან შეშა მოიმარაგოს თავისთვის ან ურემი გაიკეთოს. ერეკლე ბრძანებს, არ აეკრძალოს გლეხებს შეშის გატანა ტყიდან და მასალისა — ურემების გასაყეთებლად⁴.

მეფე განსაზღვრულ ადგილებში თევზაობისათვის მოითხოვდა სათანადო გამოსაღებს. გვიღდენშტედტი გვაუწყებს, რომ თბილისელი მებაღურები მტკვარში თევზაობისათვის ყოველ წელს მეფეს 1400 მან. აძლევდნენ, ამის გარდა, ისინი მეფეს მთავრთმედნენ დაქვრილი თევზის $\frac{1}{3}$ -ს⁵. დედოფლის სათევზაო ქოლაგირში გაცემული იყო წელიწადში 50 მანეთად.

¹ А. Цагарели, Грамоты..., т. I, გვ. 187.

² АКАК, т. I, № 160.

³ АКАК, т. I, № 179.

⁴ Д. Пурцеладзе, Крестьянские грамоты..., гв. 43—46.

⁵ G ü l d e n s t e d t, დაახ. შრ., т. II, გვ. 356.

მეფის სხვა უძრავ ქონებათა შორის აღსანიშნავია ღუქნებიც. ზეენ არ ვიცით, რამდენი ღუქანი ჰქონდა მეფეს, მაგრამ შეიძლება ვთქვათ, რომ მას ღუქნების საკმაოდ დიდი რაოდენობა გააჩნდა. ჩვენ ვიცით, რომ ბატონიშვილ დავითს ჰქონდა მეფე ერეკლეს მიერ ნაბოძები 18 ღუქანი მოედანზე და ქარვასლაჲ კი¹. 1797 წ. მეფე ერეკლემ, როგორც ვთქვით, აჩუქა საკუთარი ღუქნები მოედანზე ექიმ არუთიანს, რომელმაც მედიცინა ევროპაში შეისწავლა და წარმატებით მკურნალობდა მეფის ოჯახს².

დედოფალ მარიამს XVIII საუკუნის ბოლოს თბილისში ზუთი ღუქანი ჰქონდა. ღუქნის თვიური შემოსავალი შეადგენდა 2—3 მანეთს ან წლიურად—24—36 მანეთს. დედოფალ მარიამის შემოსავალი ზუთივე ღუქნიდან შეადგენდა 120—180 მან. წელიწადში. თბილისში იჯარით იყო გაცემული სასაქლოა—წლიურად 160 მან. 40 კაპ. სასაქლოც დედოფალ მარიამს ეკუთვნოდა.

1801 წ. მეფეს ეკუთვნოდა 4888 კომლი 28.408 სულის ოდენობით. მეფე უმსხვილესი მემამულე იყო.

რა შემოსავალს აძლევდა სახასო მამული მეფესა და დედოფალს? სამწუხაროდ, ეს არ ჩანს საუკუნის ბოლოსაჲ კი, მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ ყველაზე მეტი მისაღები ამ პერიოდის შესახებ მოგვეპოვება.

3. მონოპოლიზმი და ბაჟები

რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლებს ადგილობრივმა პირებმა შემდეგი პასუხი გასცეს კითხვაზე — არის თუ არა რაიმე განსაკუთრებული დებულება ღვინითა და მარილით ვაჭრობის დარგში: „особого никакого положения нет, а за привозимые вино и соль в Тифлис берется пошлина, коя отдается на откуп“³. ასეთი კითხვის დასმა გასაგებია არის, რამდენადაც არყისა და მარილის მონოპოლია ჩვეულებრივი მოვლენა იყო; რუსეთში ამ დროს არსებობდა როგორც არყის, ისე მარილის მონოპოლიაც.

მოიჯარე შემსყიდველის ჩვენება გვაუწყებს, რომ თბილისში ბაჟი აიღებოდა ღვინოზე, არაყსა და სპირტზე⁴. ჩვენ მოგვეპო-

¹ АКАК, т. II, № 127.

² Д. Пурцеладзе, Дворянские грамоты, გვ. 31.

³ АКАК, т. I, № 419.

⁴ პ. გუგუშვილის მიერ გამოქვეყნებული ქართული საბაჟო ტარიფი, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. IV, გვ. 310—311.

ვება ცნობა იმის შესახებ, რომ ყველა ეს ბაგი გაცემული იყო იჯარა-შესყიდვის წესით, რაც შეადგენდა 3000 მანეთს. ამის შესახებ ორ ცნობას ვპოულობთ: „с привозимого вина и водки — 3030 руб.“¹; „винных пошлин кои отданы за 3300 руб.“².

თვალსაჩინოა, რომ საუკუნის პირველ ნახევარში ჩანს არყის მონოპოლია და არ ჩანს არყის ბაიები, ხოლო საუკუნის ბოლოსკი პირიქით. მოტანილი მასალებიდან, ჩვენი აზრით, ნათელია, რომ საუკუნის ბოლოს არყის მონოპოლია უკვე არ არსებობს. ჩვენთვის გერჯერობით ძნელია იმის თქმა, როდის და რა მოსაზრებით გაუქმდა არყის მონოპოლია. ფიქრობთ, რომ გავრცელებული იყო კონტრაბანდა, რომელიც ამცირებდა შემოსავალს მონოპოლიიდან, ამიტომ შემოსავლის გადიდების მიზნით მიზანშეწონილად იქნა აღიარებული თავისუფალი ვაჭრობა ბაგის დანერგვით. შემოსავალი არყიდან საუკუნის პირველ ნახევარში, დასტურლამალის მიხედვით, შეადგენდა მხოლოდ 35 თუმანს საშუალოდ, ხოლო საუკუნის ბოლოს კი—330 თუმანს. არყის შემოსავალი საგრძნობლად გადიდდა. ჩვენი აზრით, ეს უნდა მიეწეროს როგორც არყის დაბეგვრის ხერხის შეცვლას, ისე მომხმარებელთა რაოდენობის ზრდას.

XVIII საუკუნის ბოლოსათვის სამღებროები უკვე აღარ წარმოადგენს სადედოფლო მონოპოლიას მთელს ქართლში, როგორც ამას აცხადებდა დასტურლამალი. ამ საკითხის მეკვლევაი ნ. ბერძენიშვილი სწორად აღნიშნავს, რომ ამ პერიოდში სადედოფლო სამღებროების გვერდით უკვე არსებობს საუფლისწულო, სათავადო, საეკლესიო სამღებროები. მაგრამ სადედოფლო სამღებროებს ჩვენ მაინც ვერ გამოვრიცხავთ მონოპოლიური საწარმოს რიგებიდან. ჩვენ ფიქრობთ, რომ სადედოფლო მონოპოლია შევიწროვდა ტერიტორიალურად, მისი მოქმედების სფერო, ძირითადად მაინც, მეფისა და დედოფლის მამულები იყო. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, რომ სამღებრო მონოპოლია მხოლოდ „რუსეთის კანონით“ გაუქმდა XIX საუკუნის დასაწყისში³, მხოლოდ ამ კანონით გაუქმდა ფეოდალების სამღებრო მონოპოლია და დაიწყო სამღებროთა მოწყობის სრული თავისუფლება.

¹ АКАК, т. I, № 160.

² АКАК, т. I, № 583.

³ ნ. ბერძენიშვილი, სამღებროთა შესახებ XVIII ს. საქართველოში, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკ. VI, თბილისი, 1937, გვ. 438.

საუკუნის ბოლოს სადედოფლო სამღებროებს ორი მფლობელი ჰყავდა: დარეჯანი და მარიამი. სამღებროების უმეტესი ნაწილი მარიამს ეკუთვნოდა. სამღებროები იჯარით იყო გაცემული და თითოეული მათგანი სხვადასხვა შემოსავალს იძლეოდა. თბილისის სამღებრო, რომელიც დედოფალ დარეჯანისაგან გადავიდა დედოფალ მარიამზე, პირველის ჩვენებით იძლეოდა წლიურად 5000—7000 მან., ხოლო მარიამის ჩვენებით კი — 5200 მანეთს. კახეთის სამღებროები, მათივე ჩვენებით იძლეოდა 2000 და 1420 მანეთს. ჩვენ არ ვიცით, რამდენი სამღებრო ჰქონდა დედოფალ მარიამს კახეთში, მაგრამ მართო სიღნაღში და სიღნაღის მაზრაში მას ეკუთვნოდა 18 სამღებრო. ეს სამღებროები რუსეთის მოხელეების მიერ შედგენილ საბუთებში დაყოფილია შემდეგნაირად: „казенные“ და „помещичьи“ და აღნიშნულია, რომ ეს სამღებროები ეკუთვნოდა დედოფალს ძველი დროიდან. ეს სამღებროები იძლეოდა შემოსავალს რვა მანეთიდან (მელაანი) 200 მანეთამდე (სიღნაღი). გარდა ამ სამღებროებისა, რომელიც უკვე დედოფალ მარიამს ეკუთვნოდა, დედოფალ დარეჯანს ჰქონდა სამი სამღებრო — ცხინვალის, გორისა და სათარხნოსი. ამ ორი უკანასკნელი სამღებროს შემოსავალი 1600 მანეთს შეადგენდა; ხოლო ცხინვალის სამღებროს შემოსავალი ცალკე არა ჩანს. იგი სხვა იჯარასთან ერთად იძლეოდა 1800 მანეთს. ამ უკანასკნელი სამღებროს შემოსავალი რომ 800 მან. ჩავთვალოთ, გამოვა, რომ ჩამოთვლილი სამღებროების შემოსავალი საუკუნის ბოლოს შეადგენდა, მარიამის ჩვენებით, 9020 მანეთს, ხოლო დარეჯანის ჩვენებით კი — 11400. როგორც ჩანს, სამღებროები შემოსავლის საკმაოდ მნიშვნელოვანი წყარო იყო და საეხებით გასაგებია ის ბრძოლა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სამღებროთა გარშემო.

აქვე აღსანიშნავია გ. ნათაძისა და ნ. ბერძენიშვილის მიერ გამოთქმული მოსაზრებანი ამ საკითხებზე¹. ჩემი ყურადღება მათ მოსაზრებებზე მიაქცია პროფ. ს. ყაუხჩიშვილმა.

ნ. ბერძენიშვილმა დაამტკიცა, რომ XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში სამღებრო წარმოადგენდა საწარმოს, რომელშიც ხდებოდა ნართისა და ქსოვილის ღებვა და რომ სამღებროები წარმოადგენდა სადედოფლო მონოპოლიას. იმ საბუთებიდან, რომელსაც ნ. ბერძენიშვილი ემყარება, ირკვევა, რომ ჩვეულებრივ ბაიები და სამღებროები გაცემული იყო იჯარა-შესყიდვით, რომ

¹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. შრ., Г. Нятадзе. К вопросу об экономическом положении Грузии в конце XVIII ст.; История классовой борьбы в Закавказье, сб. ст., кн. I, ЗКУ, Тифлис, 1930.

ხანდახან ორივეს ერთი კაცი იღებდა იჯარა-შესყიდვით, კიდევ მეტი, ირკვევა, რომ არსებობდა რაღაც „სამღებრო ბაეცი“. სამღებროში ნართისა და ქსოვილის ლებვის დროს აიღებოდა რაღაც გადასახადი, სახელწოდებით „სამღებრო ბაეი“. ეს ბაეი აიღებოდა იჯარა-შესყიდვით, როგორც, ჩვეულებრივ, ყოველი ბაეი. ამით აიხსნება ის, რომ ბაეები და სამღებროები (იკითხე „სამღებრო ბაეები“) იჯარა-შესყიდვით გაიცემოდა ერთად. ბუნებრივია, რომ ყველა ბაეის მოიჯარე-შემსყიდველი ხანდახან სამღებრო ბაესაც იჯარა-შესყიდვით იღებდა, ვინაიდან ორივე ბაეი ერთი და იგივე ბუნებისა იყო. გ. ნათაძე უპეველად შეცდა იმაში, რომ სამღებრო საბაეოდ მიიღო, სადაც ყველა ბაეის აღება წარმოებს, და არა ლებვის საწარმოდ, მაგრამ იგი მართალია იმაში, რომ სამღებროებში ხდება ბაეის აღება: აიღება ბაეი, მაგრამ მხოლოდ ერთი ბაეი, დაკავშირებული ლებვასთან; გ. ნათაძემ შეამჩნია, რომ სამღებროში ხდება ბაეის აღება, მაგრამ ვერ შეამჩნია, რომ ეს ერთი სპეციალური სახის ბაეია. მან იგი განაზოგადა და მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ სამღებრო საბაეოა. როგორც ვხედავთ, გ. ნათაძის დებულება მთლად უსაფუძვლო არ იყო. მაგრამ მოსჩანს თუ არა ეს სამღებრო ბაეები იმ დროიდან დარჩენილ საბუთებში? ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სამღებრო ბაეებს წარმოადგენს ის გადასახადი, რომლის შესახებ საბუთი გვაქვს მხოლოდ რუსულ ენაზე და რომელსაც ახლა გავეცნობით. ეს საბუთი წარმოადგენს ამ ბაეის მოიჯარე-შემსყიდველის ჩვენებას. მისი მნიშვნელობის გამო ჩვენ მას აქ მთლიანად მოვიტანთ: «Учреждение стемпельной статьи в Тифлисе. С невыбеленной бязи с каждых десяти аршин берется 2 1/2 к. когда ж таковую бязь выкрасят в красной цвет тогда с 10-ти аршин получается еще 5 к.

Когда из бязи сделана будет выбойка, то с 10-ти аршин берется 2 1/2 к. также естьли бязь выбелят и выгладят берется с 10-ти аршин 2 1/2 к.

Когда бязь выкрасят на бурбет лазурью то ничего не взимается, естьли выкрасят иною краскою тогда с 10-ти аршин берется 2 1/2 к. естьли же выкрасят в темно-малиновый цвет, то с 10-ти аршин получается 5 к.

С привозимых из Карталинии и Кахетии красных бурметей, берется с каждых 10-ти аршин 7 1/2 к.

С привозимой оттоль-же набойки берется с 10 аршин 5 к.

С привозимой оттуда же тонкой выбеленной бязи берется с 10-ти аршин 5 к. с высиненой же с 10-ти аршин 2 1/2 к.»¹.

АКАК-ის პირველ ტომში გამოქვეყნებული საბუთები იმას ადასტურებს, რომ ასეთი შემოსავალი არსებობდა. ამ საბუთებში

¹ პ. გუგუშვილი, ქართული საბაეო ტარიფი, გვ. 328.

ქიდევ სხვა გამოთქმაც იხმარება ამ ბაგისათვის: „за припечатание“. ეს ბაგი არსებობდა თბილისის გარეშეც. მაგ., გორში. იგი იქაც იჯარა-შესყიდვით იყო გაცემული¹.

რა დასკვნა შეიძლება გაკეთდეს ამ საბუთების საფუძველზე? ჩვენი აზრით, საქართველოში თანდათან იზრდებოდა ქსოვილების ხმარება, რომელიც სხვადასხვა ფერით იღებებოდა სამღებროში. ქსოვილი გახდა მეფის შემოსავლის წყაროდ, მისი დაბეგვრის საშუალებით, მასზე ბაგის დაღების საშუალებით; თანამედროვე ენით რომ ვილაპარაკოთ, შემოღებულ იქნა ტექსტილის აქციზი. ბაგის აღება წარმოებდა სამღებროში ქსოვილის შეღებვის დროს და იგი დამოკიდებული იყო ქსოვილის ფერზედაც. ძირითადი ბაგი იყო 2 1/2 კაპ. 10 არშინზე. ამას ქიდევ ემატება გადასახადი იმისდა მიხედვით თუ რა ოპერაციას გაივლიდა ქსოვილი და რა ფერად იქნებოდა იგი შეღებილი, მაგრამ ბაგი აიღებოდა თბილისში ქსოვილის შემოტანის დროსაც და, რაც თვალსაჩინოა, იგი საბოლოოდ უდრიდა იმ ბაგს, რომელიც აიღებოდა სამღებროში. მაგ., «с невыбеленной бязи с каждых десяти аршин берется 2 1/2 к. жогда ж таковую бязь выкрасят в красной цвет тогда с 10-ти аршин получается еще 5 коп.», ე. ი. 7 1/2 კაპ. ქართლიდან და კახეთიდან მოტანილი წითლად შეღებილი ქსოვილების ბაგიც შეადგენდა 7 1/2 კაპ. მარტო შემოტანილი ქსოვილი რომ დაბეგრილი ყოფილიყო, მაშინ ქსოვილების უდიდესი ნაწილი დაუბეგრავე დარჩებოდა. ბაგის აღება ხდებოდა ქსოვილის დამზადების წყაროსთან. ბაგის აღების დასტური იყო ბეჭდის დასმა ქსოვილზე და აქედან გამოთქმა „за припечатание“.

სამღებროები უკვე სხვადასხვა პირებს ეკუთვნოდა და არა მარტო დედოფალს. სამღებროში ღებვაში სათანადო სახლაური აიღებოდა. სამღებროს ექსპლოატაცია წარმოებდა როგორც უშუალოდ, ისე იჯარა-შესყიდვის წესით. ჩვენ არ უნდა ავურიოთ სამღებროს იჯარა და სამღებროს ბაგების იჯარა ერთმანეთში. პირველი გადასახადია სამღებროთი სარგებლობისათვის, მეორე კი გადასახადია ქსოვილზე. შეიძლება სამღებროს იჯარით შემსყიდველი ერთი იყოს, ბაგის გადამხდელი კი — მეორე. დედოფლის მონოპოლიის მოსპობის შემდეგ, ჩვენი აზრით, დედოფალს დარჩა ის სამღებროები, რომლებიც მას ჰქონდა. ამით აიხსნება, ალბათ, ის გარემოება, რომ დედოფლის სამღებროების ჩამოთვლის დროს სამღებროები დაყოფილია ორ ჯგუფად: „казенные“ და „помещичьи“; აღნიშნულია, რომ ისინი ძველი დროიდან ეკუთვნოდნენ

დედოფალს. ალბათ, პირველ შემთხვევაში ლაპარაკია იმ სამღებროებზე, რომლებიც წინათ დედოფალს ჰქონდა სხვადასხვა მებატონეების მიწა-წყალზე და რომლებიც მას დარჩა მონოპოლიის გაუქმების შემდეგაც, ხოლო მეორე შემთხვევაში საქმე გვაქვს იმ სამღებროებზე, რომლებიც მეფისა და დედოფლის მამულებში იმყოფებოდნენ¹. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ დედოფალის სამღებროების გვერდით ვხვდებით სხვების სამღებროებსაც; ამდენად, სამღებროები უკვე აღარ წარმოადგენს სადედოფლო მონოპოლიას.

სამღებრო ბაეის შემოსავალი 1801 წ. შეადგენდა 3850 მანეთს².

ჩვენი მსჯელობა წარმოადგენს საკითხის გადაჭრის მხოლოდ ერთ ვარიანტს; შესაძლებელია ახალი საბუთების აღმოჩენის შედეგად სხვა რამეც გამოირკვეს³.

XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში, როგორც დავინახეთ; არსებობდა თამბაქოს ბაეიც. ამ პერიოდში იგი აღარ ჩანს. არსებობს მხოლოდ ბაეი ფურცლოვან თამბაქოზე, ისიც მხოლოდ ყარაულებისათვის — ათი შაური; არსებობდა აგრეთვე ბაეი იმ თამბაქოზე, რომელიც შემოტანილი იქნებოდა გასატანად — ლიტრაზე 3 სტილი. არსებობდა თამბაქოს იჯარა-შესყიდვა. მოიჯარე-შემსყიდველი სოლომონ ქართველიშვილი უჩვენებდა: „ЕТО ПРИВЕЗЕТ ЛЬСТОВОЙ ТАБАК ДОЛЖЕН ПРОДАТЬ ОТКУПИШЬ БУТМАН, Т. Е. ПОЛУДРА, ПО 80 КОП., а табачной откупщик должен продавать ЛЬТРУ ЛЬСТОВОГО ТАБАКУ ПО 2 р. а МОЛОТОГО ТАБАКУ ПО 4 РУБ.“⁴.

როგორც ჩანს, საქმე გვაქვს წმინდა სახის მონოპოლიასთან. მონოპოლია ნაწილობრივია; მონოპოლია ეხება მხოლოდ ვაჭრობის სფეროს. მოიჯარე-შემსყიდველი ერთი კაცია; იგი შეზღუდულია ფასის დაწესებაში, რამდენადაც როგორც ნაყიდობის, ისე გასაყიდი ფასიც დაწესებულია სახელმწიფოს მიერ.

ამრიგად, თამბაქოს შემოსავალში ჩვენ საგრძნობი ძვრა გვაქვს: თამბაქოს ბაეის მაგიერ შემოღებულ იქნა თამბაქოს ვაჭრობის მონოპოლია. ამ მონოპოლიას ევროპა და რუსეთიც იცნობდა, ამ დარგში მოხდა ძვრა საწინააღმდეგო იმისა, რაც მოხდა არყის ვაჭრობის დარგში. იქ მონოპოლია შეიცვალა ბაეით, აქ კი ბაეი — მონოპოლიით. თამბაქოს იჯარა იძლეოდა საგრძნობ შემოსავალს. 1801 წ. იგი შეადგენდა 5300 მანეთს.

¹ АКАК, т. II, № 127.

² АКАК, т. I, № 160, 583.

³ სამღებროების შესახებ იხ. აგრეთვე: ჩანტლაძე, ფინანსები რეფორმამდე აღმოსავლეთ საქართველოში (1801—1864 წწ.), გ. 1, გვ. 384, 558.

⁴ პ. გუგუშვილი, ქართული საბაჟო ტარიფი, Полож. табачнаго откупа, გვ. 311.

განაგრძობს თავის არსებობას ყასაბხანისა და დაბახანის იჯარა-შესყიდვაც. რუსულ საბუთებში მას ქვია „МЯСНОЙ ОТКУП“. ყასაბხანის ტარიფი შემდეგნაირი იყო: ცხერის დაკვლაზე — სამი შაური, თხის დაკვლაზე — ექვსი შაური, რქიან საქონელზე — აბაზი. კამეჩზე — სამი აბაზი, ღორზე — ორი შაური¹. ეს ცნობა რამდენადმე ეწინააღმდეგება ცნობას, მოცემულს თვით მოაჯარე-შემსყიდველის მიერ; იგი გვიჩვენებდა, რომ კამეჩზე აიღებოდა ოთხი აბაზი ან ორი ლიტრა ქონი. ძროხასა და ხარზე — თითო აბაზი, თხაზე — შვიდი შაური, ღორზე — ორი შაური, თუ ტყავი გაძვრებოდა, სხვა შემთხვევაში — ერთი შაური². დაბახანის ტარიფი არ ჩანს, მხოლოდ, პირველი წყაროს მიხედვით, შემოსავალი დაბახანის იჯარიდან შეადგენდა 290 მან., მეორესი კი — 280 მან. მთელი შემოსავალი ორივე მუხლით 1801 წ. შეადგენდა 3300 მანეთს³. ყასაბხანის იჯარაში ცვლილება მოხდა — წინათ იგი ნატურალური იყო, ახლა კი ფულადია. ამ დროს უკვე ნათლად ჩანს, რომ გადასახადი საქონლის დაკვლაზე სხვას არაფერს წარმოადგენდა, თუ არა ბაჟს, რომელიც აიღებოდა საბაჟო ტერიტორიაზე მორეკილ საქონელზე (томоженная пошлина). შემთხვევითი არ არის, რომ ქალაქის კარში საქონლის შემოსვლის დროს ბაჟი არ აიღებოდა. აიღებოდა მხოლოდ საყარაულო, მეყასბე მის მიერ მორეკილ საქონელზე იხდიდა ამ საყარაულო ბაჟის მხოლოდ ნახევარს, ვინაიდან ბაჟის გაღება მას უზღუდებოდა საქონლის დაკვლის დროს. კანონმდებელი ითვალისწინებდა, რომ ქალაქში მორეკილი საქონლის უდიდესი ნაწილი არ ასცილდებოდა მეყასბეს და ამიტომ ბაჟის აღება ხდებოდა ყასაბხანაში. მაგრამ თუ საქონელი პირდაპირ ბაზარზე მოხვდებოდა, მაშინ მასზე ბაჟი აიღებოდა გაყიდვის დროს. ტარიფი ასეთი იყო: ცხენზე და ჯორზე — 30 კაპ., ვირზე — 20 კაპ., ხარზე — 10 კაპ. ეს ბაჟი იჯარა-შესყიდვით იყო გაცემული ყაფნის იჯარასთან ერთად⁴.

გადავიდეთ ბაჟებზე. ბაჟების აღება ცალკე ფეოდალების მიერ ხდება თავის სასარგებლოდ. ბაჟების აღება არ გადაქცეულა მეფის უფლებად მთელს საქართველოში.

ბაჟები აიღებოდა როგორც უცხო, ისე შინაგან საქონელზეც, ამ პერიოდში საქმე გვაქვს შინაგან საბაჟოებთან, შინაგან ბაჟებთან.

¹ АКАК, т. I, № 583.

² პ. გუგუშვილი, ქართული საბაჟო ტარიფი, გვ. 310.

³ АКАК, т. I, № 583.

⁴ პ. გუგუშვილი, იქვე, გვ. 319.

სხვადასხვა საბუთების მიხედვით ჩვენ დავადგინეთ XVIII საუკუნის ბოლოს მოქმედი საბაჟო ტარიფი.

იმ პერიოდის საბაჟო ტარიფის ზუსტი დადგენა არამც თუ დღეს, არამედ მაშინაც საკმაოდ ძნელი საქმე იყო. მთელი საბაჟო ტარიფის შემცველი რაიმე საკანონმდებლო აქტი შენახული არ არის. საბაჟო ტარიფის დადგენა შეიძლება მხოლოდ ცალკე საბუთების და, განსაკუთრებით, იმ ჩვენებათა საფუძველზე, რომლებიც მოცემული ჰქონდათ მოიჯარე-შემსყიდველებს 1801 — 1802 წწ. რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლებისათვის. ერთი მათგანი კიდევაც აცხადებდა: „Поелику не имею писменного на сборы пошлин положения, то мы увидя какую вещь и тогда спомня об ней взыскиваем пошлины, может статься, что я что нибудь упустил, или что либо с излишеством либо с уменьшением написал, то я в том ответу себя не подвергаю“¹.

რუსეთის მოხელეებიც ხშირად ჩიოდნენ საბაჟო ტარიფის დადგენის სიძნელეზე, ბაჟების სიმრავლეზე, სხვადასხვაობაზე და გაურკვეველობაზე².

საბაჟო საქმის შესასწავლად საქართველოში მივლინებული მოხელე მოკევეი თავის მოხსენებაში აღნიშნავდა, რომ „საქართველოს ყველა ქალაქში სხვადასხვა ზომის ბაჟია, ზოგან ამა თუ იმ საქონელზე მაღალი ტარიფია დაწესებული, ზოგან დაბალი; არ არსებობს მტკიცე დაწერილი და უმაღლესი ხელისუფლების მიერ დამტკიცებული ტარიფი...“³.

ქართლ-კახეთის საბაჟო ტარიფის დასადგენად ჩვენ გამოვიყენეთ შემდეგი წყაროები: ქალაქის მოურავის სარგო⁴, მოიჯარე-შემსყიდველის ჩვენებანი⁵ და კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტები⁶.

ჩვენ შევადარეთ ტარიფი, მოცემული პ. კოვალენსკის მოხსენებაში და „აქტებში“⁷, გამოქვეყნებული 1866 წელს, და ტარიფი, გამოქვეყნებული პ. გუგუშვილის მიერ 1937 წ. (ორივე

¹ პ. გუგუშვილი, ქართული საბაჟო ტარიფი, გვ. 305.

² АКАК, т. I, № 583.

³ პ. გუგუშვილი, იქვე, გვ. 296.

⁴ ვ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 496, 497.

⁵ პ. გუგუშვილი, იქვე, გვ. 299—311.

⁶ АКАК, т. I, № 583.

⁷ იქვე.

მოცემულია ქვემოთ). მკითხველი ადვილად დარწმუნდება, რომ პ. გუგუშვილის მიერ 1937 წ. გამოქვეყნებული ტარიფის მეტი ნაწილი გამოქვეყნებული იყო უკვე 1866 წ., მაგრამ ეს გარემოება არ ამცირებს პ. გუგუშვილის მიერ გამოქვეყნებული დოკუმენტის მნიშვნელობას. ამასთან დაკავშირებით, შეტანილ უნდა იქნეს შესწორება იმ დასკვნაში, რომელსაც აკეთებს პ. გუგუშვილი თავის სტატიაში, რომ 1808 წ. ჰარის შედგენილი — იქნებ მოკეევის ინიციატივით... ქართული საბაჟო ტარიფი“ (იხ. დასახ. შრ., გვ. 296). რამდენადაც ტარიფი, მოცემული კოვალენსკის მოხსენებაში 1802 წ., ნაწილობრივ ემთხვევა იჯარა-დართა ჩვენებას, რომელიც დაცულია ლენინგრადის არქივში და გამოქვეყნებულია პ. გუგუშვილის მიერ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს საბაჟო ტარიფი შედგენილი იყო უფრო ადრე, მოკეევის თბილისში ჩამოსვლამდე, ე. ი. 1801 წელშივე, როდესაც მას ფრიად აქტუალური მნიშვნელობა ჰქონდა რუსეთის მთავრობისათვის.

შემოწმების ბაუი

საქონლის დასახელება	დაბეგვის ერთეული	განაკვეთი	
		პ. გუგუშვი- ლის მიერ გამოქვეყნ. ტარიფი	„აქტებში“ გამოქვეყნ. ტარიფი
შემოწმების ბაუი			
ფარჩა იბრეშუმის, ბამბის, მატყლის, მო- ტანილი იმერეთიდან ან რუსეთიდან	თუმანი	50 კაპ.	50 კაპ.
იგივე, მოტანილი ირანიდან ან ოსმალე- თიდან	—	—	1 მან.
ნართი	საპალნე	—	2 „
ნართი ბამბისა	ლიტრა	—	4 „
ნართი	—	—	50 კაპ.
ლაქვარდი რუსეთიდან	თუმანი	50	50 კაპ.
ლაქვარდი მოტანილი ირანიდან და ოსმა- ლეთიდან	—	—	1 მან.
ცრუფარიანი კოშენილი ¹ რუსეთიდან	—	50 კაპ.	50 კაპ.
ცრუფარიანი კოშენილი მოტანილი ირანი- დან და ოსმალეთიდან	—	—	1 მან.
შაქარი	საპალნე	4 მანეთი	4 „
სხვადასხვა წერილი საქონელი	—	4 „	4 „
ბამბა (ერეენიდან მოტანილი)	—	2 „	2 „
მუხის მუწუკი (чернышные орехи)	—	2 „	2 „

¹ რუსულ ტექსტში: Капдеярское селѣ, სხვანაირად ეძახოდნენ „черпек“, მისგან კეთდებოდა წითელი საღებავი.

საქონლის დასახელება	დაბეჭდვის ერთეული	განაკვეთი	
		ბ. გუგუშვი- ლის მიერ გამოკვეყნ. ტარიფი	„აქტებში“ გამოკვეყნ. ტარიფი
შრეში	საპალნე	2 მანეთი	2 მან.
ნუში, კიშმში და სხვადასხვა შშრალი			
ხილეულობა	„	3 ლიტრა	—
სახტიანი	„	4 მანეთი	—
სახტიანი მოტანილი რუსეთიდან	20 ცალი	1 ცალი	—
რკინა	ურემი	4 მან. 85 კაპ.	—
რკინა	საპალნე	80 კაპ.	80 კაპ.
რკინა მოტანილი რუსეთიდან	ურემი	8 მანეთი	—
რკინა	საპალნე	1 მან. 84 კაპ.	—
რკინა მოტანილი რუსეთიდან და ირანი-			
დან	ლიტრა	16 კაპ.	16 კაპ.
რკინა მოტანილი განჯიდან და ბოლნისი-			
დან	„	10 კაპ.	10 კაპ.
შაბი	ურემი	4 მან. 84 კაპ.	—
შაბი	საპალნე	80 კაპ.	80 კაპ.
ნაღი	„	1 მან.	1 მან.
ბეწვეული მოტანილი რუსეთიდან	თუმანი	50 კაპ.	50 კაპ.
ბეწვეული მოტანილი ირანიდან და ოსმა-			
ლეთიდან	„	—	1 მან.
სპილენძი და ტყვია, მოტანილი მექარხ-	თავისუ-		
ნის მიერ საკუთარი ქარხნიდან	ფალია		
სპილენძის ნივთები, მოტანილი უცხოე-	ბაჟისაგან	—	—
თიდან	საპალნე	4 მან.	—
ლულა (თოფი) ჩუქურთმისი	1 ცალი	22 1/2 კაპ.	—
თხევ თუ სადაა	1 „	22 1/2 კაპ.	—
ტყავი გამოუქნელი	საპალნე	1 მან.	1 მან.
წავი	1 ცალი	10 კაპ.	—
თახვი	1 „	„	—
კვერნა ყვითელი	1 „	„	—
კვერნა თეთრი	1 „	5 კაპ.	5 კაპ.
შელი	1 „	2 „	2 „
შარილი	ურემი	2 მან.	2 მან.
შარილი საპალნით	4 ნაჭერი	77 1/2 კაპ.	2—80
ბრინჯი	საპალნე	66 1/2 კაპ.	—
ლობიო	„	60 1/2	—
პური, მოტანილი თათართა სოფლებიდან	„	—	—

საქონლის დასახელება	დაბეგვლის ერთეული	განაკვეთი	
		პ. გუგუშვი- ლის მიერ გამოქვეყნ. ტარიფი	„აქტებში“ გამოქვეყნ. ტარიფი
ხურმა	საპალნე	30 კაპ.	30 კაპ.
ნიგოზი	"	"	"
ვაშლი შემოტანილი აბანოს კარებიდან	"	12 კაპ.	12 კაპ.
ხახვი	"	14 "	—
ერბო, თაფლი, ქონა	"	1 მან.	1 მან.
ჩქიანო საქონელი	1 თავი	—	50 კაპ.
ჩქიანი საქონელი მორევილი მეყასბის			
მიერ	1 "	10 კაპ.	—
ცხვარი	1 "	—	5 კაპ.
ცხვარი, მორევილი მეყასბის მიერ	1 "	3 კაპ.	3 "
ზეთი	საპალნე	1 მან. 10 კაპ.	1 მან. 10 კაპ.
თევზი	ურემი	3 მან. 40 "	3 " 40 "
ორაგული და ზუთხი	საპალნე	2 1/2 თევზი	2 თევზი
გელაქნური და კალწაზი (ბაგის შემცე- რების მიზნით დაშვებულია ორი სა- პალნის გაერთიანება ერთ საპალნედ)		24 თევზი და 20 კაპ. თითო პარკზე	22 თევზი და 40 კაპ.
ზეთისხილი	"	2 1/2 ლიტრა	3 ლიტრა
ნესეი და საზამთრო	"	10 კაპ.	9 1/2 კაპ.
თამბაქო ფურცლოვანი	"	—	—
თამბაქო მოტანილი გასატანად	ლიტრა	3 სტილი	—
გოგირდი	საპალნე	2 მან. 60 კაპ.	—
გვარჯილა	1 "	10 "	—
ენდრო	ბათმანი	1 " 10 "	1 მან.
კანაფის ნართი	ლიტრა	5 კაპ.	—
კანაფი	"	50 კაპ.	—
ცილი	"	10 კაპ.	—
ცილი	არ არის ნაჩვენები	—	4 მან.
ნაწლავის სიმები	დასტი	10 კაპ.	—
ფუხტი	1 ცალი	"	—
ნახშირი თათართა სოფლებიდან	საპალნე	—	—
კალაქვა	"	50 კაპ.	—
ყველი	საპალნე	27 1/2 კაპ.	—
მარცელი	"	1 მან.	1 მან.
ჭურჭელი	თუმანი	50 კაპ.	—
კუბის მუღო	ნაჭერი	20 "	—
სავაზნე მოტანილი განჯიდან	1 ცალი	5 "	—
ხე-ტყე	ტივი	1 ხე	—
ღვინო	ურემი	1 მან. 15 კაპ.	1 მან. 15 კაპ.
აჩაყი	თენგი	2 1/2 კაპ.	2 1/2 კაპ.
პირტი	"	5 კაპ.	5 კაპ.

საქონლის დასახელება	დაბეგვრის ერთეული	განაკვეთი	
		პ. გუგუშვი- ლის შიერ გამოქვეყნ. ტარიფი	ნაქტებში გამოქვეყნ. ტარიფი
გ ა ზ ი დ ე ს ბ ა ე ბ ი			
ჩინა და შაბი, გატანილი მომტანის შიერ	ურემი	2 მან.	—
სპილენძი და ტყეა ნაყილი	ბათმანი	20 კაპ.	—
წალა და ქოში	წყვილი	"	—
ლუკებისაგან ნაყილი ნაბდები	1 ნაბადი	"	—
ლუკებისაგან ან მთიელებისაგან ნაყილი			
ზუბუხი ან შაული	1 ცალი	10 კაპ.	—
ხუნძური შაული და საბავშვო ზუბუნი	"	5 "	—
შალვარი	"	2 1/2 კაპ.	—
თაფლო	საპალნე	1 მან.	—
გრბო	"	1 "	—
ქონა	"	1 "	—
ხეწვეულა	თუმანი	50 კაპ.	—
ცრუფარიანი კოშენილი, თუ რუსეთიდან			
ჩამომტანმა თვითონ გაიტანა	"	16 1/4 კაპ.	—
თუ მისგან სხვამ იყიდა და გაიტანა	"	50 კაპ.	—
თიეთიკო	საპალნე	4 მან. 60 კაპ.	—
თხის ბალანი	"	2 " 60 "	—
ქართლიდან შოტანდო იორდასალამი			
გატანის დროს	"	2 მან. 60 კაპ.	—
ხილი	"	60 კაპ.	—
ნიგოზი	"	"	—
ლობო	"	"	—
სპილენძის ზოდები	ბათმანი	20 კაპ.	—
სპილენძის კურკელი	ლიტრა	10 "	—
მატყლი	საპალნე	1 მან. 30 კაპ.	—
ენდრო	"	1 " 60 "	—
თხა (?)	"	4 მან.	—
საქონელი, რომელიც შიდის იმერეთში ან			
რუსეთში	თუმანი	40 კაპ.	—
ირანში და ოსმალეთში	"	—	1 მან. 50 კაპ.
წავი	1 ცალი	10 კაპ.	—
თანვი	"	50 "	—
აბრეშუმი ნედლი	—	—	—
აბრეშუმი გამოხარშული	შულო	10 კაპ.	—
ნართი	ლიტრა	—	50 კაპ.

საქონლის დასახელება	დამუშავების ეროვნული	განაკვეთი	
		პ. გუგუშვილის მიერ გამოქვეყნ. ტარიფი	„აქტებში“ გამოქვეყნ. ტარიფი
ზედნართი მინბაშინის თვის			
ყოველი საქონელი	ურემი	10 კაპ.	10 კაპ.
ყოველი საქონელი	საპალნე	2 1/2 კაპ.	2 1/2 კაპ.
ცხვარი	ჯოგი	ერთი ცხვარი	1 ცხვარი და 1 კაპ თითო ცხვარზე
ბატკანი	„	1 ბატკანი	1 ბატკანი
შეშა	ურემი	შეშა.	—
ფიჩხი	„	ფიჩხი	—
ხილი	საპალნე	—	8 კაპ. წული- წადში

ზედნართი მოურავის სახარგებლოდ

საქონლის დასახელება	დამუშავების ეროვნული	განაკვეთი	
		მოურავის სარგო	„აქტებში“
ღვინო	ურემი	ორი თუნგი	40 კაპ.
თევზი ხმელა	„	1 თევზი და 15 კაპ.	1 თევზი და 15 კაპ.
ზეთისხილი	საპალნე	1 ჩარეკი	5 კაპ.
ზეთი	„	1 ზეთი	—
გელაქნური	„	2 თევზი	4 თევზი
ორაგული	„	1/2 თევზი	1 თევზი
ხრამული და ფიჩხული	„	1 ჩარეკი	—
ნესვი	„	1/2 ნესვი	1 ნესვი
ნესვი	ურემი	2 ნესვი	—
შეშა	„	2—3 შეშა	—
ყურძენი განჭიდან	საპალნე	1/2 ლიტრა	—
ზეთი	„	5 კაპ.	—

ზედნართი აიღებოდა აგრეთვე თბილისის მელიქის, მამასახლისისა და კათალიკოსის სასარგებლოდაც. ამის შესახებ გვაქვს ნხოლოდ ერთი ცნობა¹, რომლის მიხედვით მამასახლისისა და მელიქის სასარგებლოდ აიღებოდა: საპალნე ზეთზე — 5 კაპ., საპალნე გელაქნურზე — 4 თევზი, საპალნე ორაგულზე — 1 თევზი, საპალნე ნესვზე — 1 ნესვი.

¹ AKAK, т. I, № 583.

ზედნართი კათალიკოსის სახარებლოდ

საქონლის დასახელება	დაბეგვრის ერთეული	განაკვეთი
ყოველი საქონელი	თუმანი	25 კაპ. (გადამზდელი იყუ მხო- ლოდ კათალიკოსის ყმა)
ზეთი	საპალნე	5 კაპ.
ზეთისხილი	"	2 გირვანკა
თევზი	ურეში	30 კაპ.
თევზი		2 მან. 60 კაპ. (გადამზდელი იყო მხოლოდ კათალიკოსის ყმა)

კ ა ხ ე თ ი ს ბ ა ე ე ბ ი

ბაშბა	ლიტრა	1 ან 4 მან.
მატყლი	საპალნე	50 კაპ.
თაფლი	—	50 "
ერბო	—	50 "
ხიზილალა	—	20 "
თევზი	—	40 "
მარილი	1 ნაქერი	2 1/2 "
ბრინჯი	1 საპალნე	30 "
ყველი	საპალნე	15 "
სპილენძი	ბათმანი	10
სპილენძის ნივთები	"	5 "
რკინა	საპალნე	40 "
აბრეშუმი	ბათმანი	40 "
ბოსტნეული	საპალნე	20 "
ჩუსეთიდან, ირანიდან ოს- მალეთიდან და თბილ- სიდან მოტანილი საქო- ნელი	1 მანეთი	2 1/2 "

გორში აიღებოდა 2%, ყაბახში — თითო საპალნეზე 6 კაპ., მაგრამ მეფე გიორგის მიერ გადიდებულ იქნა 60 კაპ., ბამბაკში აიღებოდა საპალნე საქონელზე 30 კაპ.¹

როგორც ჩანს, მთლიანი საბაჟო ტარიფი მართლაც არ არსებობდა; ყოველ საბაჟო პუნქტს თავისი საბაჟო ტარიფი ჰქონდა. ცალკე ტარიფთა შორის მსგავსებასთან ერთად საგრძნობ განსხვავებასაც ჰქონდა ადგილი. თითოეული საბაჟოს ტარიფი თავისი ისტორიული განვითარების შედეგი იყო. ტარიფის შექმნის დროს ფისკალური ინტერესების გვერდით მოქმედებდა მრავალი ადგილობრივი პირობები და პოლიტიკური მოსაზრებანიც. ცალკე განაკვეთები დროის მიხედვითაც არ იყო მყარი. იგი იცვლებოდა არა მხოლოდ კანონმდებლის სურვილით, რომელსაც საფუძვლად ედვა სხვადასხვა ფისკალური და პოლიტიკური მოსაზრებანი, არამედ მოიჯარე-შემსყიდველის თვითნებობითაც. ტარიფის განხილვიდან ნათლად მოჩანს ტენდენცია, ბაგის სახით აეღოთ ერთი-შეოცედი. ჩელიეკი, ბაგების ეს საერთო სახელწოდება, ირანული წარმოშობის სიტყვაა და ნიშნავს $\frac{1}{40}$. იგი გვიჩვენებს, რომ კანონმდებლობის თავდაპირველი სურვილი იყო $\frac{1}{40}$ -ის ალება ბაგის სახით, მაგრამ, როგორც ჩანს, იგი მრავალი საქონლის მიმართ გადაიქცა $\frac{1}{20}$ და $\frac{1}{10}$ -დაც კი.

დაბეგრილ საქონელთა სია საუკუნის ბოლოს გაცილებით უფრო მდიდარია, ვიდრე საუკუნის პირველ ნახევარში. ეს, ერთი მხრივ, იმით აიხსნება, რომ გაფართოვდა ალბე მიცემა, მეორე მხრივ, ამ პერიოდისათვის დაბეგრილ საქონელთა შესახებ უფრო ვრცელი ცნობები მოგვეპოვება.

საქმე ისევ შემოზიდვისა და გაზიდვის ბაგებთან გვაქვს; სატრანზიტო ბაგის ცნება იმ დროს არ არსებობდა, შემოტანილი და გატანილი საქონელი ერთნაირი განაკვეთით იბეგრებოდა; ამ შემთხვევაში, როდესაც ისევ საქონლის მომტანი გაზიდავდა, საქონელზე ნახევარი განაკვეთი აიღებოდა². ადგილი ჰქონდა ერთ გარემოებას: გორში რუსეთიდან, იმერეთიდან, ახალციხიდან მოტანილი საქონელი იბეგრებოდა იქაური ტარიფით, ე. ი. ორი პროცენტით, მაგრამ, თუ იგი თბილისში მიდიოდა ტრანზიტით, მაშინ გორში ბაგი არ აიღებოდა, სამაგიეროდ თბილისში აიღებოდა 4%, ე. ი. იქ მოქმედი განაკვეთი.

საბაჟო ტარიფი ისევ ავტონომიურია და არა საკონვენციო. ბაგების უმრავლესობა სპეციფიკური იყო. სპეციფიკური ბაგების

¹ АКАК, т. I, № 583.

² იქვე

აღების დროს უკვე აღარ არჩევენ საპალნეს აქლემით და საპალნეს ცხენით, ლაპარაკია მხოლოდ საპალნეზე. სპეციფიკური ბაყე-ბის გვერდით არსებობდა ფასეულობითი ბაყეებიც. აღსანიშნავია, რომ წინაპერიოდში არსებული ფასეულობითი ბაყეები რჩება იმ ხანაშიც (თავრიზის ფარჩა), მაგრამ ფასეულობითი ბაყეების მოქმედების სფერო ფართოვდება. ფარჩაზე ამ ხანაში სპეციფიკური ბაყეები უკვე არ არსებობს, ბაყი ყოველი წარმოშობის ფარჩაზე ფასეულობითია. ფასეულობითია აგრეთვე ბაყი ლაფეარდზე და ცრუფარიან კოშენილზე, ბეწვეულზე, კურკელზე, ირანში, ოსმალეთში, იმერეთსა და რუსეთში გასაზიდ და შემოსაზიდ საქონელზე.

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ფასეულობითი ბაყეების აღება საქმოდ რთული და სადავო საქმე იყო. ამის დასტურსაც ვპოულობთ: „Буде-жь хозяин товара не согласен с откупщиком в оценке, то откупщик берет с товаров натурою с 20 шт. по одной“¹.

ლაპარაკია ირანიდან და ოსმალეთიდან მოტანილი საქონლის შესახებ, მაგრამ ასეთივე წესი, როგორც იგივე საბუთებიდან ჩანს, ვრცელდებოდა რუსეთიდან მოტანილ საქონელზედაც.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოში ადგილი აქვს რკინისა და განსაკუთრებით სპილენძის საკუთარ წარმოებას. კანონმდებელი არჩევს რკინას და რკინას მოტანილს რუსეთიდან. მეორე გაცილებით უფრო მაღალი განაკვეთით იბეგრება, ვიდრე პირველი. ის სპილენძი და ტყვია, რომელსაც თვითონ მექარხნე გაყიდდა, თავისუფალი იყო ბაყისაგან, მაგრამ თუ ამ სპილენძისა და ტყვიის გაყიდველი სხვა იქნებოდა, ბაყი აიღებოდა. ამას ისიც უნდა დავუმატოთ, რომ სამთო საქმის მწარმოებელი ბერძნები თავისუფალი იყვნენ ბაყის გაღებისაგან იმ საქონელზე, რომელსაც ისინი ლეზულობდნენ უცხოეთიდან (ამაზე კიდევ გვექნება საუბარი). ამ ღონისძიებებში ჩანს აშკარა მფარველობა იმ წარმოებისა, რომლის განვითარებისათვის იბრძოდა მეფე ერეკლე. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია შემდეგიც: აბრეშუმის გაყიდვისას ბაყი არ გაიღებოდა. მყიდველი იხდიდა მხოლოდ აწონის საფასურს ბათმანზე 1 მან. და 15 კაპ. თუ მყიდველი აბრეშუმს გაიტანდა, იგი ჰაშინაც არ იხდიდა ბაყს, მას მხოლოდ საყარაულო უნდა გაეღო ბათმანზე აბაზი. გამოხარშულ აბრეშუმზე აიღებოდა მხოლოდ ორი შაური შულოზე. თვალსაჩინოა დაბალი ბაყი კახეთშიც. მეაბრაშუმეობა სახელმწიფოს მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა. მეფე შეღავათიანი გადასახადებით.

¹ АКАК, т. I, № 583.

ხელს უწყობდა მეაბრეშუმეობის გავრცელებას და აბრეშუმის გატანას უცხოეთში, რამდენადაც მეაბრეშუმეობაზე ნაწილობრივ დამყარებული იყო სამეფოს მატერიალური კეთილდღეობა.

ამ პერიოდშიც ადგილი აქვს დიფერენციალურ ბაჟებს და უფრო მკვეთრი სახითაც კი. რუსეთთან სავაჭრო ურთიერთობის განმტკიცების მიზნით თეიმურაზ II დროს დაწესებული იყო ბაჟები იმ საქონელზე, რომელიც ამ ბრუნვაში მონაწილეობას ღებულობდა. მაგრამ უკვე 1771 წ. ბაჟები ისევ ძველ დონეზე იქნა დაყენებული. ამ ღონისძიებას ვერ ჩავთვლით რეპრესიულ ღონისძიებად; იგი, ალბათ, გამოწვეული იყო ფისკალური ხასიათის მოსაზრებებით; მეფე ერეკლე, ალბათ, ფიქრობდა, რომ სავაჭრო ურთიერთობა საკმაოდ განმტკიცებული იყო და რომ ეს ღონისძიება ზიანს არ მიაყენებდა მას. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ რუსეთთან ვაჭრობა შემდეგში არ იმყოფებოდა შეღავათიან პირობებში. ამ ვაჭრობისათვის ხელის შეწყობა განმოდინარეობდა 1783 წ. ტრაქტატიდან. მეფე ერეკლე მეორემ, გამოსახავდა რა ქართველი ხალხის მისწრაფებას, ამ ტრაქტატით საქართველოს ბედ-ილბალი რუსეთის ბედ-ილბალს დაუკავშირა¹.

XVIII საუკუნის ბოლოს ფარჩა, ლაგვარდი, ცრუფარიანი კოშენელი, რუსეთიდან მოტანილი ბეწვეული იბეგრებოდა 5%, ხოლო ირანიდან და ოსმალეთიდან მოტანილი საქონელი — 10%-ით; საქონელი გატანილი რუსეთში და იმერეთშიც იბეგრებოდა 4%, ხოლო ოსმალეთში და ირანში გატანილი საქონელი — 15%². ეს მაგალითები საკმარისია იმისათვის, რომ დავრწმუნდეთ, ჯერ ერთი, იმაში, რომ არსებობდა დიფერენციალური ტარიფი, მეორეც, იმაში, რომ იგი შეღავათიანი იყო რუსეთისა და იმერეთისათვის, ე. ი. მეგობრული სახელმწიფოებისათვის.

თვალსაჩინოა, რომ ლეკები, ოსები და ყაზარდოელები ძველი დროიდან თავისუფალი იყვნენ. ბაჟის გაღებისაგან. ერთ-ერთი საბუთი გვაუწყებს ბაჟისაგან განთავისუფლებულ პირთა სიას და შემდეგ დასძენს: „из иностранцев по древним обычаям кабардинцы, дзегинцы и осетинцы“³. არსებობს ერთი საბუთი, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ ამას ადგილი არ ჰქონდა კახეთში. მეფის ასული ქეთევანი უჩვენებდა: „из привозимых дзегьянами товаров 5-я часть подносилась царю“⁴. საფიქრებელია ისიც.

¹ А. Цагарели, Грамоты, т. II, вып. I, гл. 106.

² АКАК, т. I, № 583.

³ АКАК, т. I, № 172.

კებით იყო გამოწვეული, ჩანს იქედანაც, რომ გადიდდა ფასეულობითი ბაჟი (რუსეთის მიმართ დარჩა ძველი ტარიფი, ვინაიდან რუსეთთან ვაჭრობა მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა), მაშინ როდესაც, მონეტის გაფუჭება არ მოითხოვდა ნეიტრალიზაციას ფასეულობითი ბაჟების განაკვეთის გადიდებით, რამდენადაც მონეტის გაფუჭებასთან ერთად იზრდებოდა საქონლის ფასიც და, მაშასადამე, ბაჟით მიღებული შემოსავალიც.

ბაჟები აიღებოდა როგორც ფულით, ისე ნატურითაც და არა მხოლოდ მაშინ, როდესაც საქონლის ფასი სადავო იყო. ზოგიერთი ბაჟი თავიდანვე დაწესებული იყო, როგორც ნატურალური. მაგრამ ამ დროსაც სჭარბობდა ფულადი ბაჟები. ნატურალური ბაჟები გამონაკლისს შეადგენდა (თევზის, ზეთისხილის, თამბაქოს, ქიშმიშის, ტივის ბაჟები და ზოგიერთი ბაჟები მოხელეებისათვის). თვალსაჩინოა, რომ საუკუნის მანძილზე არც ერთი ნატურალური ბაჟი არ გადაქცეულა ფულად ბაჟად. ფულადი ბაჟები იყო სწორედ ფულადი შემოსავლის ძირითადი წყარო, მაგრამ ფულადი პეუნენობა ჯერ კიდევ არ განვითარებულა იმდენად, რომ ყველა ნატურალური ბაჟი ფულად ბაჟად გადაქცეულიყო.

საბაჟო კანონმდებლობა იცნობდა შეღავათებს ნაწილობრივი ან სრული განთავისუფლების სახით. იმ შეღავათებზე, რომელსაც ადგილი ჰქონდა სამთამადნო საქმეში, ჩვენ უკვე ვილაპარაკეთ და ამის შესახებ კიდევ გვექნება საუბარი. არსებობდა სხვა შეღავათებიც. მაგ., ქართლიდან მოტანილი იორდასალაში თავისუფალი იყო ბაჟისაგან. ამ საქონელზე ბაჟი აიღებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ საქონელს სხვა ვინმე იყიდდა და გაიტანდა. განთავისუფლებას ადგილი აქვს არა საქონლის, არამედ უმეტესად საქონლის მომტანი და გამტანი პიროვნების მიხედვით. ეკლესიის გლეხები იხდიდნენ განაკვეთის ნახევარს და ეს ბაჟიც შესაწირად ეძლეოდა იმ ეკლესიას, რომელსაც გლეხი ეკუთვნოდა. თბილისში 15 ეკლესია და მონასტერი სარგებლობდა ასეთი შეღავათით. არაგვის, ქსნის მცხოვრებლები და კრიხელი ებრაელები იხდიდნენ მხოლოდ ნახევარს; თუშები, ფშავეები, ხევსურები და ქართლში მცხოვრები ოსები¹ სულ თავისუფალი იყვნენ ბაჟის გაღებისაგან. ამავე საბუთში მოცემულია სია იმ პირებისა, რომლებიც მეფის წყალობით ძველი დროიდანვე ან უკვე ამ პერიოდში განთავისუფლებული იყვნენ ბაჟებისაგან. საბუთი თავდება შემდეგი სიტყვებით: „Еще многие не внесены в список освобожденных от пошлин“¹.

¹ АКАК, т. I, № 160, 583. (გვ. 481).

იერუსალიმის ყმები თავისუფალი იყვნენ არყისა და სპირტის ბაჟის გაღებისაგან.

ქართლ-კახეთში არსებობდა სამეფო და სადედოფლო საბაჟოების მთელი რიგი ადგილები: თბილისი, გორი, ცხინვალი, სურამი, მცხეთა, ღუშეთი (სანამ გადაეცემოდა ვახტანგ ბატონიშვილს), ბაზბაკი, ყაზახი, თელავი, ქიზიყი. საბაჟოების ქსელში არსებითი ცვლილება არ მომხდარა, რამდენადაც, შედარებით წინა პერიოდთან, ცვლილებები არ მომხდარა სავაჭრო გზების მიმართულებაში.

საბაჟო შემოსავალი იჯარით იყო გაცემული. იჯარით გაიცემოდა ან ცალკე პუნქტი (თბილისი, გორი, მცხეთა). ან მთელი ტერიტორია (კახეთი), ან ცალკე სახის ბაჟი (ღვინო, არაყი, სპირტი, თევზი), ან რამდენიმე ბაჟი (მაგ., ენდრო, რკინა, ნართი, ქსოვილი). კათალიკოსს თავისი მოიჯარე-შემსყიდველი ჰყავდა, რამდენადაც ისიც დამოუკიდებლად იღებდა ბაჟს (მცხეთა).

1770 წ. მეფის საბაჟო შემოსავალი მარტო თბილისის საბაჟოდან, იაზიკოვის ცნობით, 10000 მანეთს უდრიდა¹. შემდეგი დროისათვის უფრო სრული ცნობები გვაქვს.

გორის ბაჟი შეადგენდა 1400 მანეთს, კახეთისა — 1900 მან., თევზისა — 1050 მან., ღვინისა, არყისა და სპირტისა — 3030 მან., ენდროსი — 2300 მან., თევზისა — 120 მან. ამის გარდა ჩვენ გვაქვს ცნობა, რომ ღვინის, არყის, სპირტის, გორისა და თევზის ბაჟების გარდა სხვა ბაჟების შემოსავალი ერთად შეადგენდა 13.200 მანეთს, ე. ი. ბაჟების შემოსავალი მთლიანად შეადგენდა 18.586 მან. და 70 კაპ.²

კახეთის ბაჟების შესახებ ჩვენ კიდევ შემდეგი ცნობები მოგვეპოვება: 1802 წ. იგი გაცემული იყო იჯარით 4000 მანეთად, ღვინის ბაჟი 200 მანეთად, თამბაქოს ბაჟი — 700 მან., სულ ამ სამი მუხლით გათვალისწინებული ბაჟი შეადგენდა 4900 მან.³

სამეფო ბაჟს თან ახლდა ზედნართიც. ზედნართი არსებობდა კათალიკოსის, მინბაშის, მოურავის, მელიქის, მამასახლისისა და ყარაულის სასარგებლოდ. ტარიფი ზემოთ არის მოცემული; იგი, რასაკვირველია, გაცილებით უფრო დაბალია, ვიდრე სამეფო ტარიფი და ზედნართში სპატიო ადგილი უკავია ნატურალურ ბაჟს. გამონაკლისს შეადგენს საკათალიკოსო და საყარაულო ბაჟი. პირველი თითქმის მთლიანად ფულადია, მეორე კი მხოლოდ

¹ А. Чагарели, Грамоты, т. I, гл. 187.

² АКАК, т. I, № 160, 583.

³ АКАК, т. I, № 172.

ფულადია. საყარაულო ბაგი მერყეობდა 2 კაპიკიდან 60 კაპიკამდე.

სამეფო ბაგის ნაწილი ანარიცხის სახით ეძლეოდა დედოფალს, კათალიკოსს, ეკლესიასა და ზოგიერთ მოხელესაც.

დედოფალი მისი კუთვნილი ბაგების მაგიერ ლებულობდა მტკიცე თანხას; დედოფალ დარეჯანის ჩვენებით იგი შეადგენდა 800 მან., ზოლო მარნაშის ჩვენებით — 600 მანეთს. ცხინვალის საბაგო დედოფლის უშუალო განკარგულებაში იმყოფებოდა.

კათალიკოსი ძველებურად ლებულობდა $\frac{1}{3}$ -ს იმ ბაგებისას, რომელიც აიღებოდა სახასო კაცის მიერ; რუსეთიდან მოტანილ ან რუსეთში გატანილ საქონელზე; იგი ლებულობდა აგრეთვე $\frac{1}{20}$ -ს იმ ბაგებისა, რომელიც აიღებოდა ქართლში მიმავალ საქონელზე. თუ საქონელი მოტანილი ან გატანილი იქნებოდა საკათალიკოსო ან საეკლესიო კაცის მიერ, ბაგი მთლიანად კათალიკოსის ან სათანადო ეკლესიის სასარგებლოდ მიდიოდა. როგორც ჩანს, ეკლესიის დაფინანსებას ფართო ხასიათი ჰქონდა.

მოხელეებიდან აღვნიშნავთ სახლთუხუცესს, რომელიც ლებულობდა მტკიცე თანხას ანარიცხის სახით.

ასეთი იყო ამ პერიოდის ბაგები.

წინა პერიოდთან შედარებით, ამ პერიოდში ჩვენ ვხვდებით ზოგიერთ ცვლილებებს. ადგილი აქვს დაბეგრულ საქონელთა რაოდენობის ზრდას, ბაგების განაკვეთებისა და საბაგო შემოსავლის ზრდას. მფარველობის ქვეშ იმყოფება სამთამადნო საქმე და სავაჭრო ურთიერთობა რუსეთთან. სხვა მხრივ ცვლილებებს ადგილი არა აქვს.

4. პირდაპირი გადასახადები

პირდაპირი გადასახადებიდან ამ პერიოდში არსებობს მალი, კოღისპური, სურსათი და მახტა.

მალის აღებაში არაერთარ მნიშვნელოვან ცვლილებებს ადგილი არ ჰქონია. აღსანიშნავია, რომ ვაჭრები და ხელოსნები ამ დროსაც არ იხდიდნენ მალს თბილისისა და გორის გარეშე. თბილისელები და გორელები ამ გადასახადს იხდიდნენ 1795 წლამდე, ე. ი. ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევამდე; ამ წლის შემდეგ კი — ისინი მალის გაღებისაგან განთავისუფლებულნი იყვნენ¹.

¹ AKAK, т. II, № 127.

არსებული ცნობების მიხედვით, საუკუნის ბოლოს ქართლში ხდება სურსათის აღება, ხოლო კახეთის ზოგ რაიონებში — სურსათისა და ზოგან კოდისპურისაც. ეს უკანასკნელი ისევ ნატურალური გადასახადია ხორბლისა და ქერის სახით. თითოეულ კომლს უნდა გაეღო 3 კოდი (ორი კოდი ხორბლით და ერთი — ქერით). გადასახადი ხორბლით, შედარებით წინა პერიოდთან, უცვლელი დარჩა, ხოლო ქერით გადასახადში აღგილი აქვს ცვლილებას. წინათ გამოსაღები იყო $2\frac{1}{2}$ რვალიტრიანი კოდი ქერი, ახლა კი გამოსაღებია 1 კოდი, მაგრამ არ არის აღნიშნული რამდენლიტრიანია იგი. რუს მოხელეთა ცნობით 6 კოდი ხორბალი და ქერი შეადგენდა 6 ფუტს. ჩვენ უკვე დავადგინეთ, რომ წინათ კოდისპური კომლზე შეადგენდა 8,8 ფუტს. ამრიგად, გადასახადი საგრძნობლად შემცირდა გამოსაღები ქერის შემცირების საფუძველზე¹.

არსებული ცნობების მიხედვით² XIX საუკუნის მიჯნაზე ქართლ-კახეთის შემოსავალი შეადგენდა 43183 კოდს (ხორბალი — 29122, ქერი 14061), ანუ 86366 ფუტს ან, დაახლოებით, 14394 ცენტნერს. აღსანიშნავია, რომ კოდისპურისა და სურსათის გადამხდელი ყველა იყო — თათარი და სომეხი (ყაზახი, ელი, შამშადილი, ბამბაკი): „Положенная на татар сурсат так наз. подать, собираемая в экстраординарных случаях, простиралась до 8250 руб.“³ მაგრამ, როგორც ჩანს, ამ რაიონებში სურსათის აღება ხდებოდა არაჩვეულებრივი შემთხვევის დროს. აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ ხანში ამ სურსათის გამომღებნი თბილისელებიც იყვნენ. არის ცნობა, რომ თბილისში 1795 წლამდე სურსათის სახით შემოდებოდა 200 კოდი⁴. ეს არ არის გასაკვირველი, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ თბილისის ჯერ კიდევ არ ჰქონდა გაწყვეტილი კავშირი სოფლის მეურნეობასთან. ანარიცხის სახით კათალიკოსი კახეთში შემოსული კოდისპურიდან და სურსათიდან ლებულობდა 205 კოდს.

მახტაც განაგრძობს თავის არსებობას, მიუხედავად იმისა, რომ მახტის გამომღები მოსახლეობა სურსათის გამომღებიც იყო. მახტის ძირითადი გამომღები თათრები იყვნენ. მახტის შესახებ ლაზარევი კნორინგს სწერდა: „главный царский доход был положенная на татар ежегодная подать махта называемая; она.

¹ АКАК, т. I, № 158, 419, 583.

² АКАК, т. I, № 158.

³ АКАК, т. I, № 419.

⁴ АКАК, т. I, № 158.

положена была хлебом и деньгами, но всегда собиравшаяся была и за хлеб деньги...“¹. ამ წერილის მიხედვით მთელი ფულადი შემოსავალი თათრებიდან შეადგენდა 35500 მანეთს. ამ გადასახადის ალება ხდებოდა შემოდგომაზე, როდესაც გადამხდლები ბრუნდებოდნენ მთებიდან. საინტერესოა, რომ ამ პერიოდში ბაბტის გამომღები თბილისის მოსახლეობაც იყო. ამის შესახებ ამავე წერილში წერია: „Такая же махта бралась и с города Тифлиса до 4000 руб., которая положенного времени для сбора не имела, но собиралась по позволению царскому, когда ваблагоразсудит“; „собираема также была не определенно, по сколько положено будет на город от царя... собираемо было по царской же воле по 10, 15 и 25-и, а довольно из важиточного и по 50 руб. в зачет собираемой и на другой год махты, которые однако же всегда оставались без зачета“².

ქალაქად გადასახადი, როგორც ჩანს, განაწილებითი იყო და მისი ალების დროს ანგარიში ეწეოდა გადამხდელის ქონებრივ მდგომარეობას. მახტის ალება 1795 წ. შეჩერებული იყო.

არის ცნობა, რომ მახტის გამომღები თბილისის გარდა იყო გორი, თელავი და სიღნაღი, და რომ მახტის გამომღებნი ქალაქად მხოლოდ ვაქრები იყვნენ.

ამრიგად, სურსათის გამომღები გახდა თათარი მოსახლეობაც, მაგრამ სამაგიეროდ მახტას იხდიდნენ ქალაქში მცხოვრები ვაქრებიც.

ჩვენ მოგვეპოვება ცნობა იმ შემოსავალზე, რომელსაც იძლეოდა მახტა. 1801 წელს შემოსავალი ასეთი იყო: ყაზახის მახტა ფულით 6500 და პურიით (ფულზე გადაყვანით) 6500 მანეთი, სულ 13.000 მანეთი. ბამბაკისა და მისკინალის — ფულით 2429 მან. 25 კაპ., პურიით (ფულზე გადაყვანით) 1168 მან., სულ 3597 მან. და 25 კაპ. შულავერის მახტა სულ — 1500 მან.³

მაგრამ 1802 წლისათვის შედგენილი ნუსხა გვაძლევს ასეთ სუოათს (აღბათ, 1801 წლის სრული სურათიც ასეთივე იყო)⁴: ყაზახის მახტა — 4333 ¹/₈, კოდი ხორბალი და 2166 ¹/₈, კოდი ქერი.

¹ АКАК, т. I, № 419.

² АКАК, т. II, № 127.

³ АКАК, т. I, № 583.

⁴ იქვე.

აღსანიშნავია, რომ წინათ ყაზახელები იხდიდნენ 6500 მანეთს, მაგრამ მათ შეიტანეს საჩივარი და მოითხოვეს ამ გადასახადის დაყვანა იმ დონემდე, რა დონეზედაც იგი ძველად იდგა¹.

მათმა საჩივარმა, როგორც ჩანს, გასქრა და გადასახადი შემცირებულ იქნა ძველ ნორმამდე.

ბამბაკის მახტა გახდა 778 ²/₆ კოლი ხორბალი, 389 ¹/₆ კოლი ქერი და 2429 მანეთი; შულავერის მახტა—1500 მანეთი.

თბილისში, როგორც დავინახეთ, შემოსავალი მახტისაგან შეადგენდა წლიურად 4 ათას მანეთამდე. სხვა ადგილების შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ 1795 წ. შემდეგ მოსახლეობის ფართო ფენები განთავისუფლებული იყვნენ პირდაპირი გადასახადებისაგან. ამ გადასახადების როლი საუკუნის ბოლოს საგრძნობლად შემცირდა.

თბილისის მოქალაქეებმა 1802 წ. თხოვნით მიმართეს კნორინგს. ამ თხოვნაში ისინი აღნიშნავდნენ, რომ 1795 წ. შემდეგ ისინი მალს და მახტას არ იხდიდნენ და სთხოვდნენ რუსეთის მთავრობას ამ გადასახადებიდან განთავისუფლებას მათი მდგომარეობის გაზოკეთებამდე. კნორინგმა მათ ასეთი პასუხი გასცა: «Поелику всякий гражданин обязан по мере сил своих нести общие повинности, споспешествующие благу частному и общему, то и должны тифлиссские мокалаки по возможности состояния своего доставить казне на текущий год какую либо известную сумму сборов, под именем махты разумеемых, кроме подушного сбора, который должен быть в полной мере добран»².

ბურნაშევი ჩამოთვლიდა რა მეფის შემოსავლის ძირითად წყაროებს, აღნიშნავდა:

«...но город Тифлис отягчен сверх того особыми налогами; ибо делаются с него по доброй царской воле неопределяемые»³. საქვე გვაქვს უეჭველად ქალაქ თბილისის არაჩვეულებრივ გადასახადებთან (რომელიც ფაქტურად ჩვეულებრივ გადასახადებად გადაიქცა), მაგრამ არ უნდა დაგვაფიქვდეს, რომ ამ პერიოდშიც ჩვენ აქ ვხვდებით ისეთ გადასახადს, რომელსაც მხოლოდ ქალაქი იხდიდა — ქალაქი იმავე გადასახადების გადამ-

¹ АКАК, т. I, № 784.

² АКАК, т. I, № 593.

³ Бурнашев, Картина Грузии или описание политического состояния царства Карталинского и Кахетинского, Тифлис, 1896, гл. 5—6.

ხდელია, რასაც სოფელი იხდიდა. ამ დროს თბილისის მოქალაქეების წლიური გადასახადები შეადგენდა 10.000 მან¹.

მხოლოდ ერთი გადასახადის გადაყვანა მოხდა ფულად გადასახადზე—მახტასი, მაგრამ მახტას დამორჩილებული მნიშვნელობა ჰქონდა. წამყვანი ნატურალური გადასახადის გადაყვანა ფულზე არ მომხდარა.

რა საერთო ხასიათის დასკვნა შეიძლება გაკეთდეს პირდაპირი გადასახადების შესახებ? გადასახადებს ეტყობა ერთგვარი უნიფიკაცია — ქალაქიც ხდება იმ გადასახადების გამომღები, რასაც იხდის სოფელი (სურსათი, მახტა). თავის მხრივ, სრფლის მოსახლეობაც ხდება სოფლის ისეთი გადასახადის გამომღელად, რომელსაც იგი წინათ არ იხდიდა. ხდება ზოგიერთი ნატურალური გადასახადის გადაქცევა ფულად გადასახადად; შემოსავალი პირდაპირი გადასახადებისაგან შემცირებულია ძირითადი გადასახადის (კოდისპურის და სურსათის) განაკვეთის შემცირებისა და გადასახადებისაგან მასიურად განთავისუფლების საფუძველზე. ქალაქებში ნათლად ვხედავთ, არაჩვეულებრივი გადასახადების არსებობას.

5. მ ი ს ა ზ ე მ ე ლ ი

ქართლისა და კახეთის ერთ სამეფოდ გაერთიანების შემდეგაც რჩება მანამდე არსებულ მისაგებელთა სისტემა.

ზ ა რ ა ფ ხ ა ნ ა ამ პერიოდში უკვე იჯარა-შესყიდვით იყო გაცემული. იაზიკოვის ცნობით, ზარაფხანის ეს შემოსავალი შეადგენდა 30.000 მანეთს².

ყაფანი ისევ იჯარა-შესყიდვით არის გაცემული. ტარიფი მეიჯარე-შემსყიდველის ჩვენებით შემდეგნაირი იყო: ცხენის მყიდველს უნდა გადაეხადა 30 კაპ., ვირისა—20 კაპ., ხარისა—10 კაპ. ყსაბხანაში დაკლულ ყოველ რქიან საქონელზე აიღებოდა 10 კაპ., ფქვილზე, ხორბალზე, ქერსა და პოტასიუმზე—ორი შაური თითო ურენზე, მაგრამ, თუ საქონელი მოტანილი იქნებოდა სომხეთის მხრიდან და აწონილი არ იქნებოდა, მისაგებელი არ აიღებოდა; მარილის თითო ნაქერზე — 1 კაპ., ბამბა და მატყლზე აიღებოდა თითო კონაზე ერთი შაური, მაგრამ მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მას ასწონიდნენ ყაფანზე. საპალნით მოტანილი ბრინჯი, ხორ-

¹ AKAK, т. I, № 593.

² А. Цархуели, Грамоты, т. I, вв. 187.

ბალი, ქერი და პოტასიუმი, საიდანაც არ უნდა ყოფილიყო მოტანილი, იბეგრებოდა საპალნე 2 კაპ. კათალიკოსის გლეხები იხდიდნენ მხოლოდ ნახევარს. კათალიკოსი ყაფნის იჯრიდან ყოველ წელს ღებულობდა ერთ თუმანს. თბილისის ყაფნის იჯრის შემოსავალ-მისაგებელი¹ 1801 წ. შეადგენდა 850 მანეთს.

გვაქვს ცნობები საქვრივო მისაგებლის განაკვეთის შესახებ; მისაგებელი ღირსების მიხედვით შეადგენდა 5 მანეთიდან 50 მანეთამდე². ვადასახალი საუკუნის მანძილზე საგრძნობლად გადიოდა და იგი ფულითაც აიღებოდა.

გასამყრელოს სახით მეფე ძველებურად $\frac{1}{30}$ ღებულობდა, მაგრამ უკვე ფულით³. მეფე ძველებურად თავის წილს ხანდახან უბრუნებდა მემკვიდრეებს. ჩვენც ვისმინეთ მოხსენება შენი და შენის ჩვენზე ერთგულად სამსახურობის სამუქუთოთ გიბოძეთ თქვენგან გასამყრელოთ აღებული ტატიშვილის ბალათარის შვილი ივანე და იმისი ძმისწული პაპუა და იოთამ და მათი ძმა და სახლის კაცნი, თავითის ყმითა და მამულით, რომელთაც ჩვენ თქვენს გასამყრელოში აგვიღია ყოველის კაცის უცილობლად შენთვის და შვილთა შენტათვის გვიბოძებია⁴.

არ ჩანს ცვლილებები მამულის გაყიდვის მისაგებელშიც. ამის შემოსავალი 1801 წ. შეადგენდა 390 მან. 80 კაპ.

სამდივანბეგო მისაგებელის შესახებ გვაქვს ცნობა, რომ იგი ქალაქის მოურავის სასარგებლოდ აიღებდა 10%⁵-ის რაოდენობით. თუმანზედ სამდივანბეგო „ბუთი აბაზი მოურავს“⁶. თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ დასტურლამალისა და კნორინგის ცნობის⁷. მიხედვითაც – სამდივანბეგო შეადგენდა 10%-ს, უნდა ვიფიქროთ, რომ განაკვეთში ცვლილება არ მომხდარა. არა გვაქვს ცნობები სამორდრო გამოსაღების ტარიფის შესახებ.

უფრო ვრცელი ცნობები მოგვეპოვება საქარულოს შესახებ. ერთ საბუთში, რომელც 1768 წ. ეკუთვნის, წერია: „За надвор за продажею на базаре съестных предметов (სატარულო) пошлина взыскивается по состоянию продавца, с состоятельного 20 коп. а с бедного 10 коп.“⁸

¹ ა. გუგუშვილი, საქართველოს ძველთაგან და ჩვეულებათად ჩართველ მეფეთა დროთა მიღებული მაჯულნი, თბ., 1939, მეხ. 65.

² АКАК, т. I, № 419.

³ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 461.

⁴ იქვე, № 496.

⁵ АКАК, т. I, № 419.

⁶ Д. Пурцеладзе, Груз. крестьянские грамоты, გვ. 21.

თვალსაჩინოა, რომ ამ საფასურის აღებისას კანონმდებელი არჩევს შეძლებულ და ღარიბ გაყიდველს. ამ ამონაწერში ლაპარაკია თელავზე, მაგრამ ასეთი თბილისშიც არსებობდა. აქ კიდევ სატარულო სხვანაირად აიღებოდა. ამის შესახებ „ქალაქის მოურავის სარგო“ გვაუწყებს: „მ. ნაერუზს უკან ქალაქის მოურავისათვის უნდა მოიკრიფოს კომლზედ, ვისიცი უნდა ყმა იყოს, ექვსი შაური და სომხის ყმაზედ ერთი შაური. რომელიც ხალხში დგას, იმან უნდა მისცეს, ეს ექვსი შაური სახლსა სძევს. ამას ეძახიან სატარულოს“¹.

ამ პერიოდის მისაგებლებში ჩვენ ვპოულობთ ერთ მისაგებელს, რომლის არსებობა წინათ არ არის გამოჩენილი. ეს არის ხიდის მისაგებელი. მცხეთის ხიდის მისაგებლის ნაწილი ეძლეოდა ანჩისხატის ეკლესიას².

წინა პერიოდთან შედარებით მისაგებლებში შეიმჩნევა განაკვეთების გადიდების ტენდენცია და ნატურალურ მისაგებელთა გადაქცევა ფულად მისაგებლად.

6. შემოსავალი საწარმოებიდან

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში მეფე ერეკლეს ინიციატივით საქართველოში ჩნდება ახალი საწარმოები, რომელთა მოწყობა ნიშნავდა მძიმე მრეწველობისათვის საფუძვლის ჩაყრას. მაგრამ თავიდანვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს საწარმოები არ იყო მთლიანად სამეფო, სახელმწიფო საწარმოები. ისინი კერძო საწარმოებს წარმოადგენდნენ და მეფე მხოლოდ მონაწილე იყო მათი. ამრიგად, ჩვენ საქართველოში ფრიად საინტერესო და იმ დროისათვის იშვიათ მოვლენასთან გვაქვს საქმე — სახელმწიფოს მონაწილეობასთან კერძო საწარმოებში. მეფე ერეკლე გრძნობდა, რომ საჭირო იყო მრეწველობის განვითარება, პირველ რიგში — ქვეყნის სამხედრო ძლიერებისათვის. სახსრებისა და სპეციალისტების უყოლობის გამო მას არ შეეძლო მოეწყო საკუთარი საწარმოები. ამ საქმის მთლიანად დათმობა კერძო პირისათვის მიუღებელი იყო, ამიტომ მან მონაწილეობის პრინციპში ნახა გამოსავალი.

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 496.

² Д. Пурцеладзе, Грузинские церковные гуджары, грамоты, 83-44.

ამ საწარმოთა მოწყობას საფუძვლად ედგა არა მხოლოდ სახელმწიფო შემოსავლის გადიდების სურვილი, არამედ აგრეთვე სახელმწიფოს უზრუნველყოფა იმ ნედლეულით, რომელიც საჭირო იყო სამხედრო იარაღის დასამზადებლად. ამ საწარმოთა მოწყობას მიზნად ჰქონდა საქართველოს ძლიერების ზრდა, მისი თავდაცვისუნარიანობის განმტკიცება.

რა გვარი იყო ეს საწარმონი?

ახტალა ძველი დროიდან ცნობილი იყო ოქროთი, ვერცხლითა და ტყვიით. იქ წარმოებდა ამ ლითონების დამზადება, მაგრამ XVIII საუკუნისათვის იგი მიტოვებული იყო. მეფე ერეკლემ გადაწყვიტა იქ წარმოების განახლება და კიდევაც მოაწყო იგი 1763 წ. ერეკლემ მოიწვია ოსმალეთიდან ამ საქმის ოსტატი ბერძნები და მოაწყო ოქროს, ვერცხლისა და ტყვიის ამოღება-წარმოება.

1770 წ. ალავერდში მოწყობილ იქნა სპილენძის ქარხანაც.

ოსტატების დაბალი კვალიფიკაცია და წარმოების დაბალი ტექნიკა იყო მიზეზი ამ საწარმოთა დაბალი რენტაბელობისა. მეფე ერეკლე ცდილობდა ამ წარმოების მაღალ დონეზე დაყენებას. ამ მიზნით იგი რუსეთის მთავრობის დაინტერესებასაც კი ცდილობდა, მაგრამ მისი ზრახვები განუხორციელებელი დარჩა. ამ საკითხზე ჩვენ აქ ვერ შევჩერდებით, უნდა დავკმაყოფილდეთ მხოლოდ ამ საწარმოთა იმ ფინანსური ეფექტის ანალიზით, რაც მას ჰქონდა მეფის, ე. ი. სახელმწიფო ბიუჯეტისათვის.

რა შემოსავალი ჰქონდა სახელმწიფოს ამ საწარმოებიდან? ბერძნების მიერ მიღებული პროდუქციის ნაწილს მეფე ერეკლე ღებულობდა. მთელი ოქრო, რომელიც მიღებული იქნებოდა მათ მიერ, მეფეს ეკუთვნოდა. ვერცხლის 25% ბერძნებს ეკუთვნოდა, ხოლო დანარჩენი ნაწილიდან იჭრებოდა აბაზიანები, რომლებიც ისევ ბერძნებს უბრუნდებოდა. მონეტის მოჭრა უეჭველად აძლევდა შემოსავალს მეფეს, რამდენადაც საუკუნის მეორე ნახევარშიც წარმოებდა მონეტების გაფუჭება. ბერძენი ანასტასი პოკიფოდოვის ჩვენებით, მიღებული წმინდა ვერცხლის რაოდენობა მერყეობდა 150 ლიტრიდან 408 ლიტრამდე, ე. ი. 91 ფუთსა და 23 გირვანქამდე. მისივე ჩვენებით თითო ლიტრა ვერცხლიდან გამოდიოდა 46 მისხალი ოქრო.

ომარ ხანი 1785 წ. თავს დაესხა ახტალას და გაანადგურა მალაროები და წარმოება. ორი წლის განმავლობაში წარმოება შეჩერებული იყო. 1787 წ. მალაროებში განახლდა მუშაობა, მაგრამ იგი უკვე იძლეოდა მხოლოდ 70—80 ლიტრა ვერცხლს, მხო-

ლოდ ერთხელ იყო მიღებული 120 ლიტრა. 1795 წ. ეს წარმოება ისევ განადგურებულ იქნა ალა-მაჰმად-ხანის მიერ.

ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ სახელმწიფო მონაწილე იყო ამ საწარმოების, ამიტომ ხარჯების ნაწილი მასაც უნდა გაეღო. მეფე თავისი ხარჯით ამარაგებდა წარმოებას რკინით, ქონით, ტყავით, ფოლადით, ღვთით; მეფის ხარჯითვე ხდებოდა ოქროს გამოყოფა ვერცხლისაგან. მეფე წარმოებას უგზავნიდა სურსათს. მეფის ხარჯით მუშაობდა ხაზინადარი და წარმოების გამგე — მინბაში. წარმოება მოწყობილი იყო სხვა შემამუღლეების მიწაზედაც. შემამუღლები თავიანთი მიწითა და ტყით სარგებლობისათვის ლებულობდნენ პროდუქციის ერთ მეათედს. მეფე შემამუღელთა წრიდან ნიშნავდა წარმოების ზედამხედველებს და აძლევდა მათ გარკვეულ ჯამაგირს. მაგალითად, საუკუნის ბოლოს ერთი შემამუღლე — სოლომონ მელიქიშვილი მინბაში იყო. უშუალო ხარჯებს გარდა მეფეს სხვა არაპირდაპირი ხარჯებიც ჰქონდა ამ საწარმოზე. რამდენადაც წარმოება მაღალი მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა, მეფე ოსმალეთიდან გამოწერილი ოსტატების ჩამოსვლის ხარჯებს კისრულობდა. ბერძნებს უფლება ჰქონდათ მათთვის საჭირო საქონელი უცხოეთიდან უზაფხოდ მოეტანათ. ბერძნები თავისუფალი იყვნენ გადასახადებისაგან და მობილიზაციისაგან ომის დროს. ერეკლემ წარმოებას მიამაგრა რამდენიმე სოფელი და დაავალა მათ გლეხების გამოყოფა წარმოებისათვის. ამ გლეხებს ევალებოდათ შეშისა და ნახშირის დამზადება წარმოებისათვის.

ჩვენ მოგვეპოვება ცნობები ახტალის საწარმოს შემოსავალ-გასავლის შესახებ ძისი საუკეთესო მდგომარეობის ხანაში¹.

ამ მონაცემების მიხედვით, მეფის ხარჯები შეადგენდა 29.293 მანეთს და 37 კაპ., ხოლო ბერძნებისა — 25.000 მანეთს. მეფის შემოსავალი შეადგენდა 77.574 მან. 40 კაპ., ხოლო ბერძნებისა — 69.920 მან.; ამრიგად, მეფის წმინდა შემოსავალი შეადგენდა 48.281 მან., ბერძნებისა კი — 44.920 მან. მეფის წილი როგორც ხარჯებში, ისე შემოსავალშიც ნახევარზე რამდენიმედ მეტი იყო. სინამდვილეში მეფის გასავალი მეტი იყო და შემოსავალი კი — ნაკლები, ვინაიდან ამ ნუსხაში არ არის გათვალისწინებული ის არაპირდაპირი ხარჯები, რომელზედაც ზემოთ იყო საუბარი.

ჩვენ უფრო ადრინდელი ცნობებიც გვაქვს ახტალის შემოსავლის შესახებ. ბუტკოვი გვაუწყებს, რომ „...рудины эти в то

¹ История горной промышленности Закавказья, т. I, Грузия, Тбилиси, 1936, გვ. 89—90.

годы приносили царю серебра на 60 тысяч и золота на 3200 р.¹

ალავერდის სპილენძის წარმოებაც ბერძნების ხელში იმყოფებოდა ხელშეკრულებითი ურთიერთობის საფუძველზე. მეფე მონაწილე იყო ამ წარმოების შემოსავალში და გასავალშიც. ხელშეკრულების ძალით მეფე ვალდებული იყო მოემარაგებინა სპილენძის საწარმო მუშახელით. სპილენძის მწარმოებელი ბერძნებიც სარგებლობდნენ ყველა იმ შეღავათით, როგორც სარგებლობდნენ აბტალის ბერძნები. მიღებული სპილენძიდან მეფეს ეკუთვნოდა 10% და კიდევ 2% იმ მუშებისათვის, რომელსაც იგი უზავენიდა საწარმოს, სულ ამრიგად—12%. სპილენძისაგან კეთდებოდა ქურქლეულობა, რომელიც ფართოდ გავრცელდა საქართველოში; როგორც დაჟინახეთ, ბერძნები სპილენძის თავიანთ ნაწილს ბაზარზე ჰყიდდნენ ბაეების მხრივ შეღავათიან პირობებში. სპილენძის ნაწილს შეისყიდოდა მეფე დაწესებულ ფასებში — ფასების ეს განსხვავებაც შეადგენდა მეფის შემოსავალს აქ საწარმოსაგან. სპილენძის ქარხანა იძლეოდა 5 ათასი ფუთიდან 15 ათას ფუთამდე სპილენძს. ამრიგად, მეფის შემოსავალი მისი წილიდან შეადგენდა $\frac{1}{3}$ ათასი ფუთიდან 1,5 ათას ფუთამდე (10%).

თუ წმინდა სპილენძის ფასი საუკუნის ბოლოს 16 მანეთს შეადგენდა, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მეფე ალავერდის საწარმოდან ყოველწლიურად ღებულობდა 8 ათასი მანეთიდან 24 ათას მანეთამდე. ალავერდის წარმოებაც განადგურებული იყო ალა-მაჰმადხანის მიერ 1795 წ., მაგრამ იქ ისევ განახლდა მუშაობა.

საუკუნის ბოლოს, მეფე გიორგის დროს, აბტალის წარმოება უკვე საკმაოდ შეიკვეცილი იყო, ალავერდის საწარმო კი ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა გარკვეულ მნიშვნელობას, მაგრამ შეიცვალა მისი ექსპლუატაციის წესები. მეფე გიორგიმ წარმოება გასცა იჯარა-შესყიდვით წლიურად 12 ათას მანეთად. ამ თორმეტი ათასი მანეთიდან 1950 მან. მას მუშებისათვის უნდა მიეცა, ამდენად შემოსავალი შეადგენდა მხოლოდ 10.050 მანეთს.

აბტალისა და ალავერდის საწარმოებმა უდიდესი როლი შეასრულა საქართველოს ისტორიაში. მათ გაზარდეს ქართლ-კახეთის შემოსავალი, ქართლ-კახეთის თავდაცვისუნარიანობა. შემთხვევითი არ არის, რომ მტრები თავდასხმის დროს პირველ რიგში ამ საწარმოებს ანადგურებდნენ. მეფე ერეკლეს მშვენიერად ესმოდა ამ საწარმოთა დაარსებისა და განვითარების მნიშვნელობა; იგი

¹ П. Бутков, Материалы для новой истории Закавказья, ч. I, 33-377.

დაუღალავად იბრძოდა მისი ჯერ დაარსებისა და შემდეგ განვითარებისათვის; იგი დიდად აფასებდა ამ წარმოების იმ მცირე მიღწევასაც კი, რომელსაც ჰქონდა ადგილი. ერთ წერილში იგი 1783 წ. თავის შვილს იულონს სწერს: „...ამას გარდა, მადანში ორი კაცი(ს) გაგზავნა მოგწერეთ და ახლაც ამასა გწერთ, რომ ან ორი უზბაში და ან ორი მაგვარი კაცი უთაო (sic) და ასი კაცი გაგზავნო. ოცის დღის სურსათიც უნდა გაატანო. ნულარ დაავიანებ, მალე გაგზავნე, ცხრამეტ ხალვარ ნახევარი ფქვილი გუშინ გამოგვგზავნეთ, ის მოგივიდოდათ ღ-თით ხვალაც მახლავს სურსათს კიდევ გამოგიგზავნით... შენ ხომ იცი, რომ ჩემი ხელის გამმართავი ეგ მადნები არის და ბერძნების სარჩოც ეგ არის და ღ-თის მადლს, ბეჯითი იყავი მაგ მადნების საქმეზე და ეგ კაცნი გაგზავნე“¹.

გეილდენშტედტი² არ ცდებოდა როდესაც წერდა: „როგორიც ცუდი არ უნდა იყოს სამთომადნო საქმის ხელმძღვანელობა, მას მაინც მოაქვს ხაზინისათვის რაღაც, რადგანაც მათზე არაფერი იხარჯება და სამუშაოს უდიდესი ნაწილი უფასოდ წარმოებს“³.

მეფის საწარმოთა შორის არის სამხედრო საწარმოები, რომელთა პროდუქცია ბაზარზე არ გადის. ასეთია ზარბაზნის, თოფისწამლისა და სხვა საწარმონი.

საწარმოთა შორის არის 1709 წელს გახსნილი სტამბა. საუკუნის მეორე ნახევარში მოხდა სტამბის შემდგომი გაფართოება და გაუმჯობესება. მოწყობილობა გამოწერილი იყო სტამბოლიდან. სტამბის განახლება მეფე ერეკლეს 20 ათასი მანეთი დაუჯდა. შემდეგ სტამბა იჯარით იქნა გაცემული და მეფე იჯარის ფასად ლებულობდა მოგების ნახევარს, მაგრამ სტამბის მომარაგება ქალაქით მეფის მოვალეობას შეადგენდა. 1795 წ. სტამბა საგრძნობლად დაზიანდა. სტამბის აღდგენა მხოლოდ 1800 წ. მოხერხდა, როდესაც იგი იჯარა-შესყიდვით იქნა გაცემული. სტამბის შემოსავალი არ ჩანს.

საწარმოთა შორის ჩვენ ვხვდებით საპნის ქარხანასაც. იგი იჯარა-შესყიდვით იყო გაცემული და მისი წლიური შემოსავალი შეადგენდა მხოლოდ 60 მანეთს, რაც იმას ნიშნავს, რომ საქმე გვაქვს ძლიერ წვრილ საწარმოსთან. საპნის ქარხნის შეიჯარე-შემსყიდველი ამბობდა: „Кто наймет у откупщика котел, тот за каждое сварение во оном мыла платит 1 р. 20 коп. также за кубшины, в коих держится мыльная вода, платит 2 р. да

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. III, № 59.

² G. G. Gildenstidt, დასახ. შრ., I, გვ. 356.

ზა გინიანუ კადუ, ვ კოტორი ვისტანვან მყო, 15 კოპ. ვ მასტერუ ვა ვარენი ოტდაბტსა ს კაჟდოგო ნუდა 25 კოპ.“¹

დედოფლის საწარმოთა შორის ვხედვით ზეთის გამოსახდელ ქარხანას. ამ ქარხნის წლიური შემოსავალი შეადგენდა 60 მანეთს². ეს ქარხანა ეკუთვნოდა დედოფალ დარეჯანს. მისივე საკუთრებას შეადგენდა შემოსავლის მომტანი წისკვილები ც-წისკვილების შემოსავალი ნატურალური იყო. მაგ., ველისციხის წისკვილი იძლეოდა 80 კოდ ხორბალს, კოლაგორის ორი წისკვილი — 160 კოდს³. დედოფალ მარიამის განკარგულებაში იმყოფებოდა აბანო, რომელიც გაცემული იყო იჯარით და რომლის შემოსავალი შეადგენდა 400 მანეთს წელიწადში⁴.

არ ჩანს ქუზახანის შემოსავალი, რომელიც საუკუნის პირველ ნახევარში ცნობილი იყო.

ბოლოს გვინდა შევჩერდეთ მეფის შემოსავლის ერთ წყაროზე, რომელსაც აღნიშნავს გვილდენშტედტი. იგი წერდა: „მარილის მოტანა ხდება ერევნიდან, რომელიც საზღვრიდან ორი დღის სავალი გზით არის დაშორებული და მიეცემა მეფეს ბათმანი 10 კაპ., მაგრამ იგი ისევ გაიყიდება 20 კაპ.“ როგორც ჩანს, მეფე სამოცდაათიან წლებში აწარმოებდა მარილით ვაჭრობას. ზევნ ჯერჯერობით ვერ ვიტყვით დროის რა მანძილზე ხდებოდა მარილით ვაჭრობა, იგი იყო მონოპოლიზირებული თუ არა, როგორი იყო შემოსავალი. ადვილად შესაძლებელია, რომ საქმე გვაქვს მარილით ვაჭრობის მონოპოლიასთან, რომელიც საკმაოდ ხშირი მოვლენა იყო ფეოდალურ სახელმწიფოებში.

საუკუნის მეორე ნახევარში მეფე-დედოფლის საწარმოთა რიგი საგრძნობლად გამდიდრდა. იმ ორ საწარმოს, რომელიც არსებობდა საუკუნის პირველ ნახევარშიც და დარჩა მეორე ნახევარშიც (აბანო და სტამბა), დაემატა ახალი საწარმოებიც — ტყვიის, ოქრო-ვერცხლის დამამზადებელი, სპილენძის, საპნის ქარხნები, ზეთის გამოსახდელი ქარხანა, შემოსავლის მომტანი წისკვილები. ნატურალურ შემოსავალს იძლეოდა მხოლოდ სპილენძის ქარხანა და წისკვილები. სხვა საწარმონი ფულადი შემოსავლის მომტანი იყვნენ.

¹ პ. გუგუშვილი, ქართული საბაგო ტარიფი, გვ. 310; АКАК, т. I, № 583.

² АКАК, т. II, № 127.

³ АКАК, т. I, № 179.

⁴ АКАК, т. II, № 127.

7. სხვადასხვა შემოსავალი

ის სხვადასხვა სახის შემოსავალი, რომელიც არსებობდა ქართლისა და კახეთის გაერთიანებამდე, არსებობს ამ ხანაშიც.

მეფე ერეკლე ერთ-ერთ ბრძანებაში აცხადებს, რომ ნადავლი, რომელიც ნაპოვნია საეკლესიო გლეხის მიერ, ეკუთვნის კათალიკოსს, ხოლო რომელიც ნაპოვნი იქნება საეკლესიო პირისა და მისი გლეხების მიერ, ნაწილდება დებულების მიხედვით. როგორც ჩანს, არსებობდა სპეციალური დებულება. უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ ლაპარაკია სამართლის წიგნის იმ ნაწილზე, რომელიც ეხება ნადავლს.

შემოსავლის მნიშვნელოვანი წყარო იყო ხარკი. იაზიკოვის ცნობით (1770 წ.) განჯის ხანი მეფე ერეკლეს აძლევდა 10.000 მანეთს, ერევნის ხანი — 30.000 მანეთს¹. ბუტკოვის ცნობით განჯის ხანი მეფე ერეკლეს უგზავნიდა 50.000 მანეთს, ერევნის ხანიც 50.000 მანეთს².

კონფისკაციის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი მაგალითია ქსნის ერისთავის მამულის კონფისკაცია. ამის შესახებ მეფე ერეკლე 1778 წ. წერდა: „ჩვენი ბრძანება არის ქურთის მოხელევე ილურიძე, ხაჯარაფ კობაძე, ბუჯიაშვილო ნაცვალ, გარეშემოს მოურავო რუსიტაშვილო და ჯაბანიშვილო, და ერთობით ოსნო და ქართველნო! მერე ჩვენ ქსანი და ლიახვი ორისავე წილი ჩვენს სახასოთ დავდევით. თქვენთან სხვას არას კაცს ხელი აღარა აქვს. რაც როსტომ ერისთავს თავის მამის წილი ერგებოდა, ჩვენ გვერდის ძირზე და ქართლში მივეცით. და თუ იმისათვის სხვა მამულის მიცემა გვენებება, სხვას აღავს მივცემთ. ამას ფიცითა ვწერთ, რომ ქსანსა და ლიახვზე ჩვენგან ერთის კომლის კაცის სხვის მიცემა აღარ იქნება“³. 1784 წ. მეფე ერეკლემ ბრძანა, რომ თბილისისა და გორის იმ მოქალაქეების მამულები, რომელნიც გადასახლდებოდნენ სხვა ქვეყანაში, სახასოდ გაეხადათ და მისი ნებართვით გაეყიდათ⁴. აქაც საკმე გვაქვს კონფისკაციასთან.

კონფისკაცია ხშირი მოვლენა და შემოსავლის მნიშვნელოვანი წყარო იყო. ამას უურადლება მიაქციეს თანამედროვეებმა. იაზი-

¹ А. Цагарели, Грамоты..., т. I, стр. 187.

² П. Бутков, Материалы..., ч. II, стр. 75.

³ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, № 412.

⁴ Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, стр. 42.

1
კოე 1770 წ. წერდა: „Также царь наказывает по большей части отъемом всего имения, что ему не малой доход составляет, виновного или иногда правого, названного виновным“. გვილდენშტედტიც 1772 წ. აღნიშნავდა: „ბევრი ბოროტმოქმედება დაისჯება კონების კონფისკაციით, რომელიც ყოველწლიურად ცოტას არ შეადგენს“¹.

მონეტის გაფუჭება გრძელდებოდა ამ ხანაშიც. 1762 წლიდან საუკუნის ბოლომდე აბაზის წონა შემცირდა 4,6 გრ-დან 3,01 გრამამდე. ამრიგად, მონეტის გაფუჭებაც შეზოსავლის წყაროს შეადგენდა.

ამ ხანაშიც მეფე, როგორც დავინახეთ, ხშირად მიმართავდა სესხებს.

მეფე და დედოფალი სხვადასხვა წყაროებიდან ლეზულობდნენ ფეშქაშს. ისინი ლეზულობდნენ ფეშქაშს როგორც საკუთარი ქვეშევრდომებისაგან, ისე დამოკიდებულ, მეგობარ და მფარველ სახელმწიფოებიდან. იაზიკოვი გვაუწყებს, რომ მეფე ერიკლე ლეზულობდა საჩუქრებს თავისი ვასალებისაგან².

«Царь Ираклий получил от султана в подарок шубу, лошадь с убором и саблю», «ханы: нахичеванский и хойский, таврический, урумийский и другие малые владельцы, присылали иногда к царю подарки из уважения к его личным подвигам и чтоб в случае нужды иметь от него помощь...»³

რუსეთის მეფეც უგზავნიდა ქართველ მეფესა და მისი ოჯახის წევრებს ძვირფას საჩუქრებს. მაგალითისათვის საკმარისია დავასახელოთ ის საჩუქრები, რომლებიც იმპერატორმა პავლემ გამოუგზავნა მეფე გიორგისა და მისი ოჯახის წევრებს: მეფეს — ოქროს გვირგვინი, ხვერდის ტახტი, დედოფალს — ალმასებით მოკაზმული ოქროს თაიგული, მეფის შვილებს — ბეჭდები, საათი და სხვა⁴.

ჯარიმების იმ სიას, რომელიც წინათ არსებობდა, შეიძლება დამატოს კიდევ ერთი სახის ჯარიმა, რომლის არსებობა წინათაც არ არის გამორიცხული, მაგრამ რომელიც ნათლად ჩანს ამ ხანის საბუთებიდან: „ბატონის ნაცვალი და მოურავის ნაცვალი ყოველთვის უნდა სინჯავდეს ლიტრას, ადლს, საწყაოს და ყოველსავე საწონს და გასაზომს და თუნგს, და რომელსაც ნაკლებობა და,

¹ G ü l d e n s t ä d t, დასახ. შრ., 356.

² А. Ц а г а р е л я, Грамоты, т. I, 88-186.

³ П. Б у т к о в, Материалы, ч. I, 83-289, 337.

⁴ А. Ц а г а р е л я, Грамоты, т. I, 83-283.

სიმრუდე შეაჩნდეს, ჯარიმა უნდა წაერთვას. იმ ჯარიმის ათის-თავი მოურავისა არის და ამ მოურავის ათის-თავიდან ათის-თავი ბატონის ნაცვლისა არის“¹. არ ჩანს ჯარიმის სიდიდე, მაგრამ იგი არც ისე მცირე იქნებოდა, თუ ერთი პროცენტი ნაცვლისათვის სტიწულის მიმცემი იყო. როგორც ჩანს, ბაზარი მუდმივი მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა. მეთვალყურეობის საგანს შეადგენდა ფასები, სურსათით ვაჭრობა, საზომები, გადასახდელების გაღება. მეთვალყურეობას ანხორციელებდნენ მოურავი, ნაცვალი, მამასახლისი, მელიქი, თარული, მებაფე, ყარაული და მოიჯარადრეც კი.

დარბევის შესახებ არსებობს მეფე ერეკლეს ერთი ბრძანება. ამ ბრძანების ძალით მოურავს ეკუთვნის დარბევის ნაწილი, რომლის გჯნსაზღვრა დამოკიდებულია მეფეზე². ეს საბუთი საკმარისია იმის საილუსტრაციოდ, რომ დარბევა არ იყო გაუქმებული. დარბევა საუკუნის მიწურულშიც კი არსებობდა. საუკუნის ბოლოს ეს თავისებური ჯარიმა ფულითაც აიღებოდა. ამის მაჩვენებელია მეფე ერეკლეს მიერ გაგზავნილი წერილი თავისი შვილი იულონისადმი; ამ წერილში ერეკლე წერდა იმ პირების შესახებ, რომლებიც არ მოისურვებდნენ გამოსვლას: „...აიკელით, მიანგრიეთ და მოანგრიეთ, და ისე ყველანი უკლებლად უნდა გამოვიდნენ... ვინც დაგაკლდეთ, თავადის შვილს ორი თუმანი უნდა წაართოთ, აზნაური შვილს თხუთმეტი მინალთუნი და გლეხს კაცს ერთი თუმანი“³.

ბაითალმანი ქონებაც შეადგენდა შემოსავლის წყაროს. ქონების რეალიზაცია და განძი ამ ხანაშიც, დროგამოშვებით, შეადგენდა ხარჯების დაფარვის საშუალებას. უძრავი ქონების გაყიდვასაც ჰქონდა ადგილი.

ეკლესიის ფინანსებში საუკუნის მეორე ნახევარში არაფითარი არსებითი ხასიათის ცვლილებები არ მომხდარა — მას აქვს შემოსავლის იგივე წყაროები და გასავლის იგივე საგნები. ინტერესს არ არის მოკლებული აღვნიშნოთ, რომ ქართლ-კახეთში ეკლესიას ეკუთვნოდა 384 სოფელი⁴. კათალიკოსის შემოსავალი ასეთი იყო: პური — 2900 კოდი, ღვინო — 395 საპალნე, ფული — 3540 მან. ამ შემოსავალს კათალიკოსი ღებულობდა გლეხებისაგან და სამრევლოსაგან. ბაფეთის ეკლესიებისათვის შეადგენდა 100 მან., ღვინის იჯარა-შესყიდვიდან — 60 მან., საღუქნე

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ. II, გვ. 527.

² Д. Пурцеладзе, Крестьянские грамоты, გვ. 28.

³ საქართველოს სიძველენი, ტ. III, № 63.

⁴ АКАК, т. I, № 649.

ადგილებიდან — 10 მან., ყასაბხანის იჯარა-შესყიდვიდან — 20 მან. და ყაფნის იჯარა-შესყიდვიდან — 10 მან.

რამდენადაც ჩვენ, ვიცით, დღემდე არ არის აღმოჩენილი სახელმწიფო შემოსავალ-გასავლის კრებში XVIII საუკუნის თუნდაც მხოლოდ ერთი რომელიმე წლისათვის. ქართლ-კახეთის საერთო შემოსავალ-გასავლის, „ბიუჯეტის“ შესახებ ჩვენ ორი ცნობა გვაქვს.

იაზიკოვი 1770 წ. წერდა: „Царю Ираклию доходу славывают 150.000 руб., но в том им верить нельзя, ибо приходных и расходных книг не имеют...“¹

ბურნაშევი 1786 წ. წერდა: «Доходы государственные: с поданных денежные и произведениями земли с хлебопашцев, от серебрянных, золотых и медных руд, от таможенных сборов, водочных и табачных откупов, от городов Ганджи и Еревани, простирались, считая и с подарками от соседних ханов до четырех сот тысяч рублей золотом и серебром, но город Тифлис отягчен сверх того особыми налогами; ибо делаются с него поборы по доброй царской воле неопределенные...»².

იაზიკოვის დებულება, ვითომ შემოსავალ-გასავლის წიგნები არ არსებობდა, ყალბია. 150.000 მან., ნაჩვენები იაზიკოვის მიერ, როგორც მეფის შემოსავალი, ჩვენ არამც თუ გადიდებულად, არამედ შემცირებულად მიგვაჩნია. თვითონ იაზიკოვი აღნიშნავს, რომ ზარაფხანის შემოსავალი შეადგენდა 30.000 მან., თბილისის ბაგები — 10.000 მან., განჯის ხანის ხარკი — 10.000 მან., ერევნის ხანის ხარკი, საჩუქრების გარდა, — 30.000 მან., ყველა ეს შემოსავალი ერთად შეადგენდა 80.000 მანეთს. განა სხვა სახის შემოსავალი, რომელიც აღნიშნული არ არის და რომელსაც ჩვენ ამ შრომაში გავეცანიტ, 70.000 მან. მეტი არ იქნებოდა? რასაკვირველია, იქნებოდა.

ჩვენ სავსებით დასაჯერებლად მიგვაჩნია ბურნაშევის ცნობა, ჯერ იმიტომ, რომ იგი აღნიშნავს შემოსავლის ყველა ძირითად წყაროებს და შემდეგ იმიტომაც, რომ 1770 წლიდან და 1786 წლამდე მეფის შემოსავალი გაიზარდებოდა ახალ მნიშვნელოვან საწარმოთა განვითარების საფუძველზე. სახელმწიფოს ყველა სახის შემოსავალი მეტიც იქნებოდა, რამდენადაც, ჩვენის აზრით, ბურნაშევს არა აქვს აღრიცხული დედოფლის შემოსავალი, შემოსავალი მონეტის გაფუჭებიდან და საკრედიტო ოპერაციებიდან.

¹ А. Цагарели, Грамоты, т. I, гл. 187.

² Бурнашев, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, Тифлис, 1896, гл. 5—6.

1801 წლისთვის ჩვენ უკვე გვაქვს შემოსავალ-გასავლის კრებისი, შედგენილი რუსეთის მოხელეების მიერ. ჩვენთან მიღებულია ამ დოკუმენტის შეფასება, როგორც ქართლ-კახეთის 1801 წ. „ბიუჯეტისა“. ეს უდიდესი შეცდომაა. ამ კრების განხილვისას უნდა გვახსოვდეს, რომ საქმე გვაქვს ქართლ-კახეთის შემოსავალ-გასავლის მხოლოდ ნაწილთან. აქ არ არის ნაჩვენები ის დიდი შემოსავალი, რომელსაც მეფე და დედოფალი ღებულობდნენ სახასო მამულებიდან ფულთ ან ნატურით. მაშინდელ ქართლ-კახეთში მეფისა და სახელმწიფოს სახსრები ფაქტიურად გაყოფილი არ იყო. დედოფლის სახსრებს იყენებდა მეფეც და ამიტომ ქართლ-კახეთის შემოსავლის შეფასების დროს ეს შემოსავალიც გათვალისწინებული უნდა იყოს. არ არის ნაჩვენები შემოსავალი მალიდან, მრავალი მისაგებელი, ზოგ საწარმოთა შემოსავალი და მრავალი სხვადასხვა შემოსავალი, რომელსაც ჩვენ ზემოთ გავეცანით.

ბარჯებიც, რასაკვირველია, სრული არ არის. ბოლოს ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ 1801 წ. შემოსავალ-გასავლის კრებისი მხოლოდ ამ წლის პირველი ნახევრის ფარგლებში გამოხატავს ქართლ-კახეთის ფინანსებს, რამდენადაც წლის მეორე ნახევრიდან აქ დამყარდა რუსეთის ხელისუფლება და ფინანსების დარგშიც ბევრი რამ შეიცვალა.

მაშასადამე, ამ საბუთში ჩვენ საქმე გვაქვს მხოლოდ ნაწილთან იმ შემოსავალ-გასავლისა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ქართლ-კახეთში რუსეთთან შეერთებამდე. შემოსავალში ჩვენ ძირითადად საქმე გვაქვს მხოლოდ შემოსავალთან გადასახადებისაგან და ამ შემოსავლის გასაგებად ეს საბუთი დიდი მნიშვნელობისაა. შეიძლება ითქვას, რომ ეს საბუთი სრულად გამოხატავს იმ საგადასახადო შემოსავალს, რომელიც საქართველოს გააჩნდა რუსეთთან შეერთების წინ.

შემოსავალი მონოპოლიებისა და ბაჟების იჯარა-შესყიდვიდან, ზარაფხანიდან, მახტიდან და უძრავი ქონების გაყიდვის საფასურებიდან შეადგენდა 60,287 მან. 45 კაპ., გასავალი შეადგენდა (აქ შედის მეფის ოჯახის წევრების პენსიები, ანარიცხი სახლთუხუცესისა და მდივნების სასარგებლოდ, სხვადასხვა მოხელეების ჯამაგირი, ბილდების აშენება და სხვა წვრილმანი ხარჯები) 59,189 მან. 73 კაპ., გარდამეტი იყო 1097 მან. 72¹/₂ კაპ. აქ არ შედის ის მრავალი ხარჯები, რომელსაც ეწეოდა აღმ. საქართველო 1801 წლამდე¹.

¹ AKAK, т. I, № 583.

ამით ვამთავრებთ ქართლ-კახეთის ფინანსების განხილვას
XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში.

ზოგიერთი დასკვნა

XVIII საუკუნის საქართველოში გაბატონებულია ფეოდალური წარმოების წესი. ჩვენ ამ შრომაში მოკლედ დავახასიათეთ ფეოდალური საზოგადოების წარმოებითი ურთიერთობანი და XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთის ეკონომიური მდგომარეობა.

ფეოდალიზმის დროს აღილი აქვს ზედმეტი პროდუქტის წარმოებას ფეოდალებისათვის ფეოდალური მიწის რენტის ფორმით დამოკიდებული გლეხების ექსპლოატაციის გზით. უხადია, ასე იყო XVIII საუკუნის საქართველოშიც. ფეოდალური საქართველოს მთელი საფინანსო სისტემა ჩამოყალიბებული იყო ამ მდგომარეობის შესაბამისად. გარეშე ეკონომიური იძულება გარკვეულ როლს ასრულებდა მემამულე-ბატონების ეკონომიური ძალაუფლების განმტკიცების საქმეში, მაგრამ ფეოდალიზმის საფუძველს მიწის ფეოდალური საკუთრება წარმოადგენდა.

ფეოდალურ სახელმწიფოს გააჩნდა როგორც შინაგანი, ისე საგარეო ფუნქცია. პირველი (მთავარი) მდგომარეობდა ექსპლოატირებული მასების დათრგუნვაში, ხოლო მეორე კი — ქვეყნის თავდაცვაში.

მემამულეების ბატონობის განმტკიცებას ემსახურებოდა ფინანსებიც, რომლის დანიშნულება იყო მშრომელების დამატებითი ექსპლოატაცია.

მეფე უმსხვილესი მემამულე იყო. იგი თავისი ყმებისაგან ღებულობდა შრომამიგებით რენტას, რენტას პროდუქტებით და ფულად რენტას. გადასახადებს იგი ღებულობდა როგორც მეფე მშრომელის აუცილებელი პროდუქტიდან. გადასახადების აღებას საფუძვლად ედვა არა მეფის მიწით სარგებლობა, არამედ მეფის ბრძანება, რამდენადაც მის ხარჯებს ვერ ფარავდა მართო რენტა. ამავე დროს უნდა გვახსოვდეს მარქსის დებულება იმ შემთხვევისათვის, როდესაც სახელმწიფოა მიწის მესაკუთრე და არა კერძო მემამულენი: „მაშინ რენტა და გადასახადი ერთმანეთს

ემთხვევა, ანდა, უფრო სწორად რომ ვთქვათ, მაშინ, არ არსებობს არავითარი გადასახადი, რომელიც განსხვავებული იყოს მიწის რენტის ამ ფორმისაგან¹.

მეფე არა მხოლოდ გადასახადების, არამედ რენტის სახითაც ითვისებდა გლეხის აუცილებელ პროდუქტს, რაც იწვევდა მეურნეობის დაცემას, გლეხთა ბრძოლის გაწვევებას და გლეხთა აჯანყებებსაც კი.

მთელი საუკუნის მანძილზე ქართლ-კახეთის სამეფო ხარჯებში წამყვანი როლი ეკუთვნის სამხედრო ხარჯებს. ქართლ-კახეთი თავისი არსებობის შენარჩუნებისათვის არ ზოგავს მატერიალურ სახსრებს. სამხედრო ხარჯების როლი საუკუნის მანძილზე იზრდება კიდევაც, თუ მხედველობაში მივიღებთ ყველა ხარჯს, გამოწვეულს თავდაცვით. იგი იზრდებოდა მიუხედავად იმისა, რომ საუკუნის მეორე ნახევარში ქართლ-კახეთი არ იბდიდა ხარკს ირანის სასარგებლოდ. მმართველობის ხარჯებს არ ემჩნევა მნიშვნელოვანი ცვლილებები, იზრდება სამეურნეო ხარჯების მნიშვნელობა, ვინაიდან ფართოვდება სახასო მამულის ექსპლოატაცია, არსდება ახალი საწარმოები. იზრდება სოციალურ-კულტურული ხარჯების მნიშვნელობა, რამდენადაც განათლების საქმე სახელმწიფო მზრუნველობის საგნად იქცევა. მთელი საუკუნის მანძილზე ხარჯები გვევლინება როგორც ნატურალური, ისე ფულადი სახით.

საუკუნის მანძილზე აღგილი აქვს ძვრებს შემოსავლის ნაწილშიც.

ფეოდალურ გამოსაღებთა სისტემაში შესამჩნევ ცვლილებებს აღგილი არ ჰქონია.

საუკუნის მანძილზე გაქრა არყისა და სამღებრო მონოპოლიები, მაგრამ შემოღებულ იქნა თამბაქოს მონოპოლია; გადიდდა ბაჟებით დაბეგრულ საქონელთა რიცხვი და საბაჟო განაკვეთიც, მაგრამ რუსეთთან და იმერეთთან ვაჭრობა განსაკუთრებული მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა. საუკუნის მიწურულს შემოღებულ იქნა ახალი გადასახადი — სამღებრო ბაჟი.

პირდაპირ გადასახადებს ეტყობა ერთგვარი უნიფიკაცია, რამდენადაც მახტას ვხვდებით ქალაქში, ხოლო კოდისპურსა და სურსათს — იმ ადგილებში, სადაც იგი წინათ არ ზანდა (ყაზახი, ელი, შამშადილი, ბამბაკი). მახტა ქალაქში და კოდისპური და სურსათი დასახელებულ ადგილებში აიღებოდა განსაკუთრებული

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. 2. თბილისი. 1959 წ., გვ. 411.

ვითარების დროს, მაგრამ ვინაიდან ასეთ ვითარებას ხშირად ჰქონდა ადგილი, ეს გადასახადები ჩვეულებრივ გადასახადებად იქცა, რაც უფლებას გვაძლევს ვილაპარაკოთ გადასახადების ერთ-გვარ უნიფიკაციაზე. პირდაპირ გადასახადებს შემცირება ეტყობა, რამდენადაც კოდისპურის განაკვეთი შემცირებულ იქნა. XVIII საუკუნის ბოლოს პირდაპირი გადასახადების როლი შემცირდა. მაგალითად, იმ გმირული ბრძოლის შედეგად, რომელსაც ქართლ-კახეთის მოსახლეობა უწევდა გარეშე დამპყრობლებს, გაქრა საური და ტყვის ხარჯი.

ზოგიერთ ცვლილებებს აქვს ადგილი მისაგებელთა სისტემაში, ზოგი ნატურალური მისაგებელი ფულად მისაგებლად გადაიქცა, გადიდდა განაკვეთები. ზარაფხანა, ე. ი. მისაგებელი მონეტის მოჭრისაგან, გაცემულია იჯარით.

საუკუნის ბოლოსათვის გაჩნდა ახალი, მნიშვნელოვანი საწარმონი — ახტალისა და ალავერდის, საპნის ქარხანა და სხვ. ამრიგად, საუკუნის შანძილზე საწარმოთა რაოდენობა გადიდდა. სტამბის ექსპლოატაცია საუკუნის დასაწყისში უშუალოდ წარმოებდა, საუკუნის ბოლოს კი იგი იჯარით იქნა გაცემული. საწარმოს უშუალო ექსპლოატაციისა და იჯარით გაცემის გვერდით გაჩნდა ექსპლოატაციის ახალი სახეც—მონაწილეობა (ახტალისა და ალავერდის საწარმონი).

არავეითარი მნიშვნელოვანი ცვლილებები არ მომხდარა იმ სხვადასხვა შემოსავალში, რომელსაც ჩვენ გავეცანით ზემოთ. ნატურალური გადასახადების გადაყვანა ფულად გადასახადებში ძლიერ იშვიათი მოვლენაა; ამის ყველაზე უფრო თვალსაჩინო მაგალითია ყასაბხანის შემოსავლის გადაქცევა ნატურალური შემოსავლიდან ფულად შემოსავლად. მახტის ნატურალური ნაწილის გადაყვანა ფულზე და ზოგიერთი მისაგებელი.

XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთის ეკონომიკას არ შეეძლო გამოეწვია არსებითი ცვლილებები თინანსებში.

განსვენებული ავალიანი ოდესღაც წერდა: «Сложной задачей в истории грузинского крепостного права является установление и точное исследование крестьянских повинностей. Трудность задачи заключается, во-первых, в том, что повинности крестьянские представляют чрезвычайное разнообразие и дробность не только по одним географическим полосам, но и по отдельным помещичьим владениям; часто повинности слишком мелочны и потому трудно уловимы. Конечно, разнообразие повинностей может быть уложено в определенную схему, но это схематизирование не выразит подлинной исторической действительности, перечень же всех

პოვინностей покажет чрезвычайную, значительно превышающую действительность повинностное отношение крестьян»¹.

ავტორი მართალია იმაში, რომ გლეხის ვალდებულებათა დადგენა რთულ ამოცანას წარმოადგენს. იგი მოითხოვს ზანგრძლივ და საჯახირო მუშაობას, მაგრამ ამას მკვლევარი ვერ გაეჭკევა. გლეხის ვალდებულებათა სრული აღრიცხვა და ისეთი სისტემატიზაცია, რომელიც გააადვილებს მათ მიმოხილვასა და შესწავლას, აუცილებელია. ავალიანმა აშკარად გვერდი აუხვია სიმძნელებებს და დაკმაყოფილდა იმით, რაც არ არის საკმარისი. ასეთ სიმძნელებებს არა მხოლოდ ავალიანმა აუხვია გვერდი. ა. ხახანაშვილის ის წიგნიც, რომელსაც აქებს ავალიანი, არ ამოწურავს გლეხების ვალდებულებათა თუნდაც მარტო სიას².

ა. ხახანაშვილმა ჩამოთვალა ნაწილი გადასახდელებისა და გამოაცხადა: „...აქ ჩამოთვლილი ხარჯი სრული არ არის, და, ვინც მოისურვებს ამ საგნის დაწვრილებით გაცნობას, ეურჩევეთ მიჰმართოს Brosset-Introduction (170—176), რომელსაც ანბანზედ ჩამოთვლილი აქვს 120 გადასახადი“ (გვ. 105). ბროსე გადასახდელთა მართლაც ანბანზე ჩამოთვლით დაკმაყოფილდა. მაგრამ ეს ყველაფერი არ ამცირებს ორივეს დამსახურებას. ბროსემ პირველმა დაადგინა ამ გადასახდელების სია, ხოლო ხახანაშვილმა კი თითოეული გადასახადის შინაარსის მოცემაც კი სცადა. მათ გააქეთეს ის, რაც უნდა გაქეთებულიყო გამოკვლევის პირველ ეტაპზე.

ჩვენ გვაინტერესებს ქართლ-კახეთის სამეფოს ფინანსები. ჩვენ შეგვხვებოდა მოსახლეობის, კერძოდ, გლეხობის იმ გადასახდელებს, რომელიც მიდიოდა მეფისა და დედოფლის სასარგებლოდ. ვცდილობდით ამომწურავი სისრულით მოგვეცა მეფის შემოსავლის წყაროები, კერძოდ, მოსახლეობის (განსაკუთრებით გლეხობის) გადასახდელების სახეები და მათი ისეთი სისტემატიზაცია, რომელსაც მოითხოვს ამ ხანის ფინანსების შესწავლა. ვფიქრობთ, რომ მიზანს ძირითადად მივაღწიეთ; ყოველ შემთხვევაში ჩვენ ვიმედოვნებთ, რომ არ გამოგვრჩენია შემოსავლის ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი წყაროები, გლეხების გადასახდელთა ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი სახე. მაგრამ, ამასთანავე, ჩვენ გვახსოვს, რომ ჩვენი გამოკვლევის გარეშე დარჩა არასამეფო

¹ С. Аваляни, Крестьянский вопрос в Закавказье, т. I, Крепостное право и история крестьянской реформы в Тифлисской и Кутаисской губерниях, Одесса, 1917,

² ა. ხახანაშვილი, ბატონუბობა საქართველოში რუსეთთან შეერთებამდე, ქუთაისი, 1910 წ.

გლებების გადასახდელები თავიანთი ბატონების სასარგებლოდ (თავადი, აზნაური). ეს გადასახდელები ვერ შევა შეფის ფინანსებში. საჭიროა მათი ამომწურავი შესწავლა და ისეთი „სტემატიზაცია“, რომელიც ნათლად გამოსახავს ისტორიულ სინამდვილეს. ამ მხრივ თვალსაჩინოა პროფ. დ. გვრიტიშვილის შრომა „ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან“ (თბილისი, 1955), სადაც გაშუქებულია სათავადოების მეურნეობა და გლებების გადასახდელები.

მეფის შემოსავლის შესწავლის დროს თვალში გვეცემა შემოსავლის წყაროების სიმრავლე და მასთან ერთად თითოეული წყაროს სიმცირე. გასაგებია, რომ მაშინდელ ქართლ-კახეთში არც ერთი წყარო არ იძლეოდა მნიშვნელოვან და საგრძნობ შემოსავალს; მაშინ შეუძლებელი იყო დამყარება რამდენიმე წყაროზე. პატარა ქართლ-კახეთის მეფეს საქმე ჰქონდა შემოსავლის წვილ წყაროებთან და იგი იძულებული იყო გაეჩინა შემოსავლის რაც შეიძლება მეტი წყარო. მაგრამ ამასთან არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ასეთ მდგომარეობას ადგილი ჰქონდა სხვა ფეოდალურ სახელმწიფოებშიაც, რაც გამომდინარეობდა წარმოების მაშინდელი წესიდან, ეკონომიკის მაშინდელი მდგომარეობიდან.

ძნელია შემოსავლის ისეთი წყაროს მოძებნა ქართლ-კახეთში, რომელიც არ არსებობდა სხვა ფეოდალურ სახელმწიფოებში, მაგრამ ადვილად შეიძლება შემოსავლის ისეთი წყაროების ჩამოთვლა, რომელიც არსებობდა სხვა ფეოდალურ სახელმწიფოებში და არ არსებობდა ქართლ-კახეთში.

ფეოდალური ევროპა ცნობილი იყო მრავალგვარი რეგალიებით, რომლის ქვეშ საბოლოოდ იფარებოდა სხვადასხვა სახის შემოსავალი—ფისკალური მონოპოლია, აქციზი, ბაჟი, პირდაპირი გადასახადები, მისაგებელი და თვით დომენიალური შემოსავალიც კი. ბევრ ასეთ შემოსავალს არ ჰქონდა ადგილი ქართლ-კახეთში. აი, ის რეგალიები, რომელიც გავრცელებული იყო ევროპაში და რომელსაც არ ეცნობდა ქართლ-კახეთი: მებაღურობა, ნადირობა, სამთო, წისქვილი, თოვლის კრეფა და შენახვა, ჩვრის კრეფა, დანის ლესვა, ღუმელების წმენდა, სატყეო, საგზაო, სამდინარო, ღვინით ვაჭრობა და თვით ცეკვა და მუსიკაც. არ არსებობდა თანაჰლებობათა გაყიდვა, როგორც მეფის შემოსავლის წყარო; ქართლ კახეთი არ იცნობდა პირველი ლამის უფლებას და აქედან გამომდინარე ფულად და ნატურალურ გამოსაღებს.

ამ მხრივ საქართველო განსხვავდებოდა ევროპის ფეოდალური სახელმწიფოებისაგან. ევროპის ფეოდალური სახელმწიფოებისაგან განსხვავებით, ჩვენი ქალაქები არ იყო დატვირთული სპეცია-

ლური საქალაქო გადასახადებით. ქალაქი, როგორც დაეინახეთ, იხდიდა ზოგიერთ იმ გადასახადს, რომელსაც იხდიდა სოფელი. ქალაქის არაჩვეულებრივი გადასახადებიც კი არ სცილდებოდა სოფლად არსებულ გადასახადთა სახეებს. ბაჟის გადამხდელი არა მხოლოდ ქალაქის, არამედ სოფლის მოსახლეობაც იყო.

ქართლ-კახეთში ქართველების გარდა სხვა ერების წარმომადგენლებიც ცხოვრობდნენ. მაგ., სომხები, ებრაელები, ბერძნები, თათრები, რსები, ლეკები. ვაქარ-ხელოსნები უმთავრესად სომხები და ებრაელები იყვნენ. მაგრამ სახელმწიფოს არც ერთი კაცი არ გაუხდია შემოსავლის წყაროდ მხოლოდ მისი ეროვნული წარმომადგენლის ან სარწმუნოების საფუძველზე; არც ერთი ერისა და სარწმუნოების ადამიანისათვის არ ყოფილა შექმნილი სპეციალური საგადასახადო რეჟიმი. თათრების გადასახდელების სპეციფიკური სახე გამოწვეული იყო მათი ყოფა-ცხოვრების თავისებურებით და არა მათი ეროვნული და სარწმუნოებრივი კუთვნილებით. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ებრაელები არ იყვნენ დაბეგრილი სპეციალური გადასახადებით, როგორც, მაგალითად, გერმანიაში, სადაც ისინი იხდიდნენ სპეციალურ გადასახადებს (მაგალ., „goldeuer Opferpfennig“). როგორც „დასტურლამალიდან“ ჩანს, ებრაელებს არ მოეთხოვებოდათ რაიმე ისეთი გამოსაღები, რაც არ მოეთხოვებოდა ქართველს. სადღეოდოლო „დასტურლამალში“ ვკითხულობთ: „ქრისტეს შოშის მარხუაში თოთხმეტი გოდორი თევზი ქართველთ დაიქირონ, ურიათ ჩამოიტანონ, და ორი გზა ბზობა — ხარებობას. ურიები რუისიდან ღვინოს ჩამოიტანენ. ტივსაც ჩამოიტანენ... ბაჟი ურიას აბარია მარჩილი ოცი... ურიას კომლზედ თითოს ულაცს, ურიას თითოს ჩარექს სანთელს და თვთოს ჭამს... ურიის ქალი გათხოვდეს აბასი“¹.

ან კიდევ: „ზოგჯერ კვერნა შეეწერება, ქართველმა, სომეხმა, ურიამ უნდა გამოიღონ“ (ქრცხინვალის გარიგებისათვის, გვ. 122). ებრაელები საგრძნობი შეღავათებითაც სარგებლობდნენ, რამდენადაც ზოგიერთი მათგანი განთავისუფლებული იყო ბაჟის გაღებისაგანაც კი. რასაკვირველია, ებრაელი, რომელიც ყმა არ იყო, არ იხდიდა იმ ფეოდალურ გამოსაღებებს, რომელსაც იხდიდა ყმა. ამრიგად, ებრაელი არამც თუ არ იყო დაბეძმებული სპეციალური გადასახადებით, არამედ უფრო მსუბუქადაც იყო დაბეგრული.

¹ დასტურლამალი, გვ. 120.

გლეხების ფეოდალური ვალდებულებათა გვერდით არსებობდა არაპირდაპირი გადასახადები, პირდაპირი გადასახადები, მისაგებელი, შემოსავალი საწარმოებიდან და ა. შ.

ზოგი გადასახადი ფულადი იყო, ზოგი კი — ნატურალური, ზოგის გასტუმრება შეიძლებოდა ფულით ან ნატურით, ზოგისა კი — ფულითაც და ნატურითაც.

ზოგ გადასახადებში ქარბობდა ნატურალური გადასახადები (გლეხის ვალდებულებანი მეფის, როგორც მემამულის წინაშე), ზოგში კი — ფულადი (არაპირდაპირი გადასახადები, პირდაპირი გადასახადები, მისაგებელი, სესხები, ხარკი). მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ როლს, რომელსაც თამაშობდა მეფის შემოსავალში გლეხის ვალდებულებანი და ნატურალური გადასახადები, უნდა ვალიაროთ, რომ ფეოდალური ხანის ნატურალური მეურნეობა საგრძნობლად იჩენდა თავს ფინანსებშიც. ამ ხანაში ჯერ კიდევ შეუძლებელი იყო ყველა გადასახადის გადაყვანა ფულზე; ნატურალურ გადასახადებს საუკუნის ბოლომდე ეკავა საპატიო ადგილი.

უნდა ვიფიქროთ, რომ მონეტის გაფუჭებაც აბრკოლებდა ნატურალური გადასახადების გადაქცევას ფულად გადასახადებად. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით, შეუძლებელია ითქვას, როგორი იყო მეფის ბიუჯეტში ფულადი და ნატურალური შემოსავლის ხვედრი წონა. ჩვენ მაინც უფლება გვაქვს ვთქვათ, რომ XVII საუკუნის პირველ ნახევარშიც ფული თანდათან იჭრებოდა საფინანსო მეურნეობაში.

კანონმდებელი ცდილობს ზოგიერთი გადასახდელის აღების დროს გადახდელთა დიფერენციაციას; აქედან — ცნებანი: მამულიანი, უმამულო, ღარიბი, შეძლებული; დიდი მამული, ცოტა მამული; დიდი, შუათანა, პატარა და იმის დაბალი სოფელი; კარგი გლეხი, მცირე გლეხი, დაბალი გლეხი, მაგრამ ასეთი დაყოფის საფუძველი ნათლად არ ჩანს.

მთელი რიგი გამოსაღებები და სპარსული გადასახადი (ტყვის ხარჯი) აიღებოდა გაწერის საფუძველზე. ამრიგად, საფინანსო პრაქტიკა იცნობდა როგორც საგანაკვეთო, ისე საგანმანაწილებლო გადასახდელებსაც.

ქართლ-კახეთი კარგად იცნობდა იჯარა-შესყიდვის ინსტიტუტს. იჯარით გაიციმოდა მხოლოდ ისეთი გადასახადები, რომლის აღება წარმოებდა მრავალ ადგილას, მრავალჯერ, ყოველდღიურად. იჯარა-შესყიდვით იყო გაცემული ფისკალური მონობოლიები (არაყხანა, თამბაქო, სამღებრო), ყასაბხანა, დაბახანა, ბაეები; მისაგებლებიდან იჯარა-შესყიდვით იყო გაცემული ყაფნის

შემოსავალი და შემდეგ კი—ზარაფხანაც: იჯარით იყო გაცემული ზოგი საწარმოც, მაგ., აბანო, საუკუნის ბოლოს კი—სტამბაც.

იჯარა-შესყიდვით გაცემას თავისი დადებითი მხარე ჰქონდა: სახელმწიფო წინასწარ და დროულად ლეზულობდა მტკიცე თანხას. გარდა ამისა, მას აუცილებელი ჰქონდა ყოველდღიური რთული მუშაობა და ხარჯები, რომელიც დაკავშირებულია ამა თუ იმ გადასახდელის აღებასთან.

მაგრამ, მეორე მხრივ, იჯარა-შესყიდვას დიდი ნაკლიც ჰქონდა. იჯარადარი სრულებით არ იყო თავისუფალი განაკვეთებისა და ფასების დაწესებაში; განაკვეთები და ფასები დაწესებული იყო კანონით. იგი საფუძვლად ედვა იჯარა-შესყიდვის ფასს; მაგრამ გადამხდელი იჯარადარის ხელში იმყოფებოდა, რომელიც ხშირად სცილდებოდა დაწესებულ განაკვეთებსა და ფასებს თავის სასარგებლოდ.

აღსანიშნავია, რომ იჯარა-შესყიდვით არ იყო გაცემული გლეხის ფეოდალური გამოსაღები და პირდაპირი გადასახადებიც. ამ გადასახდელთა აღება უფრო ადვილი იყო და სახელმწიფო მას თავის ხელში იტოვებდა. მიუხედავად, რომ ამ გადასახდელებს იგი ლეზულობდა თუ ერთდროულად არა. დროის მოკლე მანძილზე მაინც, უმთავრესად შემოდგომაზე, მოსავლის აღების შემდეგ.

როგორც დავინახეთ, გადასახადების გაწერა და აკრეფა ხდებოდა გადამხდელთა აღრიცხვის საფუძველზე. აღრიცხვის შედეგები თავს იჩენს თვითონ. დასტურლამალშიც, სადაც ხშირად არის აღნიშნული, თუ რამდენია ამა თუ იმ სოფელში და მხარეში კომლი, გადამხდელი და არაგადამხდელი. მოვიტანთ მხოლოდ ერთ მაგალითს: „საბარათაშვილოს არის საკომლო 910; ყაფლანის შვილის საკომლო 300. იქმნა 1210, ამისი თარხანი და აყრილი 230; გამომღები 980“¹.

საბუთებიდან არ ჩანს, რომ მეფე მოიჯარადრესგან მოითხოვდა ანგარიშს კამპანიის ჩატარების შესახებ, მაგრამ მეფე მოითხოვდა დაწესებულ ვადაში ანგარიშის შედგენას და წარდგენას იმ გადასახადების აკრეფის შესახებ, რომელსაც აწარმოებდა მეფე თვითონ თავისი მოხელეების საშუალებით (მაგ., სახასო პური, კოდისპური). ამრიგად, ქართლის საფინანსო მეურნეობა ზუსტ ანგარიშსწორებას იცნობს XVIII საუკუნის პირველ ნახევარშიც კი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ანგარიშების შედგენა და წარდგენა

¹ დასტურლამალი, გვ. 74.

ერცელდებოდა არა მხოლოდ სახასო პურზე და კოდისპურზე, არამედ სხვა შემოსავალზედაც.

გადასახდელების აკრეფა ხდებოდა როგორც განაკვეთების დაწესების, ისე შეწერის გზითაც.

ძალზე საჭირო და საინტერესო იქნებოდა გლეხობის ცალკე ფენების, ხელოსნების, ვაჭრების საგადასახდელო ტვირთის დადგენა ამ პერიოდში, აგრეთვე გადასახადთა ნატურალური და ფულადი ნაწილის დადგენა, მაგრამ დღეს-დღეობით ეს ყოველად შეუძლებელია, ვინაიდან არ მოგვეპოვება საჭირო მასალები. ოდესმე შესაძლებელია ეს საკითხი სათანადოდ დამუშავდეს.

საილუსტრაციოდ ჩვენ შეგვიძლია მოვიტანოთ ცნობა ერთ რომელიმე სოფლის გადასახდელების შესახებ. ავიღოთ, მაგალითად, ბოლნისი. „ღალა ბატონს ერგება, შვიდი პატრონს, და მერვედი ბატონს: რაც გამოვა, სოფელ ზუნა აძეს, ერთი სამეხრეო რასაც მოხნავს: უნდა მომკონ და მოზიდონ, გაღეწონ და ქალაქს ჩამოიტანონ. ზოგჯერ ბევრი მოვა და ზოგჯერ ცოტა. ზუარს რაც მუშაობა და სარი მოუნდება, უნდა იმუშაონ: ორმოცდაათი საპალნე ტკბილი კოფორზედ აიტანონ. კულუხი რასაც ბატონი შეაგდებს, მოსავალზედ ჰკიდია: რაც კულუხი და ზურის ტკბილი დარჩება, ზოგს ბატონი ჩამოატანებებს და ზოგი სოფელმა უნდა ჩამოიტანოს ქალაქს. სააღდგომო ზროხა ერთი, ცხენარი სამი, ქათამი თუთხმეტი; ასრევ საშობაო სძეს; მალი სძეთ, თავზედ ხუთი აბაზი, და ორი შაური მოხელეების არის ამაზედ რომელსაც ცოლი ჰყავს, ნახირის თავი ჯარი ერთი პირისთავი და საბ ლახე მართებული. სამეჯინიზო ბატკანი; ბაზიერს წელიწადში კომლზედ ერთი ქათამი; აჯილღის ქერი კოდი ორმოცდა ათი, გაცემულზე კოდის პური, ქათამი თუ აბარია — 70, სარგებელი — წელიწადში 210, საშობაო-სააღდგომო 30, ბატონი რომ აიყრება ათი ცხენი ან იმისი ქირა უნდა მოართჳან. — მოურავისა სძეს კომლზედ კოდი პური ორი, ტკბილი დიდი კოკა 1, მოყალენს გუთანს თითოს დღეს უხნავს და უფარცხავს, მოურაწყავენ, მოუმკიან, გაღეწენ, ჩამოუზიდავენ; ორს კომლზედ ერთი ულაყი სძესთ ქალაქამდინ, კომლზედ ორი კვერცხი, ყაჭი, ბატონის მოსავლის ათისთავი მართებული, თავის-გასამტეხლო ძროხა, აგრეთვე გასამყრელო, სოფლის კაცმან რომ ჰქრივი წაიყუანოს, ხარი არა სძეს, და თუ გარეშომომ წაიყვანოს, კარი სძეს; რაც მამული გაისყიდვის თუმანზედ ათი შაური, ბევრის ცხენის პატრონს ბატკანი, ცოტას თიკანი, გასამართავი გარ-მარჩილი. სამასპინძლო, სამს კომლზედ თოხლი 1, ბურვაკი 1, კომლზედ ქათამი, კომლზედ ნახევარკოდი ფქვილი, ნახევარი კოდი ქერი, ოროლი ჩაფი

ტკბილი. ამას თუ უნდა წაიღებს, თუ უნდა იქ დახარჯავს, მალ-
ზედ თავზედ შვიდ ფულნახევარი-ნაცულის სარგო: თავის ბატო-
ნის ათისთავი, კომლზედ ერთი ჩაფი ტკბილი, გასამყრელოდ
მარჩილი, საჩექმე აბასი. მამულის გასყიდვაში თუმანზედ აბასი
და ერთი შაური, კომლზედ¹ თითო ძღვენი და თითო სათარი
შეშა. — მამასახლისა: კომლზედ ტკბილი ჩაფი ორი, კომლზედ შეშა
ორი, ქალის ქორწილზედ აბასი ერთი, გასამყრელოდ მარჩილი
ერთი; მამული რომ გაისყიდოს, თუმანზედ შაური ხუთი. მემაღლისა:
თავზედ შვიდი ფულ ნახევარი. ერთი ძღვენი. ერთი ლიტრა ქერი
თავისს ღვინითა. — ჯასადრის სარგო: ბატონის სამეხრეოსი და
ღალის ათის-თავის ნახევარი. კომლზედ ღალის გამომღებს:
სამ-სამი ლიტრა ქერი, მალის გამომღებზედ თავზედ შვიდ ფულ-
ნახევარი და ძღვენი. ღალის ხასადარი, მამასახლისი და ნაცუალი
ერთად სკამენ².

მაგრამ არ უნდა დაგვაფიწყდეს, რომ ბოლნისელებს, ისე რო-
გორც სხვებსაც, უხდებოდათ სხვაგვარი გადასახდელებისა და
ბეგრის გაღებაც. აქ არაფერია ნათქვამი ბაყებზე, საურზე და
სხვა მისაგებლებზე. უნდა გვახსოვდეს, რომ საქმე გვაქვს გადა-
სახდელთა ჩამოთვლასთან და არა საგადამხდელო ტვირთთან.
ამასთან დაკავშირებით ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ გუდასახად-
თა გრძელი სია მაშინდელ ქართლში სრულებით არ ნიშნავს იმას,
რომ ყოველი გლეხი ან მოქალაქე ყველა აღნიშნულ გადასახდელს
იხდიდა. მართალია, არსებობდა ისეთი გადასახდელი, რომელიც
გლეხს პერიოდულად და სისტემატურად უნდა გაეღო, მაგრამ
არსებობდა მრავალი ისეთი გადასახდელიც, რომელსაც იგი თა-
ვისი სიცოცხლის მანძილზე ერთრ-ორჯერ, ანდა სავსებით არ
იხდიდა (მისაგებელი, ჯარიმა და სხვ.).

გადასახდელებისაგან ნაწილობრივი ან სრული, დროებითი ან
მუდმივი განთავისუფლება საკმაოდ ჩვეულებრივი ამბავი იყო.

აი, მაგალითები სრული და დროებითი განთავისუფლებისა:
„ახალი მოსული კაცი ერთს წლამდის თარხანი იყოს, ნურასა
ჰსთხოვენ; საბატონო ულაყი არა ჰსდებია, ნურც ჰსთხოვენ...
აყრილის კაცის სახლში რომ სხუა მოსული გლეხი შევიდეს იმისს
ნახნავე ნათესს ზუ წაართმევენ, და ამ გლეხმა ბატონის სამსახური
და გამოსაღები იმ წელიწადს ქნას“³.

„თუ რომელიმე სოფელი სახელმწიფო, სათავადო, ანუ სააზ-
ნაურო დაისეტყვებოდა იმ წელიწადს აღარას გამოართმევდნენ

¹ დასტურლამალი, გვ. 17—19.

² იქვე, გვ. 10—11.

გამოსაღებს“, და შემდეგ: „უკეთუ რომელიმე სოფელი სახელმწიფო, სათავადო ანუ სააზნაურო მტერთაგან წარიტყვენბოდა სანამ მას შიგან მცხოვრებელნი თავისაჲ მდგომარეობად მოვიდოდნენ განთავისუფლებდნენ ყოვლის გამოსაღებიდამ“¹.

ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ის მასიური განთავისუფლებები გადასახდელებისაგან, რომელსაც ჰქონდა ადგილი ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევის შემდეგ, ე. ი. 1795 წ. შემდეგ.

მეფე სასტიკად იცავდა გადასახადებისაგან განთავისუფლების წესებს. ამ მხრივ საინტერესოა ერთი დოკუმენტი, რომელიც ეკუთვნის 1768 წ. მეფე ერეკლე ბრძანებს, რომ თელავის მცხოვრებნი, ახლახან გადმოსახლებულნი სხვადასხვა ადგილებიდან არ იქნენ გადატვირთული გადასახადებით².

ზოგჯერ, როგორც ეთქვით, ადგილი ჰქონდა სრულ განთავისუფლებას სხვადასხვა გადასახდელებისაგან დროებით ან მუდმივად. ეს იყო მეფის წყალობის უდიდესი გამოვლენა, რომელსაც საფუძვლად ედგა რაიმე დამსახურება მეფის წინაშე. მოვიტანთ რამდენიმე მაგალითს. მეფე ვახტანგ VI მისი მრავალგვარად ნამსახური გლეხის ინდო ბაბაშვილის მამული მიღებული, მემკვიდრეობით ან ნათესავეებისაგან ნაყიდი, გაანთავისუფლა 10 წლით სამეფო გადასახდელებისაგან³.

სითარხნის წიგნში, რომელიც შაჰ-ყულიხანმა 1704 წ. მისცა ხატის თელეთელებს, წერია: „...ასრე გათარხნეთ, რომე არაფერი საჩვენო სათხოვარი და გამოსაღები არ გეთხოვებოდესთ, არა კოდისპური, არა საბალახე, არა პირისთავი და სამეჯინიბო, არა ნახირისთავი, არც ღორის საბალახე, არა ხენა და მუშაობა თვინიერ ერთს სათათროს საურისა და ლაშქარ-ნადირობისა მეტი არა გეთხოვებოდეს რა“.

წყალობის წიგნში, რომელიც საქართველოს ჯანიშინმა ვახტანგმა 1711 წ. მისცა მანგლისის ეკლესიის ყმებს, წერია: „... არაფერი საჩვენო სათხოვარი არა გეთხოვებოდეს რა, არა კოდისპური, არა ღალა, არა მალი, არა სამეკობრის მძებნელო, არა საბალახე, არა პირისთავი, ნახირისთავი, არა სეფეობა და ჟლაცი და სამუშაო ერთის სათათროს საურისა და ლაშქარ-ნადირობისაგან კიდე“.

¹ ჩუქულობანი, გვ. 89, 90.

² Д. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, გვ. 21.

³ Д. Пурцеладзе, Грузинские дворянские грамоты, გვ. 15.

სითარხანის წყალობის წიგნში, რომელიც საქართველოს გამგებელმა ბაქარმა 1716 წელს მისცა ამილლასა და სხვა ბარათაშვილებს, წერია: „...გიბოძეთ თქვენის მამულის სითარხნე მთასა თუ ბარს, რისა ყმისა და მამულის მქონებელი იყვენით, ასრე გაგვითარხნებია, რომე არაფერი საჩვენო სათხოვარი და გამოსაღები არა ერთხოვებოდეს რა, არა კოდისპური, არა საკომლო ბზე და ქათამი, არა ნახირისთავი, არა საბალახე, არა პირისთავი, შიშლიგი არა სამეჯინიბო, არა სამეჯოგო, არა კოჯრისა და სხვა სასახლის მუშაობა, არა ქეშიკი, ქვევრის რეცხა, არა ყარაის ბზე, არა ნახშირი თეითნიერ ერთის ლაშქარ-ნადირობისა, სათათროს საურისა და ეკლესიის მუშაობის მეტი არა ეთხოვებოდეს რა“¹. ამავე ტომში მოცემულია სითარხნის წიგნები, რომელიც ეკუთვნის შემდეგ დროსაც, მაგრამ საკმარისია იხილ, რაც ჩვენ მოვიტანეთ. სითარხნის წიგნი წარმოადგენს ან უკვე წინათ მიცემული სითარხნის განახლებას, ანდა იგი პირველად იძლევა თარხნისობას. თვალსაჩინოა, რომ მეფე ადვილად ანთავისუფლებს გადამხდელებს ყოველი გადასახადებისაგან და ბეგრისაგან, გარდა ლაშქრობა-ნადირობისა და სათათრო საურისა. ამ მხრივ საინტერესოა ერთი დოკუმენტი, რომლიდანაც ჩანს, რომ საური გამოწაკლისის სახით აიღებოდა განთავისუფლებული პირებისაგანაც. საბუთი ხელმოწერილია იმამ ყული ხანის მიერ.

„აწე წელს ჯელმწიფემ ნაეროზის ფეშქაში ითხოვა და შიომ-ბეგ მდივანი გამოვგზავნეთ და ტყუშ და საური ორივე გვეთხოვნა, მაგ ქვეყანას დიდათ ძალი დაემართებოდა და ტყუშ აღარავის ვსთხოვეთ და მაგდენი ხარჯი მაგ ქვეყნით არ გამოვა, რომე ფეშქაში გამომზადებულ-იყო და ყოველს ეფისკოპოსს წლევეანდელი საური ვსთხოვეთ და შენც ამდენი ერთგულობა და ჩტენი სამსახურის მდომი იყავ, რომე მაგის უარს ნურც შენ მოგვახსენებ; წლევეანდელი შენის ყმის საური შემოგვაწივე, ნურც ამის უარს იტყვი და ეს-კი ნუ გონია ანდა საკუთლადიოთლა ვითხოვო და ან ჩტენი წყალობა გუჯრები მოეშალო და წელს დიად გვექირება, კიდეც შემოგვაწივე და ნურც უარს იტყვი. შენც ახალ-გაკეთებული კაცი იყავ, არ უნდა გვეთხოვნა, მაგრამ

¹ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. I, ბატონ-ჯმური ურთიერთობა XV—XVIII სს., ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1940, № 175, 200, 241.

წელს კი დაგვიტმე, შემოგვაწივე და შენც ჩქმნის წყალობის მოი-
მედე იყავ¹.

ბოლოს, აღსანიშნავია, რომ კანონმდებელი სასტიკად ებრძვის
გადასახდელთა ყოველგვარ შემოქმედებას. სამართლის წიგნში
ვკითხულობთ: „ქვეყნისა და ქალაქთა შენახვისა. უღების დაღება
კაცის კლვის ოდენი არის, ამაღ რომე ბოლო აღარ მოეღების. და
კელმწიფემ მოსამართლემ და გამგებელი მღრთისა და კელმწიფის
მოშიში უნდა დააყენოს რომე კელითაც გამოუვიდეს“².

ჩვენ დავინახეთ, რომ ღარიბი სულ განთავისუფლებულია გა-
დასახდებისაგან, მცირე შეძლების ადამიანი შემცირებულ განა-
კვეთს იხდის, ხოლო ახალი მოსული კაცი კი, ისე როგორც და-
ზიანებული ჯბედური შემთხვევით, დროებით მაინც თავისუფლდება
გადასახდელისაგან; ზოგ შემთხვევაში ადგილი აქვს მუდმივ გან-
თავისუფლებასაც. მეფე იბრძვის არსებული წესების დაცვისათვის,
იგი მოითხოვს ფრთხილ მოპყრობას გადამხდელისადმი.

მაგრამ ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ შეღავათებს უაღრე-
სად კლასობრივი ხასიათი ჰქონდა, მით უმთავრესად გაბატონებუ-
ლი კლასი სარგებლობდა. შეღავათებს გლეხების მიმართ საფუძ-
ვლად ედგა ზრუნვა სამხედრო ძალისა და გადასახდელთა წყაროს შე-
ნახვაზე. გადამხდელთა წრე ფართო იყო და გადასახდელის აღება
გადამხდელთაგან უღმობლად ხდებოდა. ადგილი ჰქონდა გადასახ-
დელთა შემოქმედებასაც, მიუხედავად იმისა, რომ მასთან ბრძოლა
წარმოებდა. ჩვენ დამაჯერებლად მიგვაჩნია ის ცნობები, რომელიც
მოგვეპოვება ამის შესახებ: „для ебора обороа посылаются еса-
улы, которые при еборе ноее себе крадут“³. „...ჩვეულებრივ
გადასახდლები... უღმობლად აიღებოდა“⁴.

რუსეთის მთავრობის მოხელეები სულ იმას აღნიშნავდნენ,
რომ ქართველი მეფეების დროს ადგილი ჰქონდა არაჩვეულებრივ
ბოროტმოქმედებებს გადასახდელთა აღების დროს⁵, იჯარადრების
ანგარებას⁶.

დაბოლოს, ერთი რამ მაინც უნდა აღინიშნოთ. სხვადასხვა
მონობოლიების (რეგალიებისა და მასში ჩართული გადასახდლების)
სუსტი განვითარება ქართლ-კახეთში უმთავრესად უნდა ავხსნათ

¹ АКАК, т. I, № 29.

² ვახტანგ VI, სამართლის წიგნი, მუხ. 214.

³ Записка капитана Языкова, А. Чагарели, Грамоты, т. I, გვ. 187.

⁴ G ü l d e n s t ü d t, დასახ. შრომა, т. I, გვ. 356.

⁵ АКАК, т. I, № 158.

⁶ იქვე, № 583.

წარმოებისა და ალებ-მიცემობის, ქალაქური ცხოვრების უფრო სუსტი განვითარებით, ვიდრე ევროპის ქვეყნებში. ეს გარემოება, ჩვენი აზრით, იწვევდა ფეოდალურ გამოსაღებთა მნიშვნელობის ზრდას მეფის ბიუჯეტში.

ცნობილია, რომ დასავლეთ ევროპაში ეკლესიის ფართო დაფინანსების პერიოდს, ეკლესიის ეკონომიური და პოლიტიკური განმტკიცების პერიოდს, მოჰყვა საერო ხელისუფლების მიერ ეკლესიის ქონების, შემოსავლის წყაროების თანდათანობითი მითვისების პერიოდი. ქართლ-კახეთში, იმ პერიოდში მაინც, რომელსაც ახლა ვიხილავთ, არ ჰქონდა ადგილი ეკლესიის ქონებისა და შემოსავლის წყაროების მითვისებას. ეკლესია ძლიერი, პრივილეგირებული მემამულეა და სახელმწიფო ფიქრობს, რომ მას არა აქვს უფლება ხელჰყოს მისი სიმდიდრე. ამ მხრივ ძლიერ მნიშვნელოვანი და საინტერესოა მეფე ერეკლესა და გიორგის განცხადებანი: «Царь Ираклий объявил жителям Уджарма, что он «не только отнять, но даже прикасаться к церковным землям не может», и что в отношении пользования монастырскими землями они должны обратиться к настоятелю монастыря»¹.

მეფე გიორგიმ 1796 წ. განაცხადა, რომ მას არ აქვს უფლება ჩამოართვას ეკლესიას ნაბოძევი მამული და გლეხები².

ჩვენ დავინახეთ, რომ არსებობდა მთელი რიგი ფულადი და ნატურალური გადასახადები, რომლებიც აიღებოდნენ არა მხოლოდ თავდაზნაურების მამულში (ლაშქრობა, ნადირობა, საური, მალი, კოდისპური, ტყვის ხარჯი), არამედ ეკლესიის მამულშიც (ლაშქრობა, ნადირობა, საური). ამრიგად შეუძლებელია ვილაპარაკოთ ქართლ-კახეთში საგადასახადო იმუნიტეტზე, შეუვალაობაზე. ქართლ-კახეთის მეფეს უფლება ჰქონდა აეღო გადასახადები არამც თუ თავდაზნაურების, არამედ საეკლესიო მამულებშიც.

მეფე დაინტერესებული იყო როგორც შემოსავლის, ისე გასავლის სახითა და მოცულობით. დასტურლამალში მეფე აცხადებს, რომ უნდა შევიტყოთ, «რა მოსულა, რომ იმისი ფიქრი ვჰქმნათ»³. მას უნდა გაეთვალისწინებინა მოსალოდნელი შემოსავალი და გასავალი. ეს არ იყო ძნელი, ვინაიდან ფეოდალურ გამოსაღებთა და პირდაპირი გადასახადების გადამხდელნი აღრიცხულნი იყვნენ, განაკვეთები დაწესებული იყო, ხოლო ზოგიერთ

¹ Д. Пурцеладзе, Грузинские церковные гуджари (грамоты). გვ. 85.

² იქვე, გვ. 35.

³ დასტურლამალი, გვ. 72.

გადასახდელი „შედგებით“ აიღებოდა, ე. ი. ასაღები თანხა წინასწარ განისაზღვრებოდა. ყველაზე უფრო ძნელი იყო არაპირდაპირ გადასახადების გამოანგარიშება. მაგრამ ნუ დაგვაფიწყდება, რომ ეს გადასახადები იჯარა-შესყიდვით იყო გაცემული და მეფემ უკვე წლის დასაწყისშივე იცოდა, თუ რას მიიღებდა ასეთი გადასახადებისაგან. ცხადია, რომ საეარაუდო შემოსავალ-გასავლის აღრფცხვა ძალზე მიახლოებითი იქნებოდა.

ჩვენ დავინახეთ, რომ ხდებოდა ანგარიშების შედგენა და მეფისადმი წარდგენა დანიშნულ ვადებში; ეს გვაიძულებს ვაღიაროთ, რომ აღგილი ჰქონდა ფაქტიური შემოსავალ-გასავლის აღრიცხვასაც. ნ. ბერძენიშვილმა გამოაქვეყნა მრავალი „ანგარიშის წიგნი“ და „ხარჯის ნუსხა“, რომელიც ეკუთვნის მთელ XVIII საუკუნეს (იხ. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. III, თბილისი, 1955 წ. გვ. 37—147).

იმის შემდეგ, რაც ჩვენ ვთქვით, დაუჯერებელია იაზიკოვის განცხადება: „Царю Ираклию доходу сказывают 150000 р., но в том им верить нельзя, ибо они приходных и расходных книг не имеют...“¹.

რუსეთის მოხელეები აღნიშნავდნენ უწყისების უსრულობასა და უსწორობას, სახელმწიფო არქივის უქონლობას². სახელმწიფო არქივის დიდი ნაწილი დაიღუპა 1795 წ. და არქივის უქონლობა 1802 წ. არ ნიშნავს იმას, რომ იგი არ არსებობდა წინათაც. დავთარხანის არსებობა სახელმწიფო არქივის არსებობას ნიშნავდა.

ამ პერიოდში ჯერ კიდევ საქმე გვაქვს მეფის პირად ნუსხასთან, რომლის შეცვლა და გადალაზვა მის პირად სურვილზე იყო დამყარებული. ცხადია, აქ ჯერ კიდევ არ შეიძლება ლაპარაკი ბიუჯეტზე, როგორც საკანონმდებლო აქტზე, რომელიც აღრიცხავს ყველა სახელმწიფო შემოსავალსა და გასავალს (განსხვავებულს მეფის შემოსავალ-გასავლისაგან) და რომლის შესრულება, როგორც კანონისა, სავალდებულოა მთავრობისათვის.

მეფე თვითმპყრობელი იყო, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ იგი არ მიმართავდა რჩევისათვის ვინმეს ან სასამართლოს გადაწყვეტილებას. ამ მხრივ საინტერესოა ერთი დოკუმენტი, რომელიც ეკუთვნის 1708 წ. და რომლის შინაარსს გადმოგვცემს დ. ფურცელაძე: «В грамоте определяется размер церковного налога с триолетских имений Узнариани и Карукугмарти советом, состоявшимся по приказанию царевича Вахтанга, из сардала (главнокомандующего) Луарсаба Орбелишвили, мдиванбега (главного судьи)

¹ დასახ. შრ., გვ. 187.

² АКАК, т. I, № 583.

Эраста Шаликашвили, Назира (хранителя печати), Эдишера и мдивана (судьи) Отара.¹

დავით ბაგრატიონი გვაუწყებს, რომ მეფის ღარბაზი იხილავდა საფინანსო საკითხებს².

სამწუხაროდ, ამ დრომ ჩვენ არ დავგეიტოვა შენაქრები ნუსხები, ამიტომ ვერ ვიტყვი, როგორი იყო მეფის წლიური შემოსავალი და გასავალი მთლიანად.

ამ პერიოდის ქართლის ფინანსები დიდ განსაცდელში იყო ხშირი და დაძაბული ომების გამო. ეს ომები, ერთი მხრივ, ადიდებდა ქვეყნის გასავალს, მეორე მხრივ კი ამცირებდა შემოსავალს, რამდენადაც ნაღვურდებოდა ცალკე ოჯახები, სოფლები და მთელი რაიონებიც, ეს კი იწვევდა შემოსავლის მრავალი წყაროს მოსპობასა და შესუსტებას წლების მანძილზე.

დაძაბული საფინანსო მდგომარეობა დამახასიათებელია მთელი საუკუნისათვის. დეფიციტი მუდმივი მოვლენა უნდა ყოფილიყო, აქედან გამომდინარეობს ჩვენი მეფეების მიერ სახსრების შეუწყვეტელი ძებნა; საგარეო სესხების აღების ცდა ფიასკოდ დამთავრდა. მონეტის გაფუჭება და შინაგანი სესხები იყო დეფიციტის დაფარვის საშუალება, მაშინ როდესაც, სხვა ღონისძიებანი (გადასახადების გადიდება, საწარმოთა დაარსება) არ იყო საკმარისი მის მოსაპობად. ასეთ პირობებში გადამხდელთა ტვირთი არც ისე მსუბუქი იქნებოდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ XVIII საუკ. მომხდარ აჯანყებათა ერთ-ერთი მიზეზი საგადამხდელო ტვირთიც იყო.

XVIII საუკ. ქართლ-კახეთში ჩვენ ვხვდებით საფინანსო ურთიერთობათა საერთაშორისო მოგვარების ცდებსაც. მოვიგონოთ მეფე ერეკლეს წერილი თავად მოურავოვისადმი რუსეთის ოქროსა და ვერცხლის მონეტების კურსის შესახებ საქართველოში³. მეფე ერეკლემ თავაზიანად განაცხადა უარი ისეთი კურსის დადგენაზე, რომელიც არ იქნებოდა ხელსაყრელი ქართლ-კახეთისათვის.

მეფე გიორგი მოითხოვდა რუსეთში ჩასული ქართველი ვაჭრების განთავისუფლებას იმ გადასახადებისაგან, რომელიც აიღებოდა იქ ყაზარმების შენახვისა და სხვა სამხედრო საჭიროებისათვის. იმპერატორი პავლე ამის შესახებ ა. კოვალენსკის სწერდა:

«...сочли мы нужным указать вам, дабы вы пристойным образом дали приметить его в-у сколь неуместно сие требование, и что оное удовлетворено быть не может потому, что по всей справедливости и его подданные, пользуясь выгодами торговли в Им-

¹ Д. Пурцеладзе, Церковные гуджари, გვ. 71.

² დასახ. შრომა, გვ. 236—239.

³ იხ. წინამდებარე შრომა, გვ. 71.

პერიი нашей, должны наравне со всеми в ней обитающими нести все те повинности, кои на них полагаются».¹

ამ საკითხში უკვე ქართლ-კახეთის მეფე დამარცხდა. ასეთი იყო XVIII ს. ქართლ-კახეთის ფინანსები. სხვა სამეფოთა ფინანსები ჩვენი სპეციალური გამოკვლევის საგანი არ ყოფილა. მაგრამ ახლა უკვე შეიძლება განვაცხადოთ, რომ მოსახლეობის გადასახდელთა დარგში, ე. ი. შემოსავლის უმნიშვნელოვანეს და უდიდეს ნაწილში, საქართველოს სხვა მხარეებშიც არსებითად იგივე სურათი გვქონდა. მსგავსებას ვერ დაფარავს ზოგიერთი ტერმინების სხვაობა.

XVIII ს. საქართველოს ფინანსების შედარება ევროპის ფეოდალურ სახელმწიფოთა ფინანსებთან გვიჩვენებს, რომ პირველს ბევრი მსგავსება აქვს მეორესთან, მიუხედავად იმ განსხვავებისა, რომელიც აქ იყო აღნიშნული. მაგრამ პირველი ჩამორჩება მეორეს რამდენიმე საუკუნით. ამიტომ ჩვენთვის ინტერესს არ არის მოკლებული მაგალ., შემდეგი შრომა: M. Vuitry, *Etudes sur le regime financier de France avant la revolution de 1780; les trois premiers Valois (1328—1380)* T. I, II, Paris, 1893.

1783 წ. საქართველო გადავიდა რუსეთის მფარველობის ქვეშ. ქართლ-კახეთის საბოლოო შეერთება რუსეთთან მოხდა მანიფესტის საფუძველზე 1801 წელს. მალე რუსეთს შეუერთდა სამეგრელო, აფხაზეთი, იმერეთი, გურია. ქართველი ხალხი გადარჩა ფიზიკურ განადგურებას. საქართველომ რუსეთის სახით პოვა უდიდესი მოკავშირე, მეგობარი და მფარველი. საქართველოს შეერთებამ მძლავრ და ცენტრალიზებულ რუსეთთან ხელი შეუწყო მის ეკონომიურ და კულტურულ განვითარებას. საქართველოს შეერთებას რუსეთთან, მიუხედავად იმისა, რომ რუსეთის სათავეში იდგნენ მეფე და „პომეშიკები“, ჰქონდა „უდიდესი პროგრესული მნიშვნელობა ქართველი ხალხის შემდგომი პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული განვითარებისათვის“².

ეს დებულება ეხება ფინანსებსაც. საქართველომ რუსეთის შეერთების შემდეგ მიიღო უფრო პროგრესული საფინანსო სისტემა, თუმცა ფინანსები კვლავ ინარჩუნებდა მშრომელთა დამატებითი ექსპლუატაციის დანიშნულებას³.

¹ А. Цагарели, Грамоты, т. II, в. II, № 216.

² Вековая дружба русского и грузинского народов, «Заря Востока», 13/VIII—1954 г.

³ В. Г. Чантладзе, Финансы в дореформенной восточной Грузии (1801—1864 гг.). Автореферат диссертационной работы на соискание ученой степени доктора экономических наук, Тбилиси, 1954.

1. გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი

- პელაბარი 120
 აზერბაიჯანი 43
 აზია 30, 35, 167
 ალავერდი 208, 210, 220
 ალი 137, 144
 ანანური 8
 ანდია 112
 აფხაზეთი 234
 ალექი 120, 121, 128
 აღმოსავლეთ საქართველო 40, 41, 75, 217
 ახალგორი 8
 ახალდაბა 128
 ახალციხე 195
 ახტალა 208—210, 220
- ბამბაკი 195, 200, 202—204, 219
 ბიზანტია 49, 91
 ბოლნისი 112, 120, 121, 127, 190, 226
- ბანჯა 47, 58, 165, 190, 193
 გერმანია 15, 37, 223
 გორი 8, 10, 125, 144, 147, 149, 183, 185, 195, 200, 201, 203, 213
 გორისა 112
 გურიი 234
- ღამბლუტი 112, 125
 დასავლეთ ევროპა 85, 119, 231
 დასავლეთ საქართველო 40, 73, 75, 91
 დიღომი 112, 121, 124
 ღურნიკი 125, 126, 129
 ღუშეთი 200
- ეგვიპტე 30, 64
 ევროპა 14, 35, 57, 58, 64, 65, 82, 85, 88, 98, 101, 167, 186, 231, 234
 ელი 202, 219
 ერევანი 47, 58
 ერევნის სახანო 165, 189
- ჰელსინკი 177, 212
 კენეცია 65, 75
 კემისი 124
- ზემო ქართლი 122, 137
 ჰემო—Хотинский 119
- თბილისი 8, 9, 20, 25, 32, 38—42, 44, 46, 57, 60—64, 66—69, 71—74, 76, 96, 118, 132, 139, 144, 145, 147, 149, 151, 160, 164, 176, 179—181, 183, 185, 189, 194, 195, 199—207, 213, 216
 თეთრ-სოფელი 112
 თელავი 8, 177, 200, 203, 207
 თრიალეთი 123, 125
 თურქეთი 67
- იალღუჯი 134
 იერუსალიმი 200
 იმერეთი 143, 189, 192, 195—197, 219, 234
 ინდოეთი 57, 61
 ირანი 10, 17, 24, 36, 38, 40—43, 45, 46, 56, 58, 67, 99, 173, 189, 190, 192, 194, 196, 197, 219
 იტალია 64

ძაქთისხევი 120, 125

კაქასია 10, 56, 63

კახეთი 10, 26, 56, 67, 107, 118,
119, 145, 155, 162, 163, 169, 171,
172, 178, 183, 185, 194, 197,
200, 202, 205, 213

Корети 119

ლენინგრადი 31

შელანი 183

მისკინალი 203

მოსკოვი 19, 58

მტკვარი 180

მცხეთა 170, 200, 207, 215

მწყენთი 124

Напакисеви 119

ნაფარული 176

ნახიკევენი 58, 165

ოსეთი 10, 56, 145

ოსმალეთი 10, 35, 40, 56, 75, 110,
189, 190, 192, 194, 196, 197, 208,
209

Отхвалиани 119

პეტერბურგი 57, 58, 98

პრუსია 85

რუსი 223

რუსეთი 7, 10, 12, 14, 15, 17, 19, 24,
25, 35, 37, 46, 48, 51, 56, 57,
58, 63, 68, 70—72, 75, 82, 91,
98—101, 141, 142, 173, 176, 186,
188—190, 192, 194—197, 199,
201, 204, 208, 214, 217, 219, 230,
232, 233

საბარათასშვილო 137

სამეგრელო 234

საფრანგეთი 15, 19, 20, 64, 67, 101

საქართველო 12, 14, 16—28, 30—
53, 56, 58—60, 62, 64, 65, 69,
72, 73, 75—77, 82, 85—87, 93,
95—103, 125, 133, 139, 141, 144,
145, 152, 156, 164, 166, 167, 185,

187, 188, 196, 197, 207, 208,
210, 217, 218, 222, 233, 234

სიონალი 8, 183, 203

სომხეთი 205

სომხეთი 147

სტამბოლი 97

სურამი 8, 10, 200

თაშირი 112, 123, 125

ურწყავე 120

ფლორენცია 64

ძართლი 10, 26, 36, 41, 47, 56, 58,
65, 69, 75, 83, 84, 97, 104—106,
110, 113, 118, 119, 122, 136—
140, 143, 151, 153, 157, 162,
165, 167, 169—172, 178, 182, 185,
192, 199, 201, 202, 205, 213,
225, 227, 233

ქართლ-კახეთი 7, 8, 11, 12, 39, 41,
45, 56—58, 60, 61, 67—69, 71,
77, 98, 99, 104, 110, 173, 174,
178, 188, 200, 202, 210, 215—
224, 230, 231, 233, 234

ქვემო ბოლნისი 125

ქიზიუი 107, 118, 169, 174, 200

ქოლავირი 177, 180, 212

შაბაზი 195

ყაზახი 200, 202, 203, 219

ყაიყული -123

შამშადილი 202, 219

შულავერი 112, 125, 134, 147, 203,
204

ჩინეთი 57

ცხინვალი 137, 144, 183, 200

ძველი გომარეთი 126

ფილკანი 8

წინძორ კუტი 125

ჯუფარი 125

ჭურორი 112

ჭოლანდია 59, 64, 75, 101

2. საკუთარ სახელთა საძიებელი

- ბელონი ს. 220, 221
 აზატ-ხანი 110
 ალექსანდრე მეფე (1412—1443) 147
 ალექსი-მესხიშვილი ი. 106
 ამირეჯიბი ზაზა 176
 ანა იმპერატორი 72
 ანა (კანანოვის ჭერი) 176
 ანდრონიკაშვილი რევაზ 107, 175
 ანტონ კათალიკოსი 113
 ალა-შაჰადხანი 40, 91, 96, 99, 100, 201, 209, 210, 228
- ბაგრატიონები 41, 43
 ბაგრატიონი დავით გიორგის ძე 168
 ბაქრაძე დ. 91
 ბარათაშვილი ვახტანგ 176
 ბარათაშვილი ს. 176
 ბაქარი 166
 ბაქარი (საქართველოს გამგებელი) 229
 ბერძენიშვილი ნ. 17, 32, 47, 62, 76—78, 81, 89, 92, 98, 111, 114, 182, 183, 229, 232
 ბროსე მ. 20, 21, 30, 48—50, 56, 221
 ბურნაშვი 35, 37, 204, 216
 ბუტკოვი პ. 173, 174, 209, 210, 213, 214
- ბაბაშვილი ვ. 116, 156
 გაბაშვილი ტიმოთე 58
 გარსევანიშვილი დიმ. 176
 გვილენშტედტი გ. 26—29, 34, 37, 38, 40, 44, 51—53, 55, 58, 62, 68—71, 73—76, 180, 211, 212, 214, 230
 გვრიტიშვილი დ. 83, 222
- გიორგი (ერეკლეს მეგვიდრე) 38, 92, 95, 100
 გიორგი მეფე 88, 176, 195, 210, 214, 231, 233
 გიორგი შიხელის ძე 49—51
 გროტე პ. 24
 გუგუშვილი პ. 31, 32, 55, 133, 161, 184, 187—189, 191—193, 206, 212
- ღვითაშვილი ელიზბარ 159
 დავით ბატონიშვილი 181
 დარეჯან დედოფალი 88, 91, 98, 173, 174, 177, 183, 201, 212
 დიმიტრი დონელი 45, 46
 Димитриев Ф. 91
 დომენტი III კათალიკოსი 57, 97
- ეკატერინე II 39, 45, 70, 72, 98—101, 177
 ელისაბედი (იმპერატორი) 70, 72, 98, 99
 ენგელსი ფ. 60
 ენუქიძე თინა 12
 ერეკლე მეორე 26—28, 31, 34, 38, 39, 54, 58, 70—73, 91, 96, 100, 111, 145, 166, 173—178, 180, 181, 196, 197, 207—211, 213—215, 228, 231, 233
- ვახტანგ ბატონიშვილი 62, 106, 200, 232
 ვახტანგი (საქართველოს კანიშინი) 228
 ვახტანგი (ერეკლე მეფის შვილი) 176

ეახტანგ VI 11—14, 22, 30, 46, 47,
 54, 58, 63, 94, 95, 104, 111, 118,
 141, 159, 164, 165, 230
 ეახუტი ბატონიშვილი 114, 115
 ეინკლერი პ. 28, 35, 51
 ზიშელი გ. 19
 მთაწიშვილი ე. 78, 81, 86, 89, 107,
 146, 175, 188
 თეიმურაზ ბატონიშვილი 30, 32—35,
 40, 63, 74—76
 თეიმურაზ მეორე 26, 31, 67, 68, 91,
 98, 99, 111, 141, 145, 166, 197
 მახიკოვი ნ. 39, 44, 47, 48, 68, 174,
 180, 200, 205, 213, 214, 216,
 232
 იმამ ყული ხანი 229
 ნოანე მრისხანე 38
 იულონი (მეფე ერეკლეს ძე) 211, 215
 ძაქაბაძე ს. 27, 55, 174
 კახანაძე დ. 15, 20, 33, 36, 67, 68
 კაუფმანი ი. 12, 14
 კლუჩევსკი ე. 19
 კნორინგი კ. 26, 30, 40, 188, 189,
 202, 204, 206, 233
 კონსტანტინე (კახეთის მმართველი)
 110
 ლაზარევი ი. 26, 30, 40, 202
 ლევან ბატონიშვილი 58
 ლენინი ე. ი. 7, 8, 79
 ლოვი ი. 57
 ლომოური თ. 114
 ლორთქიფანიძე ი. 147
 ლუღოვიკო XIV 58
 მარიამ დედოფალი 181, 183, 201, 212
 მარკსი კ. 8, 13, 35, 60, 103, 218, 219
 მაყაშვილი სვიმონ 176
 მელიქიშვილი სოლომონ 26, 27, 209
 მელიქიშვილები 106
 მელიქსეთ-ბეგო ლ. 95
 მესხია შ. 10
 მოკეევი 189
 მოურავოვი ა. 57

ნადირ-შაჰი 25, 67
 ნათაძე გ. 183, 184
 ომარ-ხანი 58, 173, 174, 208
 ორბელიანი ა. 176
 ორბელიანი პაპუნა 30—32, 168
 პავლე იმპერატორი 100, 214, 233
 პახომოვი ე. 21, 27, 36, 42, 43, 49,
 55, 56
 პეტრე I 70, 101
 პეტრონიუსი 62
 პოკაფოლოვი ანასტასი 208
 პოსოშკოვი ი. 38
 პოტიოშკინი გ. 39
 შორდანი თ. 57, 78, 97
 Petili A. 91
 სვიმონ მეფე (1556—1600) 150
 სულხანიშვილი დარეჯან 176
 სულხან მდივანი (თუმანიშვილი) 106
 სულხან-საბა ორბელიანი 30, 57, 98,
 102, 108, 120
 სურგულაძე ივ. 116, 155, 159
 სურგუნოვი ე. 176
 ტავერნიე ე. 36, 46, 76
 ტურნეფორი პ. 30, 44, 62, 64, 67
 უმიკაშვილი პ. 106, 112
 უჩაგეიშვილი დ. 10
 შალაყანდიშვილი ზ. 176
 ფურცელაძე დ. 31, 93, 107, 113, 119,
 163, 232
 ქართველიშვილი სოლომონ 186
 ქეთევანი (კახეთის მეფის ასული) 197
 ქოიავა ნ. 20
 ქრისტე 223
 შაუხჩიშვილი ს. 183
 ყიფშიძე იოსებ 30, 102
 ყორანაშვილი 98

შანიძე ა. 30, 102

შაჰ-აბასი 41, 65

შაჰ-ყულიხანი 228

შოდუარი 48

ჩანტლაძე ვ. 186, 234

ჩუბინოვი დ. 106

ცაგარელი ა. 40, 44, 48—51, 56,
63, 68, 71, 98—100, 174, 177,
180, 198, 200, 205, 213, 214, 216,
234

ციციშვილი (თბილისის მოურავი) 175

შავეკაძე გარსევან 57, 99, 100, 176

კიკინაძე ზ. 31, 168

ხახანაშვილი ა. 221

ხუსეინ, ყული ყუენი 46

ჯავახიშვილი ივ. 14, 48, 51—55, 63,

64, 74, 75, 98, 105—107, 111

ჯანაშია ს. 98, 111

ჯონ-ლო 101

8. ტერმინების სამიჯნელო¹

- აბაგი 30
 აბაზი 1-1, 12, 15, 17, 20—23, 26, 28—30, 37, 41, 43, 48—50, 54, 63, 65—67, 69—72, 74—76, 109, 112
 აბაზი ვერცხლის 12
 აბაზი ორმაგი 48
 „აბუყელი“ 64
 ავერსი 39
 ათფარიანი 68
 აიარი 36, 41
 აკრეფა გადასახდელების 225, 226
 ალაჩუნი 151, 153
 ალთენი 67
 ამბარდანი 116
 ანაზლაურება მოხელებების 111
 ანარიცხი 111, 113, 118, 145, 171, 179, 201, 202
 აპარატი საფინანსო 114, 116
 არაყხანა 111, 224
 არსი კრედიტის 101
 არქივი სახელმწიფო 252
 ასლანი 11, 63, 64
 ასოციაცია საკრედიტო 82
 ასპრი 30
 აქციზი 139, 222
 აქციზი ტექსტილის 185
 აღმწერელი 116
 აღრიცხვა 130
 აღრიცხვა გადამხდელთა 155, 225
 აღრიცხვა შემოსავალ-გასავლის 232
 აღსამწერლო 151
 „ახალი თეთრი“ 28, 93
 „ახალი მანეთი“ 71, 72
 ბაზარი თამასუქების 61
 ბაზარი მონეტების 62, 67, 75
 ბაზარი მსოფლიო 59
 ბაზარი სამონეტო 62—64, 68, 69, 71
 ბალანსი საგადამხდელო 58
 ბალანსი სავაჭრო 58
 ბანკი გენერალური 101
 ბანკი კაპიტალისტური 82
 ბანკა საასიგნაციო 101
 „ბაჟთა ადგილი“ 108
 ბაჟი 108, 113, 138, 139, 142, 144, 145, 155, 176, 181, 182, 185, 187, 194, 196—198, 200, 201, 219, 222, 224, 227
 ბაჟი არყის 182
 ბაჟი გაზიდვის 139, 195
 ბაჟი დიფერენციალური 141, 197
 ბაჟი თამბაქოსი 186
 ბაჟი კახეთის 107, 145, 200
 ბაჟი მთარეელობითი 141
 ბაჟი ნატურალური 199, 200
 ბაჟი ნატურით 144
 ბაჟი საკათალიკოსო 200
 ბაჟი სამეფო 200
 ბაჟი სამღებრო 184
 ბაჟი სატრანზიტო 139, 195
 ბაჟი, საყარაულო 187, 200, 201
 ბაჟი სპეციფიკური 140, 195, 196, 198
 ბაჟი ტყვისა 111, 144
 ბაჟი ფასეულობითი 140, 196, 199
 ბაჟი ფისკალური 141
 ბაჟი ფულადი 144, 199
 ბაჟი შემოზიდვითი 139, 189, 195
 ბაჟი შინაგანი 187

¹ ნაჩვენებია მთავარი ადგილები.

- „ბატონის სათხოვარი“ 108
 ბეგარა 106, 108, 117, 120, 123, 128, 129, 135, 151, 170, 178
 „ბეგარა რაზედაც დაუძახონ“ 124
 ბეგარა საბინაო 125
 ბეგარა საგზაო 123
 ბეგარა საზილი 124
 ბეგარა სამხედრო 146, 152, 155
 ბეგარა სანადირო 152
 ბეგარა სარუო 124
 ბეგარა ტიკით 125, 179
 ბეგარა შეშით 124
 ბეგარა შრომითი 123, 124, 132
 Беглар 12
 ბიმეტალოზი 12
 ბირჟა 61
 ბირჟა საფონდო 60
 ბისტი 17, 21—23, 29, 41, 52, 65
 ბისტი ვერცხლის 33, 34
 ბისტი სპილენძის 33, 34
 ბიუჯეტი 216, 217, 231, 232
 ბიუჯეტი მეფის 104
 ბიუჯეტი სახელმწიფო 104
 ბოგანო 108
 ბოლსახადი არაპირდაპირი 224, 232
 გადასახადი არაჩვეულებრივი 204, 223
 გადასახადი ნატურალური 48, 79, 146, 148, 151—153, 155, 178, 202, 205, 220, 224, 226, 231
 გადასახადი პირდაპირი 146, 155, 170, 201, 204, 205, 219, 222, 224, 225
 გადასახადი საგანაკვეთო 154
 გადასახადი სასურსათო 174
 გადასახადი სახელმწიფო 106, 170, 171
 გადასახადი სპარსული 154, 224
 გადასახადი სპეციალური 223
 გადასახადი საქალაქო 106
 გადასახადი ფულადი 79, 130, 152, 153, 155, 178, 205, 220, 224, 226, 231
 გადასახადი ქსოვილზე 185
 გადასახადი-შემოქმედება 114, 230
 გადასახადი 117
 გადასახადი საგანმანათლებლო 224
 გადასახადი სოფლის 226
 გადამხდელი გადასახადის 152
 გადახდის კანონიერი საშუალება 12
 გადიდება გადასახადის 233
 „გათარხნება“ 108
 გამოძღვები 108
 გამოძღვები მახტის 203
 გამოსაღები 108, 129, 152, 175
 გამოსაღები თევზაობისათვის 180
 გამოსაღები ნატურალური 11, 118—120, 123, 127, 129, 151, 178
 გამოსაღები სოფლების 106
 გამოსაღები ფულადი 111, 118—120, 123, 127, 129, 130, 178
 გამოსახლება სპილენძის მონეტის 38
 გამოსყიდვა ტყეების 174
 გამოყენება წყლის 133
 გამოყოფა ვერცხლის 35
 გამოსესხებელი 82, 83, 88, 90, 93—95, 97, 103
 განაკვეთი 142
 განაკვეთი გადასახდელთა 105
 განაკვეთი მტკიცე 130
 განაკვეთი საბაჟო 140, 198, 219
 განძი 47, 88, 168
 გარეგნობა მონეტების 38
 გარიგება თეთრის 11, 12
 გასაველი სამეფო 114
 გასამტეხლო 167, 169, 170
 გასამყრელი 113, 117, 159, 163, 163
 გატანა ფულის 57, 58
 „გაუცემელი“ 108
 გაფორმება სესხისა 88
 გაფუქება მონეტის 20, 22, 25, 27, 36—38, 45, 54, 62, 69, 93, 94, 101, 166, 198, 199, 214, 224, 233
 „გაუცემელი“ 108
 გაწერა გადასახადის 225
 გიორგაული 11
 გირვანქა 26
 გირვანქა სტერლინგი 52
 გრივინი 24
 „გულდენი“ 64
 ღაარსება საწარმოთა 233
 დაბახანა 138, 224
 დავალიანება ეკლესიისა 80
 „დავთარხანა“ 109, 116, 232

დათქმა 95
 დათქმა ვერცხლის 93
 დათქმა ოქროსი 94
 დამზადება ლითონებისა 208
 დანგი 11, 13
 დარბევა 168, 215
 დაფარვა ღეფიციტის 166
 დაფინანსება 117, 176
 დაფინანსება ეკლესიის 201
 დაწესებულება საბაჟო 106
 დაწესებულება საკრედიტო 8, 82
 დეკლავაცია 20
 დეკლავაცია ვალისა 95, 96
 დენგა 51
 დენიე 67
 დენომინაცია 23
 დეფიციტი 81, 223
 დეფიციტი საბიუჯეტო 20, 98, 101
 დიასახლისობა 125
 დინარი 20, 21, 48
 დირჰემი 20
 დიფერენცია გადამხდელთა 224
 დოკუმენტი საკრედიტო 60
 დონე პროცენტის 84
 დოსტი სამონეტო 54
 დრამა 170
 დრახმა 27, 29, 52
 დუკატი 64—66, 68, 69, 76
 დუკატი თურქული 68, 74
 დუკატი ოქროსი 74

მარბო სადიასახლისო 112
 ერბო სახასო 122, 130, 178
 ერთეული დაბეგვრის 142
 ერთეული ფულადი 14, 17, 18, 20,
 21, 23—25, 27, 29, 41; 43, 44,
 48—51
 ერთეული წონითი 14, 16
 „ერთი თუმანი“ 72,
 „ერთი ფული“ 17, 23, 25
 ეკიუ 76
 ექვივალენტი მონეტები 93
 „ექვსი შაური“ 22
 ექვსშაურიანი 28

შადა სესხისა 92
 ვალი 79
 ვალი ნომინალური 93

ვალი ფულადი 91
 ვალუტა ვერცხლის 12, 41, 43, 56
 ვალუტა თავისუფალი 20
 ვალუტა თამასუქისა 86, 91
 ვასხი 102
 ვაქრჯა მარილით 212
 ვაქრობა მონეტებით 62
 ვაქრობა ფულით 62
 ვახში 102
 „ვენეტიკური სეკინი“ 64, 65, 66
 „ვენეტიკური ცეხინი“ 65
 ვერცხლი დაბალსინჯიანი 35
 ვერცხლი ლეგირებული 35—37
 ვერცხლი მაღალსინჯიანი 37, 38
 ვერცხლი მორჩილული 34
 ვერცხლი ნარევი 25
 ვერცხლი წმინდა 16, 25, 28, 35, 36,
 38

ზარაფი 62
 ზარაფხანა 31, 39, 41, 44, 65, 111,
 115, 205, 220, 225
 ზარაფხანა ახალი 94
 ზარაფხანა ოსმალური 25
 ზედნართი 111, 113, 118, 144, 145,
 171, 175, 179, 193, 194, 200
 ზოლი 36

შავისგასამტენლო 113, 115
 თავლიდარი 115
 თამასუქი 60, 61, 88, 90
 თამბაქო 224
 თარიღი მოკრის 41
 „თარხანი“ 108
 თეატრი 177
 თეთრი 11, 12, 15—17, 20, 21, 31,
 35, 49, 50, 63, 93—95, 99
 თეთრი გიორგაული 11
 თეთრი ქართული 18, 48
 თინგირი 11, 63
 თულთი 11, 63
 თუმანი 11, 15, 22, 29, 63, 65, 69,
 71, 73, 91, 109, 111

მათალი 134
 იარალი საერთაშორისო ანგარიშსწო-
 რებისა 60, 61
 იასაული 116

იმპერიალი 69—71, 76
 იმპერიალი ახალი 70
 იმუნიტეტი სივალასახადო 231
 იჭარა 108, 132, 137, 144, 145, 180, 200, 220
 იჭარა აბანოსი 163
 იჭარა აზიყხანის 136
 იჭარა დამახანის 187
 იჭარა ზარაფხანის 40
 იჭარა თამბაქოსი 112
 იჭარა ქუზახანის 164
 იჭარა ყასახანის 187
 იჭარა ყაფნის 206
 იჭარა — შესუიღვით 182—187, 205, 210, 211, 224, 225, 232
 იჭარადარი 116
 იპიკი 24, 51, 75, 109
 კაპიტალი საეკერო 8, 79
 კაპიტალი საეკერო 8, 84, 103
 კაპიტალი სასაქონლო-საეკერო 8
 კაპიტალი ფულადი 8, 82, 83, 85, 86
 კაპიტალი ფულად-საეკერო 8
 კეება მოურავის 129
 კეება მოხელის 126, 135, 178
 კელაწარმოება 103
 კირმანელი 11
 კოდი 109
 კოდისპური 116, 148, 149, 152, 153, 155, 202, 205, 219, 226, 231
 კოკა 109
 კონტრამანდა 182
 კონტრიბუცია 61
 კონფისკაცია 165, 166, 213
 კრებმა შემოსავილ-გასავლის 217
 კრედიტი 77, 93
 კრედიტი არასაეკერო 85
 კრედიტი გრძელვადიანი 92
 კრედიტი კაპიტალისტური 83, 84
 კრედიტი კაპიტალისტური საერთაშორისო 101
 კრედიტი საფირო 82
 კრედიტი საერთაშორისო 96
 კრედიტი საეკერო 85
 კრედიტი საეკერო 8, 82—84, 93, 102, 103
 კრედიტორი 79, 87
 კულუხი 112, 120, 121, 130, 135, 178

კუმში 68, 74
 კურსი 75
 კურსი ისლანის 66
 კურსი ვერცხლის მონეტის 73
 კურსი თამბაქვის 60
 კურსი იმპერიალის 72, 73
 კურსი ძეგლებითი, მონეტების 72
 კურსი მონეტის 62, 63, 233
 კურსი რუსული მონეტის 71—73
 კურსი ოქროს მონეტის 73

ლაშქარ-ნადირობა 170—171
 ლაშქრობა 231
 ლეგიონი 35
 ლეგიონი ვერცხლის 36, 37
 ლეგიონი ლითონების 34
 ლეგატურა 36, 54
 ლიგია 52, 67
 ლიტრი, ლიტრა 13—15, 26, 109

მალო 112, 118, 147, 148, 152, 153, 155, 201, 231
 „მამულიანი“ 108
 მამული ბეითალმანი 176
 მამული კონფისკაციამანი 117
 მამული სახასო 108, 119, 135, 152, 177, 181
 მანეთი 15, 24, 28, 71, 109
 მანეთი ვერცხლის 70, 72
 მარკა 52
 მარჩილი 11, 15, 22, 28, 29, 43, 44, 65, 66, 68, 109
 მარცვალი ფერების 11, 14, 18
 მარცვალი ქერის 11, 14
 მარცვალი ცერცვის 11—15
 მარცვალი ზაშხანის 11, 14, 18
 მასპინძლობა 126, 170, 178
 მასშტაბი ფასების 21
 მატერიალიზაცია სიმდიდრის 61
 მაქსიმუმი პროცენტის 84
 მახტი, მახტა 151, 153, 202—205, 220
 მაჰმუდი 44
 მეზაუე 116, 144
 მევახშე 83, 86
 მევახშეობა 79, 103
 მეჟულუხი 116

მემაღლე 116
 მესაურე 116
 მესთვილე 116
 მეულუფე 108
 მეურნეობა საფინანსო 107
 მეურნეობა სახასია 106
 მექურკლეთუხუცესი 115
 მიმოქცევა ფულადი, მიმოქცევა ფუ-
 ლის 8, 25, 44, 54, 55, 77
 მინალთენი 11, 14, 15, 17, 22, 26,
 29, 44, 54, 62, 65, 91, 109, 112
 მინისტრი ფინანსთა 114
 მისაგებელი 156, 162, 170, 222, 224,
 227
 მისაგებელი გაყიდვის 206
 მისაგებელი მამულის გაყიდვაზე 160
 მისაგებელი ნატურალური 207
 მისაგებელი საკანცელარიო 161
 მისაგებელი სარეგისტრაციო 158
 მისაგებელი ფულადი 207
 მისხალი 11—16, 109
 მობალაზე 116
 მოვალე 79
 მოვერცხლა მონეტების 62
 მოვერცხლა სპილენძის 37
 მოთქაბადრე 225
 მოთქარე-შემსყიდველი 184, 186, 195,
 200
 მოლარე 115
 მოლარეთუხუცესი 114
 მონეტა 12, 13, 23, 24, 29, 32, 36
 მონეტა ადგილობრივი 45
 მონეტა ანონიმური 39, 45
 მონეტა არასრულფასიანი 24
 მონეტა ახალი 94
 მონეტა ბილონური 24
 მონეტა დიკოს ფორმის 38
 მონეტა ვერცხლის 12, 16, 22, 23,
 25, 26, 28, 34, 36, 38, 40, 41,
 44, 46, 50, 59, 67, 68—70, 73,
 93, 166
 მონეტა თურქული 68, 69, 73
 მონეტა იდეალური 65
 მონეტა იმერული 36
 მონეტა ირანის 36, 44, 68, 69, 75,
 76

მონეტა კვადრატული 38
 მონეტა ნაქრები 21, 23
 მონეტა ნაციონალური 59, 62, 64,
 68, 72
 მონეტა ნაწილადი 22, 23
 მონეტა ნომინალი 24
 მონეტა ოქროსი 12, 25, 30, 32, 33,
 65—70
 მონეტა რეალური 19, 21, 23, 29, 65
 მონეტა რუსული 46, 67, 69, 68, 73—
 76
 მონეტა საანგარიშო 21, 23, 29, 44,
 54, 65
 მონეტა საოკუპაციო 25
 მონეტა სპარსული 69, 75
 მონეტა სპილენძის 12, 17, 22—29,
 40, 41, 44, 45, 48—50, 53, 63
 მონეტა ფრანგული 67
 მონეტა ქართული 30, 38, 39, 42—46,
 49, 50, 67, 70, 73—75
 მონეტა ძველი 94
 მონეტა ძირითადი 21, 23
 მონომეტალიზმი 12
 მონომეტალიზმი სპილენძის 24, 52
 მონოპოლია 136, 137, 181, 186, 230
 მონოპოლია არყის 136, 182, 219
 მონოპოლია თამბაქოს ეპრობისა 186
 მონოპოლია მარილით ეპრობაზე 212
 მონოპოლია სადღეღოფლო, მონოპო-
 ლია დღეღოფლისა 182, 183, 185
 მონოპოლია სამღებრო 136, 182, 219
 მონოპოლია ფაქტური 164
 მონოპოლია ფისკალური 163, 222,
 224
 მონოპოლისტი 137
 მოპირისთავე 116
 მორდალი 161
 მოურავი 117
 მოყალნე 108
 მოძრაობა ფულის 58
 მოჭრა მონეტის 34, 39, 220
 მოჭრა მონეტისა ანონიმური 46
 მოხარკე 174
 მოხელის საარგო 118, 127
 მსესხებელნი 77, 78, 83, 88, 90, 92,
 93—95, 96, 103

გუზლი 41, 108
 გურდარი 161
 გუშაობა მოხელის მიწაზე 128
 გუშარი 115

 ნადელი 165, 170, 213
 ნადირი 25, 67, 69, 75
 ნადირობა 146, 231
 ნადობა 135
 ნაზირი სალაროსი 115
 ნარბევი 169, 170
 ნარევი 35
 ნარევი ვერცხლის 16, 18, 20, 27
 „ნახევარი აბაზი“ 50
 „ნახევარი ბისტი“ 27
 „ნახევარი ფული“ 27
 ნახირისთავი 112, 131, 170
 ნომინალი სავალო ვალდებულება-
 თა 92
 ნორმა ბაგის 106
 ნორმა პროცენტისა უკიდურესი 83,
 84, 85, 86
 ნუსხა შენაკრები 233

 ოდუნაღა 112, 133
 ოზმა სამონეტო 15—18, 22, 27, 32,
 33
 ოპერაცია საემისიო 101
 ოპერაცია სასესხო 170
 „ორი ფული“ 17, 22, 23, 25, 27, 66
 „ორმაგი აბაზი“ 50
 „ორმაგი ფული“ 52
 ოქრო 11
 „ოცდარიანი“ 68

 პარიტეტი 48, 72, 75
 პარიტეტი ასლანის 66
 პარიტეტი მონეტის 63
 პარიტეტი სამონეტო 62, 71
 პენსია 117, 119, 176
 პერსონალი საფინანსო 116
 პიასტრი 64, 65, 67
 პირისთავი 112, 131, 170
 პოლიტიკა სავალუტო 73
 პოლტინა 24
 პროლონგაცია ვალისა 95
 პროპორცია 162

პროცენტი 48, 82, 83, 86, 88, 96,
 102, 111
 პროცენტი კანონიერი 84
 პროცენტი ნატურალური 83, 86
 პროცენტი პროცენტის 102
 პროცენტი ფარული 85
 პროცენტი ფაქტიური 85, 86
 პროცენტი ფულადი 83, 84
 პუნქტი საბაჟო 144, 170, 195
 პური სახასო 112, 130, 226

 შირო-ბანკი 82

 რელი 32
 რელიები 22, 26, 27, 76
 რელიზაცია ქონების 168
 რეგალიები 222, 230
 რეზერვი ნატურით 118
 რეზერვი ფულით 118
 რეგულირება 38
 რენტა პროდუქტებით 114, 119, 123,
 218
 რენტა ფულადი 114, 119, 120, 123,
 218
 რენტა შრომაშიგებულით 114, 119, 218
 რეფორმა სამონეტო 26
 როლი კრედიტის 102
 რუბი 11, 63
 რუბლი 71, 100
 რუსუმი 108

 ხაღაპო 171
 საადგომო 126
 საადგომო-საშობაო 112
 სააღმწერლო 153
 საახალწლო 179
 საბალახე 131, 135, 170
 საბაჟო 108, 144
 საბაჟო სადღეოდლო 200
 საბაჟო სამეფო 200
 საბაჟო შინაგანი 138, 187
 საბეჭდო 161
 საგანაკვეთო 224
 „საგანგეო სახლი“ 108
 სადიდმარხო 179
 საზილი 128
 საზომი ღირებულების 46, 59
 საზომი წონის 18

- საიასიულო 161
 „სილარო“ 109
 სალდო პასიური 60
 სამარხეო 126
 სამასპინძლო 112, 121, 122, 127, 129, 130
 სამღვინეო 160—163, 206
 „სამი აბაზი“ 29
 სამმართველო სასინჯო 36
 სამორდრო 206
 სამღებრო 157, 183—186, 224
 სამღებრო სადგომო 182, 185
 სამღებრო საეკლესიო 182
 სამღებრო სათავადო 182
 სამღებრო საფეხისწელო 182
 სანათლისღებო 179
 სანატარო 161
 სარგებელი 88, 90
 სარგებელი სარგებლის 102
 სარგებელი უწყისო 102
 სარგებელი წესიერი 102
 სარგებლობა ზღაპრით 134
 სარგებლობა ტყით 133, 134, 180
 სარგებლობა წყლით 134
 სარგო 108, 111, 113
 სარგო მოურავისა 107, 113, 178
 სარგო მოხელეთა 106, 175
 სარგო ფულადი 128
 სარგო ქალაქის მოურავისა 175
 სარგო ქიზიყის მოურავისა 175
 სარჩო 108
 სასამართლო 160, 162
 სასვიანო 121
 სატარულო 113, 162, 206, 207
 საური 118, 150, 153, 155, 170, 171, 220, 227, 231
 საფასე 49, 63
 საფასური 39, 196
 საფასური მონეტის მოკრის 157
 საქერეო 158, 163, 170, 206
 საქორწილო 158, 170
 საყარულო 196
 საყველეო 179
 საშუალება გადახდის 48, 59, 60
 საშუალება გაცელისა საყოველთაო 59
 საშუალება მიმოქცევის 47
 საშუალება ყიდვის 59, 60
 სახელოსნო იარაღის გამკეთებელი 164
 სახელწოდება ფულისა საანგარიშო 52 :
 სახლთუხუცესი 114
 საჩექმე 158
 საჩუქარი 170, 177
 საწარმო ოლავერდის 210
 საწარმო ახალი 210
 საწარმო დამზადრე 164, 170
 საწარმო ზარბაზნის 211
 საწარმო თოფისწამლის 211
 საწარმო მონოპოლიური 182
 საწარმო სამხედრო 211
 საწარმო სპილენძის 210 .
 სესხი 57, 61, 166, 214
 სესხი გირაოს გარეშე 85
 სესხი გრძელვადიანი 85, 92
 სესხი ვადანი 92
 სესხი მეგობრული 87
 სესხი მოკლევადიანი 85, 95
 სესხი ნატურალური 48, 77—79, 83, 84, 86
 სესხი საგარეო 57, 98 .
 სესხი საგირაო 85, 87
 სესხი უვადო 92
 სესხი უპროცენტო 87
 სესხი ფულადი 77, 83, 99
 სესხი შინაგანი 98, 235
 სიკილა 36
 სინჯი 15, 19, 20, 46, 54, 55, 59, 62 :
 სინჯი დაბალი 37
 სინჯი მონეტების 37, 38, 53, 71, 94 .
 „სირმა აბაზი“ 94
 სისტემა გამოსაღებთა 130
 სისტემა დეცემალური 21, 22, 24
 სისტემა დოდეცემალური 21, 24
 სისტემა თელის 21, 24
 სისტემა კვარტალური 21, 24
 სისტემა მისაგებელთა 220
 სისტემა საანგარიშო 41
 სისტემა საგადასახადო 152, 155
 სისტემა სამონეტო 13, 51, 68, 69, 75 :
 სისტემა საფინანსო 218
 სისტემა ფულადი 13, 24, 40, 45, 55, 56, 69
 სოლო 67
 სპილენძი ირანული 45
 სტამბა 164, 177, 211, 212, 220 :
 სტერლინგი 13

- სტილი 14, 109
 სუ 67
 სურსათი 202, 203, 205, 219
 სუხთი 41
 სხვაობა პროცენტის 85
- .. ბარიფი 205
 ტარიფი ავტონომიური 139, 195
 ტარიფი დიფერენციული 197
 ტარიფი საბაჟო 139, 141, 142, 188, 195, 198
 ტარიფი საკონვენციო 195
 ტარიფი სამურდრო 161
 ტარიფი ყასაბხანის 187
 ტერმინოლოგია სამონეტო ტექნიკისა 41
 ტვირთი საგადაზღველო 171, 226, 227
 ტიპი მონეტების 68
 ტრიალი საქართველოს ფულის 43
 ტრიმეტალიზმი 12
- უზალთუნი 11, 12, 15, 17, 22, 26, 28, 29, 44, 63—67, 70, 109
 ულუფა 108
 „უმაჟალო“ („უაგარაკო“) 108
 უნარი ფულისა მყიდველობითი 93
 უნიფიკაცია გადასახადისა 220
 ურთიერთობა საკრედიტო 60, 96, 102
 ურთიერთობა საერთაშორისო 97
 უწყება საფინანსო 114
- შანჯიკი 169
 ფარა 68, 73, 74
 ფასი 46
 ფასი ვერცხლის 24, 25
 ფასი მონეტის 62, 63
 ფასი სპილენძის 24, 25, 28
 ფასი ფლურის 63, 66
 ფეშქაში 166, 167, 198, 214
 ფეშქაშნივისი 115
 ფილა ვერცხლის 65
 ფინანსები 105
 ფინანსები ეკლესიის 104, 169, 215
 ფინანსები კახეთის 107, 171
 ფინანსები მეფის 104
 ფინანსები საშეფო 221
 ფინანსები ქართლის 172
 ფინანსები ქართლ-კახეთის 234
- ფიშქარი 41
 ფრანკი 15, 19, 20
 ფლორინი 64, 66
 ფლური 11, 31, 63—65, 94
 „ფოლი“ 49
 „ფოლისი“ 49
 ფონდი სპეციალური 174
 ფული 17, 21—23, 27, 29, 30, 41, 44, 49, 51—53, 55, 65—67, 109
 ფული არასრულფასიანი 28
 ფული ბილონური 25
 ფული ვერცხლის 12, 14, 15, 33, 44, 65, 66, 69
 ფული შოფლიო 44, 48, 59, 61—63
 ფული ოქროსი 12, 33
 ფული რუსეთის 75
 ფული საკრედიტო 61
 ფული სპილენძის 25, 28, 44, 53, 101
 ფული ქართული 18, 20, 48, 50, 67
 ფული ძირითადი 12, 53
 ფუნქცია კრედიტის 101
 ფუნქცია ფულის 46
 ფუჟე 154
- მარხანა 108, 115
 მარხანა ზეთის გამოსახდელი 164, 212
 მარხანა ოქრო-ვერცხლის დამამზადებელი 212
 მარხანა სანთლის 164
 მარხანა სპილენძის 208, 212
 მარხანა ტყეის 212
 მარხანა ფეშქაშის 167
 მარხანა 124
 მარა 134
 მისა 11, 63
 მოდავი 132
 მონება ბეითალმანი 118, 168—170, 215
 მონება ნარბევი 118
 მონება უძრავი 134
 მონახანა 212
- მალა 112, 120, 130, 135, 170, 178
 ლირებულება მონეტისა რეალური 95
 ლირებულება (მონეტისა) ნომინალური 93
 ლირება მონეტის 38

მასაბხანა 112, 138, 224

ყასბეკი 41, 44

ყასბეკი 21

ყაფანი 111, 158, 205

ყირათი 11

ყურსი 36, 41

შაური 11, 15, 16, 22, 26—30, 41,
48, 54, 65, 67, 70—73, 109

შაური ვერცხლის 17, 18, 20, 27, 33,
34, 53

შაური ოქროსი 31—34

შაური სპილენძის 27

შაბი 41

„შაპური“ 33

„შეგდება“ 108

შედგენა ანგარიშის 155, 225, 232

შედგევი ანგარიშის 130

შელინგი 13

შემოსავალი დომენიალური 222

შემოსავალი ეკლესიის 113

შემოსავალი მოხელეების 114

შემოსავალი ნატურით 132, 212, 220

შემოსავალი საბაჟო 138, 140, 144,
200

შემოსავალი სამეფო 114, 178

შემოსავალი საწარმოებიდან 207, 224

შემოსავალი ფულადი 132, 203, 212,
220

შემოსავალი ყასაბხანის 220

შემოტანა ფულის 57, 58

შემსყიდველი მოიჯარე 181

შენახვა სამეხრეს 125

შესამყრელი 160, 163

შეუვალობა 231

შელაეთი 130, 155, 199

შეწერა 108

შეწერა გამოსაღების 130

შინაარსი ვერცხლის 37

შინაარსი მონეტის 54

ჩაბარება ანგარიშის 130

ჩარეკი 13, 15, 109

ჩელეეკი 111, 195

ჩერკონეცი 70

ჩეტვერტაკი 24

ტეხინი 65, 66

ძალა სამუშაო დაქირავებული 132

ძეგლი ნუმიზმატიკური 39

„ძველი მანეთი“ 71, 72

„ძველი მარჩილი“ 28, 94

ძღვენი 106, 121, 126, 130, 135, 170,
178

ძღვენი სააღდგომო 121, 179

ძღვენი საახალწლო 121, 129

ძღვენი სამარხო 121

ძღვენი საუველეო 121

ძღვენი საშობაო 121

ძღვენი საწყალკურთხეული 121

წარდგენა ანგარიშის 155, 225, 232

წარწერა მონეტებზე 38, 41

წელთაღრიცხვა მაჰმადიანური (ჰიჯრა)
41

წესდება სამონეტო 15, 22

წესი ანგარიშსწორების 106

წესი გათავისუფლების 228

წესი იძულებითი ვალან აღების 95

წიგნი სითარხნის 228

წიგნი წყალობის 228, 229

წილი 19

წისქვილი 164, 212

წისქვილი შემოსავლის მომტანი 212

წონა ფულის 14

წყარო პროცენტის დაფარვისა 87

წყარო ხესხის დაფარვისა 87

ხარკი 108, 165, 213, 219

ხარკი ფულადი 41

ხარკი 171, 173

ხარკი თავდაცვის 110

ხარკი მეფის 81

ხარკი მმართველობის 111, 174, 219

ხარკი ნატურალური 118, 178

ხარკი სამეფო 219

ხარკი სამეურნეო 171, 177, 219

ხარკი სამმართველო 118

ხარკი სამხედრო 110, 117, 118, 173,
174, 219

ხარკი სახელმწიფო 81, 174

ხარკი სოციალურ-კულტურული 118,
177, 219

ხარჭი ტყვისა 150, 152, 153, 220,
224, 231

ხარჭი ფულადი 118, 178

„ხუთფარიანი“ 68

ხერდა მონეტა 12, 24, 25, 28, 65

ხერდა ფული 27

ჯამაგირი 108, 111, 113

ჯამაგირი მტკიცე 171

ჯამაგირი ნატურით 118

ჯამაგირი ფულით 118

ჯარიმა 167, 170, 214, 227

ჰეგემონია სამონეტო 41, 46

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ავტორის აგან	5
შესავალი	7

ნ ა წ ი ლ ი I

ქართლ-კახეთის ფულის მიმოქცევა XVIII საუკუნეში	11
1. ფულის სისტემა და სამონეტო სისტემა	11
2. სამონეტო ოზმა და ფულის ერთეული	15
3. თელის სისტემა. რეალური და საანგარიშო მონეტები ხურდა მონეტა	21
4. მონეტის გაფუჭება XVIII საუკუნის მანძილზე	25
5. ოქროს მონეტის მოკრა	30
6. მონეტის მოჭრის საქმე	34
7. ფულის სისტემის განვითარება XVIII საუკუნეში	40
8. ფულის ფუნქციების განვითარება	46
9. ზოგიერთი დებულებანი ქართული ფულის შესახებ ნუმისმატიკურ და ისტორიულ ლიტერატურაში	49
10. სამონეტო ბაზარი	56

ნ ა წ ი ლ ი II

კრედიტი XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში	77
1. მსესხებელნი	77
2. გამსესხებელნი	82
3. პროცენტი	82
4. სესხისა და პროცენტის დაფარვის წყარო	87
5. საგირაო სესხი	87
6. სესხის გაფორმება	88
7. ჰამასუქის ვალუტა	91
8. სესხის ვადა	92
9. ნისიად ეპქრობა	93
10. ევრცხლის დათქმა	93
11. ვალის დაფარვის ძეგლებითი წესი. ვალის პროლონგაცია და დეველგაცია	95
12. საერთაშორისო კრედიტი	95
13. მოძღვრება კრედიტის შესახებ	101
14. კრედიტის როლი	102

ქართლ-კახეთის ფინანსები XVIII საუკუნეში	104
შესავალი	104
თ ა ვ ი I. ქართლ-კახეთის ფინანსები 1701—1761 წწ.	110
1. ხარჯები	110
2. შემოსავალი სახასო მამულიდან	119
3. მონოპოლიები და ბაჟები	136
4. პირდაპირი გადასახადები	146
5. მისაგებელი	156
6. შემოსავალი საწარმოებიდან	163
7. სხვადასხვა შემოსავალი	165
თ ა ვ ი II. ქართლ-კახეთის ფინანსები 1762—1801 წწ.	173
1. ხარჯები	173
2. შემოსავალი სახასო მამულიდან	178
3. მონოპოლიები და ბაჟები	181
4. პირდაპირი გადასახადები	201
5. მისაგებელი	205
6. შემოსავალი საწარმოებიდან	207
7. სხვადასხვა შემოსავალი	213
8. ზოგიერთი დასკვნა	218

რედაქტორი დ. გვრიტიშვილი

გამომცემლობის რედაქტორი ნ. ბერძენიშვილი
ტექნორედაქტორი ნ. ბერიძე
კორექტორები: ე. შუშკუდიანი
ვ. მალანია

გადაეცა წარმოებას 30/VII-62
ანაწყოების ზომა 6×10
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 12/II-63 წ.
ქალაქის ზომა 60×90
ნაბეჭდ თაბახთა რაოდენობა 16
საალრიცხვო-საგამომცემლო თაბახთა რაოდენობა 14,29
სააგტორო თაბახთა რაოდენობა 13,92

შპსი 1 შპს. 15 კპპ.

შეკვეთა № 1132

უფ 03040

ტირაჟი 2000

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობის სტამბა,
თბილისი, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.

Типография Издательства Тбилисского университета,
Тбилиси, проспект И. Чавчавадзе, 1.

Николай Николаевич Конава

**ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ, КРЕДИТ И ФИНАНСЫ
КАРТЛИ И КАХЕТИ В XVIII В.**

(На грузинском языке)

Издательство ТГУ

Тбилиси — 1963